આનંદમઠ

[illegible]

ગાંડીવ સાહિત્ય વાટિકા
પુષ્પ: :આઠમું

આનંદમઠ

અઢારમી સદીની છેલ્લી પચીસીમાં બંગાળામાં સં-
ન્યાસીઓએ કરેલા બળવાની રાષ્ટ્રચેતના પ્રેરક કથા

: : :

મૂળ બંગાળીમાં લેખક

સ્વ૦ બંકિમચંદ્ર ચટ્ટોપાધ્યાય

: : :

અનુવાદક

પ્રસન્નવદન. છ. દીક્ષિત

: : :

પ્રોફેસર બલવંતરાય ક. ઠાકોરના
વિદ્વત્તાપૂર્ણ પ્રવેશક સાથે.

: : :

પ્રગટ કરનાર
ગાંડીવ સાહિત્ય મંદિર
૧૮૦–કેળાંપીઠ
સુરત

કિમ્મત માત્ર
દોઢ રૂપિયો

ઘણાં વરસોની ગુજરાતી પ્રજાની તરસ છીપાવતાં આનંદ થાય છે. માત્ર બંગાળાનેજ નહિ પણ આખાય ભારતને રાષ્ટ્રચેતનાનો સંદેશો આપનાર, આપણા રાષ્ટ્રીય ઇતિહાસના એક પ્રેરણાબળ સમું આ પુસ્તક ગુજરાતી ભાષામાં અપ્રાપ્ય હોય એ સ્થિતિ અસહ્ય ગણાવી જોઇએ. આજે એ ઉણપ પૂરાય છે.

ભાઈ પ્રસન્નવદને ખૂબ ટુંકા સમયમાં સરળ અને સંસ્કારી અનુવાદ લખી આપ્યા માટે તેમનો આભાર.

મુરબ્બીશ્રી પ્રો. બલવંતરાય ઠાકોરે વિદ્વત્તાપૂર્ણ પ્રવેશક લખી પુસ્તકને—માત્ર શણગાર્યું જ નથી; ખૂબ હૃદયસ્પર્શી બનાવ્યું છે. તે માટે તેમનો યે આભાર.

× × ×

આ બીજી આવૃત્તિમાં કદ અને ટાઇપ માત્ર બદલ્યા છે.

નટવર વીમાવાળા

ગાંડીવ પત્રનું છાપખાનું
કેળાપીઠ સુરત
માં છાપી ગાંડીવ સાહિત્ય મંદિર તરફથી પ્રગટ
કરનાર ઇશ્વરલાલ વીમાવાળા. આસો માસ ૧૯૮૬

प्रवेशक

બંકિમચંદ્ર
ની
ભાવનામય અદ્‌ભુતકૃતિ*

પ્રસિદ્ધ બંગાળી નવલકાર બંકિમની 'રજની'નું અવલોકન લખ્યું ત્યારે લાગેલું, કે એની દરેક નવલ વિષે એક પ્રકરણ; અને સરખામણીઓ તથા સમગ્રાવલોકનનો બીજો વિભાગ, જેટલાં પ્રકરણની જરૂર જણાય તેટલાંનો, એમ એ રસિક સર્જક ઉપર મઝાનો વિવેચનગ્રંથ રચી શકાય; એ રૂપે ગુજરાતી કલાકારોને માર્ગદર્શન સાથે ચેતવણી, કોઇ કોઇ સિદ્ધાન્ત તો કેટલાક સ્પષ્ટ અને વાસ્તવિક દષ્ટાન્ત, વગેરે આકર્ષક ચર્ચામાં ગુંથીને આપવા જેટલી એમની સેવા થઇ શકે; તથા ગુજરાતમાં બંગાળીનો શોખ અને બંગાળીમાંથી તરજુમા વધતા જાય છે તેમાં એવો વિવેચનગ્રંથ સામાન્ય વાચકોને પણ ઉપયોગી નીવડે ખરો. પણ તે સમયે મ્હારી શક્તિઓમાં શ્રદ્ધા ઝડને ઊગતી હતી, બંકિમ જેવા સ્વતંત્રવિધાયક કલાધુરંધરને સમઝી સમઝાવી શકાશે કે કેમ એની ખાતરી હતી નહીં, અને બીજાં આવશ્યક (મારે તેમાં પ્હેલાં પરોવાવું પડે એવાં) કર્તવ્યો ઓછાં નહીં. એટલે આવું આખું પુસ્તક લખવાની સ્ફુરણા ક્ષિતિજ ઉપર જરા કિરણ ફેંકીને શમી ગઇ હતી, તે આજે—રા. રા. ભાઇ નટવરલાલ વીમાવાળાની પ્રવેશક માટે મિત્રહઠથી—પાછી સાંભરે છે. તથાપિ આજનો ઉપક્રમ પણ તે વખતના જેટલો, એટલે બંકિમની એક કૃતિ ઉપર એક પ્રકરણ જેટલો

* Idealistic Romance આઇડીયલિસ્ટિક રોમાન્સ.

મર્યાદિત જ રાખું છું: બંકિમચંદ્રના કૃતિકલાપને છ મહિના આપવાની ઈચ્છાને મ્હારી હાલની મનોરથસૃષ્ટિમાં પણ દાખલ થવા દઇ શકતો નથી, કેમકે આજે પણ બીજાં અને વળી અનિવાર્ય ઋણ જેવાં કર્તવ્યોની ભીડ ઓછી થઇ નથી.

૨

વન્દે માતરમ્

સુજલાં સુફલાં મલયજશીતલાં માતરમ્ ।

× × ×

તુમિ વિદ્યા તુમિ ધર્મ
તુમિ હૃદિ તુમિ મર્મ
ત્વં હિ પ્રાણાઃ શરીરે!
બાહૂતે તુમિ મા શક્તિ
હૃદયે તુમિ મા ભક્તિ
તોમારઈ પ્રતિમા ગડિ મન્દિરે મન્દિરે ।

× × ×

મહેન્દ્રસિંહ જમીનદાર આ અપૂર્વ સ્તવન, કરુણ સુરાવલિમાં રુદ્રભાવની સાત્વિક જમાવટ કરનારૂં સ્તવન, કેવા અપૂર્વ સંજોગોમાં સાંભળે છે ? ઇ. સ. ૧૭૬૯ ના ભયંકર દુકાળમાં અને સાથે બળિયા આદિ રોગોના દાળા ફેરથી આખાં ગામ ને ગામ ઉજ્જડ થતાં લૂટારાનો ભો ઠેકાણે ઠેકાણે વ્યાપી જતાં, મહેંદ્ર જેવા મોટા જમીનદારને પણ પત્ની કલ્યાણી અને બાલકપુત્રી સુકુમારીને લઇને પોતાની હવેલી અને ગામઠામ છોડીને શહેરનો આશરો લેવાને નીકળવું પડે છે, અને રસ્તે પ્હેલી જ સાંઝે અને રાતે તેના ઉપર ઠૈં ઠૈં વીતે છે. આથમતે પ્હોરે તે એક ગામડું જોઇ તેના એક નિર્જન ઝુપડાંમાં સ્ત્રીપુત્રીને બેસાડી કોઇ ચરતી ગાય દોહીને દૂધ લઈ આવવાને તેમનાથી ઘડી છૂટો પડે છે. એટલામાં તેના ઉપર વિપત્તિનું વાદળ ત્રુટી પડે છે. માટીપાત્રમાં દૂધ લઇને પાછો આવે છે ત્યાં તો સ્ત્રી

અને પુત્રીને ગામડિયા લૂટારા ઉપાડી ગયા હોય છે તે તેને જડતાં જ નથી. કશોજ પત્તો મળતો નથી, એટલે તેમને શોધવામાં સરકારી મદદ મેળવવાને સારુ તે પાછો, રાત પડી ગઇ છે તોપણ, શહેર તર્ફ જવાને નીકળી પડે છે. હવે એજ રસ્તે એજ રાતે જિલ્લાનો ખેતરવેરો (Land Revenue લૅન્ડ રેવિન્યુ) થેલીઓમાં ભરીને તેનું ગાડું જિલ્લાતીજોરીમાં પ્હોંચાડવા નીકળેલી હથિયારબંધ પચાસ પોલીસની ટુકડી જતી હોય છે, તે મહેન્દ્રના હાથમાં બંદૂક જોતાં લૂટારો ગણીને તેને બાંધે છે અને ગાડામાં નાંખે છે. થોડે આગળ ચાલતાં મહેન્દ્રની જ શોધ માટે આવેલા એક સંન્યાસીને પણ પોલીસ લૂટારો ગણીને એ પ્રમાણે એજ ગાડામાં નાખે છે. થોડો વધારે પંથ વટાવતાં એક બીજો સંન્યાસી જોવામાં આવે છે. પોલીસ તેને પણ પકડવાનું કરે છે ત્યાં બસો હથિયારબંધ સંન્યાસી ધસી આવીને પોલીસ ટુકડીને ઘેરી લે છે, ગાડામાંથી કૂદી પેલો સંન્યાસી એમના ઉપરી ઘોડેસ્વાર ઇંગ્રેજને તેની જ તલવારે કાપી નાંખે છે, અને ધીંગાણામાં ઉગરવા પામે છે તે પોલીસો જોતજોતામાં છપાંચ ગણી જાય છે. બીજો સંન્યાસી—જીવાનંદ—પોતાનું કાર્ય સિદ્ધ થયું ગણીને પોતાની સંન્યાસીસેના અને ખજાનો લઇને રસ્તે પડે છે. અને પ્હેલો—ભવાનંદ—તથા મહેન્દ્ર એકલા પડે છે.

આ કશેક મિનિટ ઝમકેલી મારકાપમાં મહેન્દ્ર પ્રથમ તો સંન્યાસીઓની કુમકે કૂદી પડે છે, પણ આ તો ડાકૂઓ, એમ સમઝાતાં જ તે નિષ્ક્રિય બની એક જગાએ ઊભો થઇ રહે છે; અને ધીંગાણું પૂરું થતાં આ ડાકૂ—સંન્યાસીઓથી છૂટો પડવાને પાછો ચાલવા માંડે છે, પણ ભવાનંદ તુરત તેની પાછળ આવી તેની સાથે વાતે વળગે છે. મહેન્દ્ર તિરસ્કારથી કહે છે, "ત્હમે તો ડાકૂ!" ભવાનન્દ કહે છે, "ભલે અમે ડાકૂ, પણ અમે ત્હમારા ઉપર થોડો ઉપકાર કર્યો છે અને થોડો વિશેષ કરવા ધારિયે છઃ ચાલો મ્હારી સાથે, ત્હમારાં સ્ત્રી અને પુત્રીનો મેળાપ કરાવું."

ચાંદની ખીલી રહી છે, કાળો કેર વર્તાવતા દુકાળમાં પણ વનવગડાનો આ પ્રદેશ ઝાડ વેલા વેલી ગુલ્મ કુંજો અને એક એકથી ચ્હડી જાય એવાં મધુર ફુલો વડે શોભી રહ્યો છે, એક બાજુ ઊંચા ટેકરાઓની મં-

ડળીથી બહુ મોટી નહીં એવી ધાર છે, બીજી બાજુએ ન્હાની તથાપિ જેઠ માસમાં પણ વ્હેતાં પાણીવાળી નિર્ઝરિણી, ચાંદનીમાં ચળકતા અને તરૂઓમાં લપાતાં કલ્લોલે ખળખળ વહી રહી છે, અને મહેન્દ્રસિંહ જમીનદાર જેવો મોટો તથા ગુરુએ કોઇ મોટા સંકેત માટે વાંછેલો શ્રાસ મળી ગયો, તેમ ખજાનો પડાવવામાં ય ફાવ્યા એ બેવડા ઉલ્લાસમાં ભવાનંદનું તનમન પાછલી રાતની અજબ મોહક કુદરતને સંવાદી બની ગાઈ ઉઠે છે. અત્યારે ભવાનંદ સેનાનાયક નથી, અત્યારે ભવાનંદ ગોસ્વામી નથી, અત્યારે એનું હૃદય પોતાના ઉલ્લાસ અને સૌંદર્યોપભોગમાં સહૃદય સાથી માંગે છે, અને મહેન્દ્ર જમીનદાર આ અજાણ્યા અને આખરે ડાકૂ જેવા માણસને કોઠું આપતો નથી, એટલે ભવાનંદ ગાનલહરે ચ્હડે છે, ગાનમય બને છે, ગાતાં ગાતાં સંગીતની કરૂણ સુરાવલિને વશ થઈ આંખોમાંથી આંસુની માલા, આંસુની ધારા, આંસુનાં પૂર વહે છે, કંઠપ્રવાહ અને આંસુપ્રવાહ અન્યોન્યાશ્રયી બેલડી હોય એમ વહે છે, મહેન્દ્ર **वन्दे मातरम्** નું અતિ કરૂણ તથાપિ ગાજી ઊઠતું સ્તવન આ પ્રમાણે જાણે દિવ્ય ઉપસ્કરણો વડે ઓપતું સ્વર્ગીય ગાન હોય ને, એમ સાંભળે છે; અને ગુરૂ સત્યાનંદના ઉપદેશની ચોટ આ પ્રમાણે ગુરૂદર્શન પ્હેલાં પણ એના હૃદયમાં પ્રવેશે છે.

૩

કલ્યાણી અને સુકુમારીને ઉપાડી ગયેલા ડાકુઓ માંહ્યમાંહ્ય ચડભડમાંથી મારામારી પર આવી જાય છે, કેંક વ્યવસ્થા જાળવવા મથતા આગેવાન ઉપર જ બેચાર પ્રમ-તો ઊતરી પડે છે, આગેવાન આ ક્ષુદ્ર ટંટાનો ભોગ થઈ પડે છે, અને એ દુકાળિયાઓમાંથી એક જણ ફાટયા સાદે આરડે છે કે શિયાળ કુતરાં આદિ ખાઇ ખાઇને કંટાળ્યા, ચાલો આજે આ શબની જ ઊજાણી કરિયે ! બં બં કાલી ! કરતા બધા સંમત થઇ જાય છે, અને અગ્નિ પ્રકટાવવાની ખટપટમાં પડે છે, ત્યાં કલ્યાણી સુકુમારીને લઇને ઝાડોની ઘટાના અંધકારમાં ભરાઇ જાય છે. ત્યાં ભયથી, ત્રાસથી, અંધકારથી અધમુઇ થઇ જાય છે; કાંટા ભોંકાય છે, ડાળીઓ અથડાય, મૂળીયાં અને થડો વચ્ચે આમતેમ અફળાય પછડાય છે, ઘડીમાં

શું થશે તેની હાય અંતરમાં વધતી જ જાય છે: એવામાં ઊંચે ચ્હડેલા ચંદ્રનો પ્રકાશ આ ભયાનક સ્થાનમાં પણ વચ્ચે વચ્ચે ચાદર સમો પથ-રાતો જાય છે તેવી એક તરૂવરની ગાઢ છાયામાં બીચારી નિ:શ્વસ્ત થઇને પડે છે. અને ઇશ્વરને સંભારે છે. લાગલું તેને કાને સુંદર મધુર ગાન વહી આવે છે:

हरे, मुरारे, मधुकैटभा रे,
गोपाल, गोविंद, मुकुन्द, शौरे,
हरे, मुरारे मधुकैटभा रे ।

જાણે નારદજી જેવો કોઈ ઋષિરાજ ચાંદનીમાંથી ઉતરતો ધીરે અતિ ધીરે ચાંદનીને પણ લજવે એવા સાત્વિક પ્રકાશ સાથે તેની કને આવતો હોય એમ આ આત્માને ઠારતું ગાન આકાશમાંથી ઊતરતું ઊતરતું તેના માથા પરની ડાળીઓમાં જામતું હોય એમ તેને લાગે છે અને અત્યંત ભયથી ત્રાસેલી વળી ક્ષુધા અને પતિવિયોગથી વ્યાકુલ કલ્યાણી આવા ચમત્કારનો અતર્ક્ય આઘાત થતાં મૂર્છિત થઈ જાય છે, સુકુમારીના મુખમાં સ્તન છે એ હાલતમાં જ શીંગડું થઈને ઢળી પડે છે.

પાછી આંખ ઊઘડતાં કલ્યાણી જુવે છે તો પોતે અને સુકુમારી એક જીર્ણ પણ વિશાળ મંદિરના એક ભાગમાં આવેલી છે અને સામે તેજ નારદ ઋષિ સમી મૂર્તિ બીરાજેલી છે. એ મૂર્તિ તેને કહે છે, પ્રથમ થોડું દૂધ પી લ્યો, પછી હું ત્હમને બધો ખુલાસો કરૂં છું. સ્થલના પ્ર-ભાવે અને ઋષિના દેખાવે નિર્ભય થયેલી કલ્યાણીએ દૂધ સુકુમારીને પાયું, પોતે તે ઋષિનું ચરણામૃત જ લીધું. વાતચિત ઉપરથી ઋષિ—સંન્યાસી સંતાનોના ગુરૂ સત્યાનંદે જાણી લીધું કે મહેન્દ્રસિંહ જમીનદારની સ્ત્રી અને પુત્રી આ જ, તથા મહેન્દ્ર હજી ખાધું નહીં હોય માટે જ એ દૂધ પીતી નથી. સત્યાનંદને ખન્તનો પડાવવા માટેના છેલ્લા હુકમો આપવા સારૂ જવું તો હતું જ, તેમાં મહેન્દ્રનો પત્તો મેળવી બને તો તેને અહીં જ, લઇ આવવાનું કામ ઉમેરાયું. અને સત્યાનંદની આજ્ઞા ઉપરથી જ ભવાનંદ પોલીસ સાથેની ઝપાઝપી પતી ગયા પછી મહેન્દ્રને છૂટો પડવા ન દેતાં આ મંદિરમાં જ લઇ આવે છે.

રસ્તે **वन्दे मातरम्** ના ગાન ઉપરથી બે વચ્ચે પુષ્કળ વાતચિત થઇ જાય છે અને મહેન્દ્ર આ મંદિર, આ સંન્યાસી સંતાનો, તેમની પ્રતિજ્ઞાઓ અને તેમના આશયો વિશે જાણવા પામે છે. તે ભવાનન્દને અંતમાં પૂછે છે કે, સ્ત્રી છોકરાંને ત્યજ્યા વગર આ સંતાનવ્રત લેવાય ખરૂં? આ સંતાનટોળીમાં ભળાય ખરૂં? ભવાનન્દ ચોકખી ના કહે છે.

સત્યાનંદ મહેન્દ્રને કલ્યાણી અને સુકુમારી વિશે નિશ્ચિંત કરે છે અને મંદિરમાંની—આ આનન્દમઠમાંની–અતિકાય સર્વાંગસુંદર મૂર્તિઓનાં દર્શન કરાવે છે: (૧) વિષ્ણુના અંકમાં સામે ઊભેલી લક્ષ્મી અને દક્ષિણે ઊભેલી સરસ્વતીના કરતાં યે રૂહડિયાતી માની મૂર્તિ; (૨) જગદ્ધાત્રી મૂર્તિ, ભૂતકાળમાં જે મા હતી તે; (૩) સુરંગમાં થઇને ભોંયરામાં કાલીની મૂર્તિ, વર્તમાનકાળમાં જે મા છે તે; (૪) બીજી સુરંગમાં થઇને બીજા મંદિરમાં સુવર્ણની જ્યોતિર્મયી દશભુજા મૂર્તિ, જે માનો આવિર્ભાવ ભવિષ્યકાળમાં થવાનો છે તે. આ અદ્‌ભૂત ભાવનામય વાતાવરણ અને હૃદયને વ્હલોવી નાખે એવા અપૂર્વ સંજોગોમાં મહેન્દ્રસિંહને ગમે તે ભોગે સંતાન બનવાની ઇચ્છા ઊછાળો મારે એ કુદરતી છે. કલ્યાણીને પણ ચરણામૃતથીજ તૃપ્તિ માનીને ઊંઘી ગયેલી ત્યાં સ્વપ્નોદય થયો, તેમાં જાણે પોતે અજબ રીતે કોઇ ચતુર્ભુજ તેજસ્વી ગિરિવરનાં દર્શન પામે છે, તેના ચરણમાં અત્યંત દુખિયારી છતાં કોઈ અપૂર્વ રૂપસુંદરી કરગરી રહી છે કે આ કલ્યાણી તે જ સ્ત્રી છે જેના સ્નેહપાશમાં મહેન્દ્રને મ્હારી સેવામાં દીક્ષા લેવાનું કર્તવ્ય પરમ કર્તવ્ય રૂપે વસતું નથી. ચતુર્ભુજ ગિરિવરોન્નત સત્ત્વપુંજમાંથી જાણે મધુરતાનું જ ઝરણ ન હોય એવું અતીવ કોમલ સંબોધન કલ્યાણીના હૃદયપદ્મને ભીંજવે છે,–પુત્રી, તું આવ અહીં, ત્હારા પતિદેવને માની સેવા માટે મુક્ત કરતી આવ અહીં મ્હારામાં; હું પતિ છું, હું પિતા છું, હું અભય છું, હું જીવ માત્રનું શરણ છું.

આ પ્રમાણેના અનુભવો પછી મહેન્દ્ર અને કલ્યાણીનો મેળાપ થાય છે, ધીરાનંદ તેમને ઉગતા તડકામાં આનન્દવનમાંથી બ્હાર કહાડીને રસ્તે ચ્હડાવી જાય છે, જેઠ મહિનાના તડકામાં થોડો પંથ કાપીને દંપતી એક હરિયાળી જગાએ ઝાડોની છાયામાં વીસામો ખાવા બેસે છે અને શું

કરવું તે વિચારે છે, પણ ચોકખો માર્ગ જડતો નથી. મહેન્દ્રને સંતાન થવું છે પણ કલ્યાણીને ત્યજવી નથી. કલ્યાણી સ્વપ્નસંબોધનને અનુસરવા ઝેર ખાવા ઇચ્છે છે, પણ હ્રુદય તો પાછું સામે ગુંજે જ છે કે

વ્રજ વ્હાલું રે, વૈકુંઠે શીદ જાવું,
ત્યાં મુજ નંદકુંવર ક્યાંથી લાવું ?

દંપતી આમ ઝીણી ઝીણી વાતોમાં પડયાં છે અને સુકુમારી પાસે રમે છે, ત્યાં કલ્યાણીએ નીચે મુકેલી ઝેરની ગોળીઓની ન્હાની ધાટીલી શીશી સુકુમારીને રમતમાં જડે છે, રમતમાં તે શીશીને ઉધાડી નાંખે છે. અંદરથી ઝીણી ગોળીઓ ઢગલી થઇને પડે છે. તેમાંથી પોતાની ન્હાનીશી મૂઠી ભરીને રમતમાં જ ગોળીઓને મોમાં પધરાવી દે છે.

બંકિમની ઘટનાઓમાં આમ નિર્ણાયક ગંભીર બનાવ છેક લીલા-મય રૂપમાં વારંવાર આવે છે. બંકિમની પ્રતિભાને આવે અજબ રમકડે ખેલવું અત્યંત પ્રિય છે. વળી વચલા પરિણામો ગંભીર ઘોર બનાવો જ આવે એવાં, અને તોપણ અંત પાછો સુખાવસાની હોવો જોઇયે, એ પ્રણાલિકાને વળગતી કલામાં વચ્ચે ગંભીર બનાવોમાંથી બને તેટલાના લીલામય રૂપ સાધવામાં ખાસ ઔચિત્ય પણ દેખીતું છે.

તુરત જ કલ્યાણીની નજર જતાં તે પુત્રીના મુખમાંથી બની તે-ટલી ગોળી કહાડી તો નાંખે છે, તથાપિ ફુલ જેવી બાળકી પાંચપંદર મિનિટમાં બેહોશ થઇને પડે છે, અને કલ્યાણીને લાગે છે કે એ હવે નહિં ઉગરે; મરી જવાની. અને સ્વપ્ને બતાવેલો માર્ગ જ સાચો છે ! એમ મહેન્દ્રને કહેતી પોતે પણ, મહેન્દ્ર જોતો રહે છે ને ઝેરની એક ગોળી ચટ ગળી જાય છે.

મહેન્દ્ર ઉપર જાણે વીજળી પડી. તે દિઙ્મૂઢ થઈ ગયો, તે છાતી-ફાટ રોવા લાગ્યો. પણ કલ્યાણી તો એની પગરજ માથે ચ્હડાવતી એટ-લુંજ બોલી કે પ્રભો, ક્ષમા કરજો, હું જાઉં છું. અને આ પણ બેત્રણ વાર બોલી ન બોલીને તે તો **હરે મુરારે** જપતી જપતી બેશુદ્ધ થવા લાગી. મહેન્દ્ર પણ પુત્રી અને પત્નીને વળગી રહેલો **હરે મુરારે** જ જપવા લાગ્યો અને માથે તડકો તપતો જ ગયો. દરેક ક્ષણ આમ કાળ જેવી

જાય છે ત્યાં સત્યાનન્દ આવી પ્હ્રોંચ્યા, અને તે પણ **हरे मुरारे** ના જપમાં સાથી થયા.

ત્યાં થોડી વાર થઇ ને સીપાઇ જમાદાર આવી લાગ્યા. રાતે થયેલી લૂટના ચોરડાકુઓને પકડવા તેમણે મહેન્દ્ર અને સત્યાનન્દને પકડયા, બાંધ્યા અને બંનેને તેઓ જિલ્લાની રાજધાનિમાં ખેંચી ગયા. કલ્યાણીનું શબ જેવું શરીર અને પાસે સુકુમારી પડયાં રહ્યાં, પણ રસ્તે જતાં જતાં સત્યાનન્દે ભજન કરવાને બ્હાને સંતાનોને સંભળાવી દીધું:

धीरसमीरे तटिनी तीरे वसति वने वरनारी ।
मा कुरु धनुर्धर गमनविलंबनमतिविधुरा सुकुमारी ॥
धीरसमीरे તટિની तीरे वसति वने કલ્યાણી,
मा कुरु रे સંતાન विलम्बनमतिविधुरा સુકુમારી

૪

જીવાનન્દ આ સંદેશ સાંભળે છે, નદી કાંઠે કાંઠે આવી સુકુમારીને ઉપાડી પોતાની બ્હેન નિમિને ત્યાં જઇને સોંપે છે. ત્યાં આપણને એની વહુ શાન્તિનો પ્રથમ પરિચય થાય છે, અને તેનો આખો વિચિત્ર ઇતિહાસ પણ ધીરે ધીરે જાણવામાં આવે છે.

ભવાનન્દ આ સંદેશ સાંભળે છે. મુઘલ અમીરનો વેશ સજી ઘોડે બેસી નીકળી પડે છે, પણ રસ્તે **"वरनारी"** કલ્યાણીનું શબવત્ શરીર પડેલું જોતાં, પાસે પડેલી ઝેરની શીશી પણ જોતાં, અટકે છે, જંગલમાંથી પાંદડાં લાવીને તેનો રસ કલ્યાણીને ગળે ઉતારી દે છે. વિષ તુરત ઉતરી જાય છે, એટલે ભવાનન્દ, તેને ઘોડા ઉપર જ સાથે લઈને શહેરમાં એક સુરક્ષિત જગાએ રાખે છે. સાંઝ પડતાં તો સેંકડો સંતાનો શહેરમાં આવી લાગે છે. તેમના ધસારા આગળ અધિકારીઓ મુંઝાઇ જાય છે, અને સંતાનો મુસ્લિમોને મારતા, ઝૂડતા, લૂંટતા અને તોબા પોકરાવતા કેદખાનું તોડીને સત્યાનન્દ તથા મહેન્દ્રને પાછા લઇ જાય છે. પરંતુ ઘણા સંતાનો મુખ્ય કાર્ય પતી ગયા પછી વધારે નિરંકુશ બની રાંકડી પ્રજાને

રંજાડતા હોય છે, ત્યાં પરગણાનું લશ્કર તોપ સાથે ચ્હડી આવે છે, અને સંતાનોને મરતાં ઘવાતાં ઊભી પુંછડીએ ભાગી જવું પડે છે.

જીવાનન્દ, ભવાનન્દ, ધીરાનન્દ, સંતાનોમાં મુખ્ય છે, તેઓ પણ આ ફટકાથી મુંઝાય છે. મઠમાં સત્યાનન્દ તેમને ધીરા પાડે છે. પોતાની વિશાળ યોજના તેમને જણાવે છે. શસ્ત્રાસ્ત્ર સામે શસ્ત્રાસ્ત્ર જોઇયે. તોપો સામે તોપો જોઈયે. એક સુરક્ષિત કિલ્લો જોઇયે, મહેન્દ્રસિંહ જમીનદારને આજે રાતે દીક્ષા આપીને હું નીકળી પડું છું, જુદે જુદે સ્થલેથી જોઇતા કારીગરો અને સાહિત્ય સરંજામ મોકલાવીશ. તે વડે મહેન્દ્રની જમીનદારીમાં જ ગઢ, તોપો, શસ્ત્રાસ્ત્ર, દારૂગોળો, તમામ બનાવીશું અને જમાવીશું. એ બધું થઇ જાય ત્યાં લગી માથું ઊંચું ન કરવું: આપણું અત્યારે છે તેજ સમાલીને આપણા દુર્ગમ સ્થાનમાં પડયા રહેવું.

કલ્યાણીને ઉગારી છે એ વાત ભવાનન્દે સત્યાનન્દથી પણ છૂપાવી છે. (સત્યાનન્દને પોતાના વ્યવસાયમાંથી પાછા વળતાંજ આ હકીકત જાણવામાં આવે છે.) એટલે અત્યારે તો સત્યાનન્દ મહેન્દ્રને એટલુંજ કહી શકે છે, "સુકુમારી ઊગરી છે અને સુરક્ષિત છે: પ્રભુએ આટલું સામે જોયું તેથી સંતોષ માનો: ક્યાં છે તે ન જાણવું જ ઉત્તમ, કે વ્રતપાલનમાં પૂરેપૂરું ચિત્ત ચોંટે. વ્રત પૂરું થયે પાછો મેળાપ થઇ શકશે, એમ શ્રદ્ધાપૂર્વક માનીને દીક્ષા લ્યો અને માના સંતાન બનો."

જીવાનન્દ નિમિને ઘેરથી જાય છે અને રાત પડે છે એટલે શાન્તિ પણ ચોટલો કાપી કાઢી મૂછ લગાવી ભગવાં સજીને નીકળી પડે છે, સંતાનના વેશમાં મઠમાં આવી ચ્હડે છે, અને વ્રત લેવા માંગે છે. સત્યાનન્દ તેનો વેશ કળી જાય છે, પરંતુ તેનું બ્રહ્મચર્ય અને તેની દૃઢતા જોઇને તેને સ્વીકારે છે. મહેન્દ્રસિંહ અને આ શાન્તિ પોતાને નવીનાનન્દ કહેવડાવે છે, તે બેને સાથે દીક્ષા આપીને સત્યાનંદ નીકળી પડે છે.

ઇ. સ. ૧૭૭૩ ની સાલ દરમિયાન વસ્તી ઘટી જઇ છે. ઘણાં ગામડાં ઉખડી ગયાં છે. વાઘ, વરૂ, હાથી, શિયાળ નાગ વધી પડયા છે. મુસ્લિમ અમલ સામે બેદિલી બહુ જોરમાં ઊછળે છે. વિષ્ણુપૂજા અને

હિંદુ–આચારપાલન આ આનન્દવન અને આનન્દમઠમાંજ નિર્ભયપણે પ્રવર્તે છે. વળી ત્યાં ખાવાપીવાનું સુખ છે, કારખાનાં ધમધોકાર ચાલી રહ્યાં છે, ચણતરો ચણાયાં જાય છે, વખતોવખત નવાબી લશ્કરની ન્હાની ટુકડીઓ ઉપર છાપા મારવામાં આવે છે તે ફાવી જાય છે, રૈઢાં ગામોમાં મુસ્લિમોને લૂટવા રંજાડવાનું પણ આકર્ષણ છે, અને સંતાનો વધતાંજ ગયા છે. શસ્ત્રાસ્ત્ર, કવાયત, આદિ પણ ખીલ્યાં છે, તથા કિલ્લો અને તોપો પણ થઈ ગયાં છે, જો કે મુસ્લિમ અધિકારીઓને તેની જાણ પણ પડેલી નથી. સંતાનોના ઉપદ્રવથી મુસ્લિમ નવાબની નવાબી બંગાળના મોટા ભાગમાં નામનીજ થઈ રહી છે, અને આખરે કંપની સરકારને બાજી પોતાના હાથમાં લેવાની ફરજ પડે છે. હેસ્ટિંગ્સ (W. Hastings) કેપ્ટન ટોમસ (Captain Thomas) ને લશ્કર સાથે મોકલે છે.

આ બાજુએ સત્યાનન્દ પાછા આવી ગયા છે, તો ભવાનન્દ કોઇ સ્ત્રીના પ્રેમ માટે તલસે છે. જો કે તે એને સાંભળતીજ નથી. ધીરાનન્દને ખબર પડી ગઇ છે, અને એ સ્ત્રી તે કલ્યાણી (જેને ભવાનન્દે જ ઉગારેલી) એમ સત્યાનન્દ પણ જાણી ગયા છે. રાતે ચાંદનીમાં દશ હજાર સંતાનોનું દળ ભેગું થાય છે, તેને સત્યાનન્દ ખુશખબર આપે છે કે આપણા ગઢમાંથી આપણું તોપખાનું નીકળી ચૂક્યું છે અને તે આવી પહોંચતાં ટોમસના લશ્કર ઉપર પડીશું; પરંતુ ટોમસજ ધાર્યા કરતાં વ્હેલો ધસી આવે છે અને સૂર્યોદય પ્હેલાં યુદ્ધ શરૂ થઇ જાય છે. સંતાનોની સંખ્યા ઘણી મોટી છે પણ તેમની પાસે તોપો નથી; ટોમસનું લશ્કર બહુ ન્હાનું છે, પણ તેની પાસે તોપોનું જોર છે. આ યુદ્ધના વારાફેરા વર્ણવવામાં કર્તા હદ કરે છે. ટોમસે સંતાનોનો ઓરફૂટોજ કરવાના લોભમાં એક ભૂલ કરી. મદમાં છકીને તેણે તોપો પાસે બહુ થોડાં માણસ રાખ્યાં લશ્કરમાંનો મોટો ભાગ બાજુએથી હલ્લા કરવાને જુદો પાડી દીધો. આથી થયું એમ કે મરણિયા સંતાનોના હાથમાં એક તોપ આવી ગઈ. તે વડે એમણે પૂલ ઉપરનો માર્ગ પોતાને કબ્જે રાખ્યો; અને સંતાનોની પોતાની તોપો આવી પ્હોંચતાં કંપની સરકારની સેનાનોજ ઘાણ નીકળી ગયો. આ મોટી જીતના જશ સંતાનોના બે સેનાપતિ જીવાનન્દ

અને ભવાનન્દને છે; પરંતુ તેમાં ભવાનન્દ પોતે ખપી જાય છે. વ્રતભંગના પાપ માટેનું પ્રાયશ્ચિત્ત પૂરેપૂરું ચુકવીને એ સ્વર્ગે સીધાવે છે.

વળી આ જીતથી સત્યાનન્દને એટલી કાર્યસિદ્ધિના આનંદ અને ઉલ્લાસ થવા જોઇયે, પરંતુ નીકળી પડે છે તેથી ઉલટું. મોટી જીત થવાથી સંતાનોમાંનો મોટો ભાગ ફાટી જાય છે, છેક કલકત્તા લગી કેર વર્તાવી મુકે છે. અને સત્યાનન્દ આને માટે નવો શો ઉપાય ચિંતવે છે, મહેંદ્રસિંહને હિંદુ રાજા લેખે રાજ્યાભિષેક કરવાની તેની ધારણા છે કે બીજી એ કંઇં જાણવાને અવસર જ મળતો નથી, કેમકે જીત થઇ તે જ રાતે સત્યાનન્દને સહસા તેના પોતાના ગુરૂ દર્શન દે છે, અને આજ્ઞા કરે છે કે "બસ કર્તવ્યકર્મની માળા લગભગ આવી ખૂટી છે, આમાંથી નિવૃત્ત થા." સત્યાનન્દને આ ઉપરથી આભ ફાટ્યા જેવું વસમું લાગે છે, તથાપિ ગુરૂ, તે ગુરૂ, આજ્ઞા તે આજ્ઞા, નિવૃત્ત થઇ જવા માટે તે મહા મહેનતે માઘ પૂર્ણિમા લગીની મેહતલ માગી લે છે.

માઘ પૂર્ણિમાના મેળા માટે સંતાનો ખૂબ ભરાયા. તે પ્હેલાં કંપની સરકારે બાતમી મેળવી લીધી હતી અને નવી સેના તૈયાર કરી હતી તેના નાયક મેજર એડવર્ડસે (Major Edwards) મેળાનો લાભ લઇને તે જ ટાણે મહેન્દ્રસિંહનો કિલ્લો તોપખાનું સરંજામ અને સાથે સંતાનો બધાંનો નાશ કરવાનો બેત રચ્યો; પરંતુ આ વખતે પણ સંતાનોએ કંપનીની સેના કાપી નાંખી. આગલા યુદ્ધમાં જેમ ભવાનન્દ માર્યો ગયો તેમ આ વધારે ખૂનરેજીભર્યા રણમાં જીવાનન્દ પણ અનેકાનેક જખમોથી વીંધાઇને શબના મોટા ઢગલા તળે પડયો. પરંતુ કર્તા એને આમ મુવેલો વર્ણવીને તેને પાછો સજીવન કરે છે. અત્યંતાત્યંત ઘવાઇને પડયો અને મુવો અને એણે એ પ્રમાણે પોતાનું પ્રાયશ્ચિત્ત પૂર્ણ કર્યું. શાંતિ–નવીનાનન્દ–એના શબને ઢુંઢવા આવે છે તેને એ ઘણી વાર લગી જડતું પણ નથી. અને જે આચરણ પરમ્પરાને માટે જીવાનન્દને પ્રાયશ્ચિત્ત કરવાની ફરજ પ્રાપ્ત થાય, તે જ આચરણ પરમ્પરા શાન્તિને માટે પણ વ્રતભંગની પરમ્પરા જ ગણાય, અને પુરૂષ રણને મોખરે ખપી જવાનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરે, તો સ્ત્રી તેના શબને ખોળામાં લઇ સતી થઈને પ્રાયશ્ચિત્ત

કરીને વ્રતભંગના પાપમાંથી નિવૃત્ત થાય. કોઈ પણ યુરોપીય કલાકારને હાથે આ વસ્તુનો અંત આવો જ કોઇ આવત, એમાં પણ શક નથી. પરંતુ આજે ઊર્મિલ (sentimental સેન્ટિમેન્ટલ) જેટલા વધારે તેટલા કલાનિયમનમાંથી પણ છટકી જનારા વધારે. કર્તા બીજો જ અંત આણે છે. શાન્તિ શોધી શોધીને હારી જવામાં છે, ત્યાં કોઇ આવી ચ્હડે છે. અનેકાનેક શબના ઢગલા તળે પડેલો જીવાનન્દનો દેહ એ તેને શોધી આપે છે. પછી આમાં ય હજી જીવ છે એમ એ જ શાન્તિને આશા આપે છે. અને એ ટીંગડાને તળાવને કાંઠે આણી અનેકાનેક ઘા હતા તે ધોઈ નાંખીને એ જ ચમત્કાર–પુરૂષ ઘાએ ઘાએ પાંદડાંનો રસ સીંચે છે, તેથી આ પૂર્ણિમાની રાત દરમિયાન જીવાનન્દ એક ઊંડો શ્વાસ ખેંચીને પાછો બેઠો થાય છે. આમ શાન્તિ અને જીવાનન્દનું જોડું જેવું આ જીવિતદાન દેનાર ચમત્કાર–પુરૂષને પ્રણામ કરવા જાય છે, તેવો તે એમનાં ચર્મચક્ષુને અદ્રશ્ય થઇ જાય છે.

જીવાનન્દે આમ પ્રાયશ્ચિત્ત પૂરેપૂરૂં કર્યું યે ખરૂં અને તે જીવ્યો યે ખરો. શું બાકીનાં વર્ષ ગૃહસ્થાશ્રમમાં ગાળવાને? જીવાનંદ એટલો શુદ્ધ થયો છે કે તેને એ વાસનાજ નથી થતી એ તો કહે છે, હું મુવો નથી તો મારૂં પ્રાયશ્ચિત્ત પણ અધુરૂં રહે છે જે મ્હારે અધુરૂં નથી રાખવું. હું પાછો સંતાનો સાથે–પ્રતિજ્ઞા પ્રમાણે–યુદ્ધે ચ્હડીશ અને દેહ પાડીશ. પણ શાન્તિ કહે છે, ના. આ નવા દેહે નવેસર પ્રતિજ્ઞા લ્યો તો જ એ ધર્મ ત્હમને પાછો ચોંટે. સંતાનો ત્હમને મુવા અને યશસ્વી થઇ ગયા જ ગણે છે અને ગણશે. ચાલો આપણે અહીંથી આ સ્થાન અને આ વાતાવરણ અને એના વિકટ ધર્મોમાંથી ખસી જ જઇયે. તીર્થયાત્રા કરીશું. હિમાલય જઇને ઠરીશું. નવા ભવે, નવા ધર્મ કેવા તે તો આ ક્ષણે શું સમઝાય–ધીરે ધીરે સમઝાશે એની મેળે. અને સમઝાશે તેવા પળાશે. બાકી ગૃહસ્થાશ્રમની તો મ્હને પણ વાસના સમૂળગી નથી. આજ લગી બ્રહ્મચર્ય દુઃખેકષ્ટે પાળીપાળીને તે હવે જ્યારે આપણી પ્રકૃતિ જ થઈ ગયું છે, ત્યારે બ્રહ્મચર્ય પાળતાં પાળતાં જ સહધર્માચરણ કરીશું. કર્તાએ આ દમ્પતીનો પોતાના વસ્તુમાં જે અંત યોજ્યો છે તેનો પૂરેપૂરો અને

શુદ્ધ આશય આ. એકને એ રૂચે, બીજાને ન રૂચે, કોઈને એમાં કલાનું અક્ષમ ઔચિત્ય લાગે, કોઇને એ ન જ બેસે. એ પ્રમાણે મતભેદ તો મ્હને લાગે છે કે રહેવાના. અને વળી આ નવલમાં જો કોઈ નાયક—નાયિકા છે, તો તે જીવાનંદ અને શાન્તિ જ છે, એટલે આ અંશનું વિશેષ મહત્ત્વ હોવાથી, તેને વિષે મતામતિમાં ઊતરી પડિયે તે પ્હેલાં એનું વાસ્તવ (real રીયલ) સ્વરૂપ કેવું છે તે પ્રથમ બનતી ચોખવટે જોઇ લઈયે તો સારૂં, એટલા માટે આટલું લંબાણ કર્યું.

કલ્યાણી અને મહેન્દ્રસિંહ અને સુકુમારી પાછાં મળે છે અને આ વિપત્તિનાં વર્ષો વીતી જતાં કંપની બહાદૂરના છત્ર તળે તેઓ—નવલનાં પાત્રો મટી જઇ, સામાન્ય સ્ત્રીપુરૂષોની જેમ બાકીનાં આયુષ્ય ગાળે છે. રાજા થઇશ તો ? એવો વિચાર મહેન્દ્રના ચિદાકાશમાં સ્ફુરે એવો, અથવા સ્ફુરે તો પણ તે એને મોહિત કરે અને લલચાવે એવો એ માણસ જ હતો નહીં; એ તો માની સેવા અને કૌટુમ્બિક જીવનનો શાંત પ્રવાહ એ બે વસ્તુ જ પ્રીછતો હતો. માની સેવા એણે અવધિપર્યંતની જ સ્વીકારેલી હતી તે અવધ આવી ગયો હતો, અને કૌટુમ્બિક જીવનના શાંત પ્રવાહમાં જ એને મન સર્વસ્વ હતું: એટલે એ ત્રણેના અંતમાં પાત્રાલેખન, કલા, કે રસની દૃષ્ટિએ કશી ન્યૂનતા જણાતી નથી.

આપણો ચમત્કાર—પુરૂષ જીવાનંદ અને શાન્તિ આગળથી અદૃશ્ય થઇને સીધો સત્યાનંદના મઠમાં આવ્યો, કેમ કે એ જ સત્યાનંદનો ગુરૂ હતો અને માઘ પૂર્ણિમાના વાયદા પ્રમાણે એને આવી ચ્હડવાનું જ હતું. સત્યાનંદે તેને સવાલ કર્યો:

" આવા મોટા વિજયની ક્ષણમાં જ આપ મ્હને આ ધર્મ કાર્યમાંથી નિવૃત થવાની આજ્ઞા કરો છો, તેનો ભેદ શો વારૂ ?"

ગુરૂ કહે: "મુસ્લીમોના જુલ્મી અધર્મી અમલના ધ્વંસ માટે અનિવાર્ય હતી ત્યાંલગી હિંસા અને લડાઇઓ ધર્મ્ય હતી. પરંતુ હવે યુગ બદલાયો છે અને લડાઇઓ અને હિંસા નિષ્કારણ અર્થાત અધર્મ્ય બની છે."

સત્યાનંદ: "હિંદ રાજ્ય હજી તો સ્થાપવાનું આખું યે બાકી છે."

ગુરૂ: "હિંદુ રાજ્ય અત્યારે ગમે તેટલી હિંસા કરશે। અને જીતો મેળવશે। તથાપિ સ્થપાવાનું નથી. ત્હમારા હાથ અપવિત્ર છે. એ ત્હમે લૂટફાટ ચોરી આદિ વડે સત્તા મેળવી અને જમાવી છે. એ પ્રમાણે ઊભી થતી પાપમૂલક સત્તા પાંચપંદર વિજયો મેળવી પણ જાય, આખરે તે અવશ્ય ભાગી જ પડે. સત્તાની ગાદી ઉપરથી મુસ્લીમો તો ચ્યુત થઇ ગયા છે. એ ગાદી ખાલી પડેલી છે એમ પણ નથી. ઇંગ્રેજો ગાદીએ બેસી ચૂક્યા છે. વળી ઇંગ્રેજો મ્લેચ્છ છે, મુસ્લિમોથી અભિન્ન છે, એ ત્હમારો ભ્રમ મોટામાં મોટો છે. એમને હાથે જ સનાતન ધર્મનો પુનરૂદ્ધાર લખાયલો છે. બીજા કોઇને હાથે એ શક્ય ન હોવાથી જ આ નવો ઇંગ્રેજોનો યુગ બેઠો છે. ઇંગ્રેજો શત્રુ છે જ નહીં. એ જ ધર્મના અને માના સાચા મિત્ર છે."

એમ કહીને ગુરૂએ સત્યાનંદનો હાથ ઝાલ્યો. અને નવલને સમાપ્ત કરતાં કર્તા લખે છે:

"આ કોણે કોનો હાથ ઝાલ્યો? જ્ઞાને આવીને ભક્તિનો, ધર્મે આવીને કર્મનો, વિસર્જને પ્રત્યક્ષ થઇને પ્રતિષ્ઠાનો હાથ સાહ્યો: કલ્યાણીએ આવીને શાંતિનો હાથ સાહ્યો. એ સત્યાનંદ તે શાંતિ. એ મહાપુરૂષ તે કલ્યાણી. સત્યાનંદ તે પ્રતિષ્ઠા અને એના ગુરૂ તે વિસર્જન. વિસર્જન આવીને પ્રતિષ્ઠાને લઇ નીકળ્યો. ॐ **शान्तिः शान्तिः शान્તિः**"

૫

'આનંદમઠ' નવલ પ્રકટ થઇ ત્યારથી આજ લગીમાં તેની ઘણી ટીકાઓ થઇ છે. ન્હાનીમોટી ટીકાઓનો શુમાર જ રહ્યો નથી. **वन्दे मातरम्** ગીતની ભાષાથી માંડીને, તેની કર્ણકટુતાથી આરંભીને 'આનંદમઠ' માંના પાત્રેપાત્રના નિરૂપણ વિશે તથા તેમાંના ઘણાખરા બનાવ વિશે ટીકાઓ થઈ છે. **वन्दे मातरम्** ગીતમાં એકથી વધારે પંક્તિ કર્ણકટુ છે જ. ગીત એટલે વિચાર–ભાવની જમાવટ આછી, ત્યારે આમાં તે જાડા ગાલીચામાં ઊનના તંતુ જેટલા ઘટ્ટ ખચ્યા છે. અને એ ગીતની ભાષા નથી સંસ્કૃત ને નથી બંગાળી. પરંતુ આ મોટા દોષો ય

એ ગીતનો અદ્ભુત દિગ્વિજય જરા યે મોળો નથી રાખી શક્યા એ પણ જાહેર છે.

બીજી ટીકાઓમાંની ઘણી ગેરસમજથી ઉત્પન્ન થવા પામી છે, અને ઉપર ટીકાને અથવા ચર્ચાને છેક ગૌણ રાખીને જે સાર આપવામાં આવ્યો છે, તે એટલી સંભાળથી લખવામાં આવ્યો છે, કે તેને વળગીને નવલને વાંચવાથી ઘણીખરી ગેરસમજો ઊઠતામાં જ સમી જશે.

બાકીની ટીકાઓ વિષે મ્હારૂં દષ્ટિબિંદુ એવું છે કે પાત્રાલેખન અગર વસ્તુમાંની વિગતોને વળગીને કરવામાં આવતી ટીકાઓ આ નવલનું સાચું રૂપ ન સમજે તેને જ વત્તોઓછી વજનદાર લાગે. 'આનન્દમઠ' ભાવનામય કલ્પનાની જ ગૂંથણી છે. વાસ્તવિક વિધાન (realistic construction રીયલિસ્ટિક કનસ્ટ્રકશન) ના નિયમો આને લાગુ જ નથી. કર્તાએ સર્જેલા વિયત્ (atmosphere એટમૅાસ્ફીયર) માં કર્તાએ ચ્હડાવેલો પતંગ દૂર દૂર ઊડીને ઊંચે આંખોને ચોંટાડી રાખતો ઠરે છે કે કેમ, એ જ આવી કલાકૃતિમાં પ્રમાણ છે. વળી વાચકના બુદ્ધિ હ્રદય અને કલ્પના રૂપ નેત્રને આમ કર્તા ઊંચે જે પતંગ ઉપર ચોંટાડવામાં આવો અદ્ભુત વિજય સાધે છે, તે પતંગ પોતે એટલા ઊંડા ઊંડા ઘેરા અનુરાગને પાત્ર છે ખરો ? સ્પષ્ટ છે કે આ નવલમાં કર્તાએ જે રચ્યું છે તે તમામ આશયપૂર્વક રચ્યું છે: કેવલ સૌંદર્ય નિરૂપણ કે કલાવિધાનથી ભિન્ન એવા આશયની ખાતર, અને એ આશય એક જ છે: દેશભક્તિ જગાડવાનો; કુટુમ્બસ્નેહ તુચ્છ વસ્તુ છે એવું અન્યાય્ય નિરૂપણ કર્યા વગર; દેશભક્તિ જાતે જ પરમ ધર્મ છે જેને નામે પાપોનાં પાપ પણ પુણ્ય બની જાય, એવું અવિચારી થૂંક એક છાંટો પણ ફરાડ્યા વગર. અને આ આશય વિશે તો ફિલસુફી કે નીતિફિલસુફીની ચર્ચા હોય. કલાફિલસુફીને એ વિશે કશું કહેવાનું હોય જ નહીં.

વળી સામાન્ય રીતે જે વિજય ગણાય તેમાંથી એ વિજયને જ કારણ બનાવીને સત્યાનન્દ કને તેની લીલા સમેટાવી લેવી, એ રૂપના અંતર્વિધાનમાં અપૂર્વતા કહીને ઓળખાવવી પડે એટલી બધી નવીનતા છે.

તથાપિ આવું અંતવિધાન કૃતિનો રસ જાળવીને તેને સંકેલી આપે છે એમ ભાગ્યે કહી શકાય. આવા અંતવિધાનનો ખુલાસો વા સાચો અર્થ ઉપર જણાવેલા આશયનો કોઈ આવશ્યક અંશ સાધી આપવાને માટે એવી યોજના જ અનિવાર્ય, એવા કોઈ રૂપનો જ હોઇ શકે. માત્ર કલાદૃષ્ટિએ આવો કોયડો કદિ નહી ઉકલે.

આ નવલને ઐતિહાસિક કહેવામાં આવે છે તેમાં યે તથ્યાંશ એવો સરખો જ છે. સંન્યાસીઓનાં ટોળાં છોકરાછોકરીઓને ઉપાડી જવાનો જાણે ધંધો જ કરતાં; સ્ત્રીઓ છેક થોડી એવા સંઘની સંખ્યા આ રીતે જ બની રહેતી. આવી ભરતીમાંથી કોઇ વિરલ છોકરી શાંતિ જેવી પણ કેળવાઇ આવે એ અસમ્ભવિત વસ્તુ નથી. ત્યારે શાંતિનું નિરૂપણ, ભયંકર દુકાળ, ચોતર્ફ અવ્યવસ્થા, સંન્યાસી ટોળાંઓના ઉપદ્રવ એટલે સુધી વધી ગયલા કે કંપની સરકારની બે ન્હાની સેનાઓને પણ તેમણે આ વર્ષોમાં કાપી નાખેલી, એટલી જ ઐતિહાસિક છાંટ આ નવલના વસ્તુમાં છે. પરંતુ મુખ્ય વસ્તુ સત્યાનંદના સન્યાસી ઝુંડ જેવા ઉચ્ચાશયી ઝુંડનું નિરૂપણ છે; અને એવાં ઉચ્ચાશયી ઝુંડો પણ આ કાળે હતાં વા સંભવિત તો ગણી શકાય, એવો દાવો કરવાને લેશ પણ પુરાવો આને ઐતિહાસિક નવલમાં ગણનાર કોઇ વિવેચક બતાવી શક્યો નથી, એટલે આખી રચના ભાવનામય અદ્ભુતકથા (idealistic romance આઇડીયલિસ્ટક રોમાન્સ) ની છે. રચના આશયપ્રેરિત (with a purpose ઉ-વિથ એ પર્પઝ) છે એ લક્ષણ પણ ઐતિહાસિક કરતાં અદ્ભુત કથાને વધારે અનુકૂલ છે.

આ કૃતિ ઇતિહાસના પાયા ઉપર રચાયલી નથી એટલું જ નહીં પણ એ તો ઇતિહાસ મૂલકને બદલે ઇતિહાસસર્જક નીવડેલી છે. લૉર્ડ લિટન (Lytton)ના અમલના આરંભમાં એ લખાઇ. કૉન્ગ્રેસ (I. N. Congress) પણ ત્યારે જન્મી ન હતી. હ્યુમ (A. O. Hume) હજી આઇ. સી એસ. (I. C. S.) માંથી નિવૃત્ત થયા ન હતા. દેશભક્તિ, દેશાનુરાગ, કે તે કાળનો શબ્દ વાપરિયે તો સ્વદેશાભિમાન નવુંસવું જ હતું. રાજા રામમોહનરાયના સમયથી બીજ નંખાયલું તે હજી બહુ ધીમે ધીમે ખીલતું ફાલતું હતું. અને એ સ્વદેશાભિમાન હજી આખા ભારતને માટે ઐક્ય-

ભાવના અને સંપના રૂપનું હતું.* એવે સમયે આવી ઊંચી ઊંડી ગાઢ ભક્તિ જેવી અસ્મિતાનો હૃદયને ભીંજવે અને કલ્પનાને ઉત્તેજે એવો બોધ, તથા એ અસ્મિતાના લાયક પાત્ર લેખે ભરતખંડને ઠેકાણે માભોમ બંગાળનો જ જપ, આ પુસ્તકનાં વિલક્ષણ અને સર્જક તત્ત્વો છે, અને તે જ આ નવલને પ્રજાના માનસને યોગ્ય વલણ આપનારા એક ઐતિહાસિક બલ (force ફોર્સ) નું ગૌરવ અર્પી રહ્યાં છે. લૉર્ડ કર્ઝને (Curzon) બંગાળના બે ભાગ કરી દરેક ભાગને તેમાંની બંગાળી પ્રજાના કરતાં મોટી સંખ્યાવાળા બીજા લોકોના પ્રાંતો સાથે ભેળવી દીધો, અને તુરત બંકિમચંદ્રે વાવી રાખેલાં આ બીજ કેટલાં બલવાન હતાં, ઊગી નીકળીને અજાણ્યાં જ કેટલાં સજડ થઇ ગયાં હતાં તે જણાઇ આવ્યું. **वन्दे मातरम्** ગીત રાત અને દિવસ કંઠેકંઠમાં ગાજી રહ્યું, અને હિન્દે પણ તેમાં સ્વર પૂર્યો. તે ક્ષણથી એ ગીત ગવાતુંજ રહ્યું, નિરંતર ગવાઈ રહ્યું, બંગાળી પ્રજાના આગ્રહના સ્વર ફેલાવતું રહ્યું, ઈ. સ. ૧૯૧૨ માં શાહેનશાહે એ વિભાગો રદ જણાવીને આખી બંગાળી પ્રજાના ઐક્યની પાછી એક ઇલાકામાં પ્રતિષ્ઠા કરી ત્યાં લગી. એક માત્ર નવલનો આ પ્રકારનો વિજય થાય, તે એનો ન્હાનોસૂનો વિજય ના જ ગણાય. આ પ્રમાણે જે વિરલ ચોપડી આખી પ્રજાની પ્રિય ચોપડી લેખે સ્થપાય, તેમાં કલાદોષો હોય તેની તર્ફ એ પ્રજા આત્મીય જનના દોષો તર્ફ આપણે સૌ જોઇએ છિયે એવી મીઠી નજરે જ જુવે.

ત્યારે એ સમય દરમિયાન જે નિરંકુશ આઇનદ્રોહી (anarchist એનાર્કિસ્ટ) પાકયા હતા, જેમણે નિર્દોષોનાં ખૂન કર્યાં હતાં, અને જેમનાં કેટલાંક ગુપ્ત ટોળાંઓમાં આ નવલ ભગવદ્‌ગીતાની સાથે નિત્ય પાઠ

* **वन्दे मातरम्** ગીત બંકિમચંદ્રે 'આનન્દમઠ' લખતાં પૂર્વે લખી રાખેલું. આ બીજ ઉગાડી શકાય એવો સમય અને એવા બનાવ મળી આવતાં નવલ રચાઇ.

'જય જય ગરવી ગૂજરાત' ૧૮૭૩ થી થોડુંકજ વ્હેલું લખાયેલું. બંગાળામાં જેમ બંકિમની દેશભક્તિ તેમ ગુજરાતમાં નર્મદની અપવાદ રૂપ જ હતી. 'જય જય ગરવી ગુજરાત' ગજવનારા ગુજરાતીઓ ૧૯૦૫ પ્હેલાં બહુ જ થોડા.

માટે વપરાતી પણ હતી,–તે સર્વ દેશાત્મ્ય અને પાપી વલણ ઉપજાવવાનો ગોટલો થોડો પણ આ ચોપડીને માથે આવે ખરો? આવો સવાલ કુદરતી છે, પરંતુ એ સવાલમાં જ તેનો સાચો જવાબ સમાયલો છે. ભગવદ્-ગીતાને માથે એવો આરોપ આવી શકે, તેટલો જ આને માથે; એટલે કે એવો આરોપ નિર્મૂલ અને હીચકારો જ ગણાય. નવલમાં ઠેકાણે ઠેકાણે કર્તાએ પોતાની રચનાનો આવો અનર્થ કોઈ કરી જ ન શકે તેને સારૂ સ્પષ્ટ લખેલું જોવામાં આવશે, અને આમાં કોઇ કોઇ સ્થાન એવાં પણ છે કે ત્યાં કલાદોષ થઈ જાય છે તેની દરકાર પણ બાજુએ રાખીને કર્તાએ સ્પષ્ટતા સાધી છે વળી અજબ જેવી અગમચેતીથી કર્તાએ પ્હેલી જ આવૃત્તિની પ્રસ્તાવનાના ચાર વાક્યમાં પણ એક આ લખેલું છે:

સમાજ-વિપ્લવ અનેક સમયેઃ આત્મપીડન માત્ર; વિદ્રોહીરા આત્મઘાતી.

અથવા આને અગમચેતી કહેવામાં પણ આપણે કર્તાને અજાણતાં અન્યાય કરિયે છિયે. કર્તાના આશયનું એમણે નિર્ધારેલું સ્વરૂપ જ એવું હતું કે તેમાંથી આવો અનર્થ પ્રથમથી અને દ્દઢતાપૂર્વક એમણે બહિષ્કૃત ગણેલો.

એટલે આવા આરોપના ખંડન માટે બંગાળી વિવેચકોએ કર્તાનાં 'ભારતકલંક,' 'ભારતવર્ષની સ્વાધીનતા અને પરાધીનતા,' 'કમલાકાન્તનું દફતર' આદિ નિબંધો અને લખાણોમાંથી અનેક અવતરણો ટાંકી બતાવ્યાં છે, તે અહીં સંભારવાની જરૂર પણ જણાતી નથી.

અને છેવટ, આ નવલની બીજી નવલોની સાથે એક વા બીજી દૃષ્ટિએ સરખામણી ઘણાં બંગાળી લેખકોએ કરેલી છે, જેમાંથી કલારસિક વાંચનારને કેટલુંક સુંદર અને નાજુક સુચન મળે એવું છે. પરંતુ બંકિમ-ચંદ્રની આ એક કૃતિને પૂરી સહાનુભૂતિથી વાંચવામાં વાચકને બનતી મદદ કરવી, એટલો જ આ પ્રવેશક નિબંધનો વિષય હોવાથી, એવા કોઇ સંબદ્ધ વિષયમાં પણ ખેંચાવાની ઇચ્છા નથી.

બલવંતરાય કલ્યાણરાય ઠાકોર

આનંદમઠ

ખંડ ૧ લો

પડઘો

અઘોર જંગલ હતું. ગાઢાં શાલવૃક્ષોની ઘટાથી તે છવાઇ ગયેલું હતું; પણ માત્ર શાલવૃક્ષોજ નહિ, કંઈ કંઇ ભાતભાતના બીજા ઝાડ પાંદડાં તેની ઘટાને ગાઢી કરતાં હતાં. ઉંચા ઉંચા વૃક્ષોની ડાળીઓ એક બીજાંને આલિંગન દઇ પરસ્પર વિંટળાઈ વળી કોઇ અપૂર્વ માંડવો રચી રહી હતી. ને એ માંડવામાં નહોતું એકે છિદ્ર, સૂર્યનાં કિરણોના પ્રવેશ માટે એકે દ્વાર. સારોય ત્યાં અંધકાર છવાયેલો હતો. ઝાડોનો અપાર સમુદ્ર પવન આવતો ત્યારે પાણીના મોજાં પેઠે ઘુઘવી રહેતો. ને નીચેના પથમાર્ગમાં બધે શૂનકાર રહેતો--બપોરે બાર વાગે પણ સૂરજનું એક કિરણ ત્યાં દેખા ન દેતું. માનવીનો ત્યાં પગરવ નહોતો. પણ ઉપર છાયા કરતા વૃક્ષસમુદ્રના ઘુઘવાટ અને પશુ પક્ષીના અવાજ સિવાય બીજો એકે સાદ ત્યાં ન સુણાતો.

એક તો એ અત્યંત વિશાળ ગાઢું અંધારૂં જંગલ—અને વળી રાતનો વખત. ઘનઘોર મધરાતનો વખત. જંગલની બહાર પણ સર્વત્ર તિમિર—સારી સૃષ્ટિ અંધારાની ગોદમાં લપાયલી. કશોય રવ સંભળાતો નહોતો. જાણે પૃથ્વીના પેટા-માંનોજ એક ભાગ ન હોય!

કેટલાંયે લાખો કરોડો પશુપક્ષી એ જંગલમાં રહેતા; છતાં તેમનો કંઇ શબ્દ નહોતો સંભળાતો. સઘળું શાંત હતું. એવી શાંતિ, એવો નિઃસ્તબ્ધ ભાવ તો કેવળ વિરલજ!

પણ એ, એ અનંત શૂન્ય અરણ્યમાં એ અઘોર રાત્રે, અપાર શાંતિને ભેદીને એક શબ્દ સંભળાયો: "મારી મનોકા-

મના સિદ્ધ થશે કે નહિ?”

શબ્દ અનંત શાંતિમાં ડૂબી ગયો. આ અરણ્યમાં એવો માનવીનો સાદ ક્યાંથી?

થોડીક ક્ષણો વીતી ગઈ. ફરી પાછો તે અપાર શાંતિને ભેદીને એક શબ્દ સંભળાયો: “મારી મનોકામના સિદ્ધ થશે કે નહિ?”

શબ્દ અનંત શાંતિમાં ડૂબી ગયો. આ અરણ્યમાં એવો માનવીનો સાદ ક્યાંથી?

થોડીક ક્ષણો વીતી ગઈ. ફરી પાછો તે અપાર શાંતિને વીંધતો સાદ સંભળાયો: મારી મનોકામના સિદ્ધ થશે?

ત્રણ ત્રણ વાર એ સાદના પડછંદા તે અંધકાર સમુદ્રમાં પડી રહ્યા. પછી ઉત્તર સંભળાયો: તારી પ્રતિજ્ઞા શી?

જવાબ મળ્યો: મારું જીવનસર્વસ્વ!

સવાલ થયો: જીવન તો તુચ્છ વસ્તુ છે. તું બધું યે ત્યાગી શકે છે?

બીજું છે શું? બીજું શું આપું?

ત્યારે ગગન ભેદતો તે ભેરીનાદ ગાજ્યો:

“ભક્તિ”

પ્રકરણ ૧ લું.

ઇ. સ. ૧૭૬૯ ના ઉનાળામાં એક દિવસ પદચિન્હ ગામ ગરમીના ઉકળાટથી ધગધગી રહ્યું હતું. ગામમાં ઘર હતાં, પણ વસ્તી નહોતી. બજારમાં પુષ્કળ દુકાનો હતી, હાટની જગાએ ઘણુંયે છાપરાં હતાં, મહોલ્લે મહોલ્લે સેંકડો મકાનો હતાં ને તેમાં કોઇક કોઇક તો મોટી હવેલીઓ હતી. પણ આજે સઘળું શાંત હતું. બજારમાં દુકાનો બંધ હતી; દુકાનદારો કોણ જાણે કયાંય નાસી ગયા હતા!

આજે હાટનો વાર હતો છતાં હાટ ભરાયો ન હતો. ભિખારીઓને ભીખ માંગવા નીકળવાનો આજે અવસર હતો, પણ તેમનામાંથી એકે નજરે ન્હોતો પડતો. વણકરો શાળ સમેટી ઘરને ખુણે અને વેપારીઓ વેપાર ભૂલી બાળ બચ્ચાંને ખોળામાં લઇ આંસુ સારી રહ્યા હતા. દાનેશ્વરીઓ દાન દેતા અટકી ગયા હતા; મહેતાજીઓ ભણાવવાનું ભૂલી ગયા હતા; બચ્ચાંઓથી રડવાની પણ હિંમત થતી ન્હોતી! રાજમાર્ગ ઉપર લોકોની આવજા થતી ન હતી.

સરોવર સ્નાન કરનારા વગરનું સૂનું હતું; ઘરનાં આંગણાં ઉજ્જડ દીસતાં હતાં; ઝાડ પક્ષીસૂનાં જણાંતાં હતાં; ગૌશાળાઓ ગાય વગરની–ખાલીખમ લાગતી હતી; સ્મશાનમાં માત્ર શિયાળ કૂતરાંઓનો સાદ સંભળાતો હતો. એક મોટી હવેલીનું ઉંચું છાપરૂં

દૂરથી દેખાતું હતું-જંગલમાં સૂનાં ઘરની વચ્ચે પર્વતના શિખર સમું તે દીપતું હતું. તેની શોભા પણ કાંઈક અજાયબ ભાસતી હતી. ઘરનાં બારણાં બંધ હતાં-તેમાં ચલીઉં સરખું પણ નજરે પડતું ન હતું. સઘળું ચૂપાચુપ અને સૂમસામ!—અરે, પવનને પેસવું પણ ત્યાં ભારે થઇ પડે એમ હતું. ખરે બપોરે ઘેરો અન્ધકાર ઘરની અંદર છવાઇ રહ્યો હતો. એ અન્ધકારમાં મધરાતે ખીલેલાં પુષ્પનાં જોડકાં સમાં એક દંપતી કાંઇક મસલત ચલાવી રહ્યાં હતાં. તેમના હૃદયનાં અંધકારની પણ અવધિ ન હતી.

૧૭૬૭ની સાલે સારી ફસલ ઉતરી નહિઃ તેથીજ ૧૭૬૮ ના વર્ષમાં મોંઘવારી સખ્ત વધી ગઇ—લોકોને ભયંકર કષ્ટ વેઠવું પડયું. પરંતુ રાજ્યના અમલદારોએ તો મહેસુલ એકદમ વધારી દીધું. એ મહેસુલના વધારાને લીધે બીચારી ગરીબ પ્રજા દિવસમાં માંડમાંડ એક વાર ખાવાનું ખાઇ ગુજરાન કરવા લાગી. ૧૭૬૮ના વરસમાં વરસાદ સારો થયો. લોકોએ ધાર્યું, આખરે ઈશ્વરે કૃપા કરી ખરી. ભરવાડ ખુશખુશાલ થઇ ખેતરમાં ગાવા લાગ્યા. ખેડૂતની સ્ત્રીઓ રૂપાનાં ઘરેણાં ઘડાવવાને પોતાના પતિદેવને પજવવા લાગી.

એવામાં આસો માસ એકાએક રુઠયો. આસો કાર્તકમાં વરસાદનો છાંટો સરખો પણ જણાયો નહિ. ખેતરમાંહેનું સઘળું અનાજ સૂકાઇને ખડ જેવું થઇ ગયું. જે એકાદ બે ખેતરમાં પાક ઉતર્યો હતો, તે ખેતરોને અમલદાર વર્ગે પોતાના સિપાઈ સપરાંને ખાતર ખરીદી લીધાં. પરિણામે લોકોને ખાવાનું કશુંય રહ્યું નહિ. પહેલાં એક દિવસના કડાકા કર્યા, ત્યાર બાદ એકાંતરે અડધા પેટે મંગળવાર કરીને ગરીબ પ્રજા દિવસ ગાળવા લાગી. પછી બે દિવસના અપવાસ કરવા માંડ્યા. ચૈત્ર માસની ફસલ સુદ્ધાં લોકોના ઉપયોગમાં આવી શકી નહિ. પરંતુ મહમદ રેઝાખાનને મહેસુલ ઉઘરાવવાનો તડાકો પડેલો હોવાથી, તેણે ધાર્યું કે મારે ઘીકેળાં કરવાની મઝા પડશે. મહેસુલમાં એકદમ દશ

રૂપીઆનો વધારો કરી દેવામાં આવ્યો. બંગાળામાં સર્વત્ર ભારે કોલાહલ મચી રહ્યો.

લોકોએ પ્રથમ ભિક્ષા ઉપર રહેવા માંડયું-પણ ભીખના હાક્ષાં કંઇ શીકે ચઢી શકે?—એટલે પાછા અપવાસ કરવા માંડયા. ત્યાર બાદ રોગના ભોગ થઇ પટકાવા લાગ્યા. ગાય વેચી નાંખી; હળ વગેરે ખેતીનાં ઓજાર વેચી સાટી કંદમૂળ પર શુકરાના કરવા લાગ્યા. ખેતરપાદર, ઘરબાર વગેરે મિલ્કત કાઢી નાંખી; ત્યાર બાદ માણસો વેચવા લાગ્યાં. પછી બાળકોને વેચવા માંડયાં. ત્યાર બાદ પત્ની સુદ્ધાં વેચી નાંખતાં ડગ્યા નહિ.

પણ એ બૈરાં, છોકરાં સ્ત્રી વગેરેને પણ કોણ ક્યાં સુધી ખરીદે ? સઘળાજ દેવાદાર. લ્હેણુદાર કોઇ મળે નહિ. ખરીદવાની શક્તિનો અભાવ; પરંતુ સર્વની વેચવાનીજ દાનત ! ખાવાનાં સાંસા પડતાં લોકો ઝાડનાં પાદડાં ખાવા લાગ્યાં. ઘાસ ખાઇને પેટ ભરવા લાગ્યા. બીજા કેટલાક જંગલી લોકો કૂતરાં બીલાડાં ઉંદરને સુધ્ધાં પેટમાં પધરાવવા લાગ્યા. ઘણુાયે નાસી છૂટયા. જેઓ નાઠા તેઓ પરદેશ જઇ ભૂખનાં દુઃખને લીધે મરણ-શરણ થયા. જેમણે નાશભાગ કરી નહિ, તેઓ માંસ ખાઇને અગર કડાકા વેઠી રોગના ભોગ થઇ પ્રાણત્યાગ કરવા લાગ્યા.

રોગચાળો ફાટી નીકળ્યો—તાવ, ઉલટી, ક્ષય, સૈયડ પૂર બહારમાં માણવા લાગ્યાં. ખાસ કરીને સૈયડનો ઝપાટો જબરો હતો. લોકો સૈયડથી મરવા લાગ્યા. કોણ કોને પાણી પાય ?—કોણ કોની માવજત કરે ? કોઈ કોઇની ખબર લેતું નહિ, કોઇ કોઈને મળતું નહિ. મરણ પછી પણ કોઇ કોઇને મદદ કરતું નહિ. સૈયડનાં દર્શન થતાંને વાર ઘરનાં સઘળાંજ માણસો પોતાના માંદા સગાંનો બહિષ્કાર કરીને અગીયારા ગણી જતાં.

મહેન્દ્રસિંહ પદચિન્હ ગામમાં ભારે શ્રીમંત ગણાતો—પણ ગરીબ તાલેવંતની આજે એક દશા હતી. આ દુઃખદાયક આફતના

વખતમાં રોગના ઝપાટામાં સપડાતાં તેનાં પોતીકાં સગાંવહાલાં, દાસ દાસી વગેરે સઘળાંજ નાસી છૂટ્યાં હતાં. કેટલાંક મરી પરવાર્યાં હતાં, કેટલાંક પલાયન કરી ગયાં હતાં. મોટા પરિવારમાંથી અત્યારે ફક્ત તેની સ્ત્રી, પોતે જાતે અને એક બાળક કન્યાજ રહ્યાં હતાં.

તેની સ્ત્રી કલ્યાણીએ ચિન્તાને તજી, તબેલામાં જઇ જાતે જ ગાય દોહી. પછી દુધ ગરમ કરી, છોકરીને તેમાંથી થોડુંક પીવડાવીને, ગાયને ઘાસચારો વગેરે નાંખવાને ગઈ. તે ત્યાંથી પાછી ફરતાં મહેન્દ્રે કહ્યું:—"આમ કેટલાક દિવસ નભશે?"

કલ્યાણી બોલી:—"બહુ દિવસ તો નહિજ. જેટલા દિવસ ગાડું ગબડશે તેટલા દિવસ ગબડાવીશું. નહિતર પછી તમે નોકરી કરવા શહેર તરફ જતા રહેજો."

મહેન્દ્ર કહેવા લાગ્યો:—"શહેરમાંજ જવાનું હોય તો પછી તને આમ શા માટે દુઃખી કરવી? ચાલને, અત્યારેજ જઇએ."

ત્યાર બાદ બંને જણાં કાંઇ કાંઈ તર્કવિતર્ક કરવા લાગ્યાં.

કલ્યાણી—"શહેરમાં ગયાથી ખાસ લાભ શો થશે?"

મહેન્દ્ર:—"આ સ્થાન કેવું ઉજ્જડ થઈ ગયું છે, જીંદગીનાં રક્ષણનો એકે ઉપાય સૂઝતો નથી."

કલ્યાણી:—"મુરશિદાબાદ, કાસિમબજાર અગર કલકત્તા જવાથી જીંદગીનું રક્ષણ થઈ શકશે. આ જગ્યાને રામરામ કર્યા વગર ચાલે તેમ નથી."

મહેન્દ્ર બોલ્યો:—"વંશપરંપરાથી આ મકાન અઢળક ધન સંપત્તિથી ભરપૂર છે, તે સઘળું ચોરો લૂંટી જશે."

કલ્યાણી:—"લૂંટાવૂંજ સર્જીત હશે, તો આપણે બે જણાં તે શી રીતે ખાળી શકીશું? જીવવા રહેવા નહિ પામીએ તો પછી દ્રવ્યનો ઉપભોગ શી રીતે કરી શકીશું? અત્યારેજ બધું ઠીકઠીક કરીને કુચ કરી જઇએ. જીવશું તો પાછા આવીને બધું વાપરીશું.

મહેન્દ્રે શંકા દર્શાવતાં કહ્યું:—"પણ તારાથી પગ રસ્તે ચાલી શકાશે ખરૂં? નોકર ચાકરો તો બધા મરી પરવાર્યાં છે, ઘોડો છે–તો ગાડીવાન નથી, ગાડીવાન છે–તો ઘોડા નથી?"

કલ્યાણીએ પ્રત્યુત્તર વાળ્યો: "મારાથી ચાલી શકાશે. કોઈવાતે ચિન્તા કરશો નહિ." કલ્યાણીએ મન સાથે નક્કી કર્યું કે એમ કરતાં ભોગજોગે રસ્તામાંજ રામ રમી ગયા તોયે આ બે જીવો તો ઉગરશેને?

બીજે દિવસે સ્હવારના પ્હોરમાં બન્ને જણાં સાથે થોડાક પૈસાટકા રાખી, ઘરમાં સઘળે તાળાં દઈ ઢોરઢાંખરને છૂટાં મૂકી દઇ, બાળક કન્યાને લઈ રાજધાની તરફ જવાને નીકળી પડ્યાં. બહાર નીકળતાં નીકળતાં મહેન્દ્ર બોલી ઉઠ્યો, "રસ્તો ઘણો વિકટ છે. ડગલે ને પગલે ચોર, લૂટારા, ધાડપાડુઓ મળ્યા વિના રહેતા નથી; એકલા ખાલી હાથે જવું ઉચિત નથી." મહેન્દ્ર પાછો ઘરમાં જઈ બન્દૂક લઈ આવ્યો.

તે જોઈ કલ્યાણી કહેવા લાગી–"ઠીક યાદ દેવડાવી. તમે એક વાર લ્યો આ છોકરીને; હું પણ જઇને હથિયાર લઈ આવું." એટલું બોલી મહેન્દ્રને છોકરી આપીને, કલ્યાણી ઘરમાં ગઇ.

મહેન્દ્ર મનમાં બોલ્યો:—"એને વળી અત્યારે કેવુંક હથિયાર જોઇએ છે?"

કલ્યાણીએ બહાર આવી ઝેરની એક નાનકડી શીશી વસ્ત્રની અંદર સંતાડી દીધી. દુ:ખના દિવસોમાં ખપ લાગશે, એમ ધારીને કલ્યાણીએ પ્રથમથીજ તેની જોગવાઇ કરી રાખી હતી.

જેઠ મહીનો ચાલતો હતો. ભયંકર તાપથી પૃથ્વી સઘળી બળી રહી હતી. વાયુ લૂનો અંગાર વરસાવી રહ્યો હતો. ભઠ્ઠીમાં પડેલા તાંબાના પતરાંની જેમ આકાશ બધુંય ધગધગી રહ્યું હતું. અરે, રસ્તાની ધૂળ પણ અગ્નિના તણખાની પેંઠે દઝાડતી હતી.

કલ્યાણી ધામથી અકળાવા લાગી. ઘડીકમાં બાવળના ઝાડ નીચે તો ઘડીકમાં ખજૂરી હેઠળ વિશ્રાન્તિ લઈ, તળાવડીનું શુષ્ક કાદવ-મય પાણી પીને મહાકષ્ટે તે રસ્તો કાપવા લાગી. છોકરી સોંપી હતી મહેન્દ્રના હાથમાં—થોડી થોડી વારે મહેન્દ્ર છોકરીને પવન નાંખતો.

વળી પાછાં બન્ને જણાં ઘટાદાર શામળાં રંગબેરંગી પત્રોથી શોભી રહેલાં સુગંધિદાર પુષ્પોથી મ્હેકી રહેલાં, વેલાઓથી વીંટળાઈ રહેલાં વૃક્ષની છાયામાં બેસી અવારનવાર આરામ લેતાં. કલ્યાણીની સહનશીલતા જોઇને મહેન્દ્ર વિસ્મય પામ્યો. પરસેવે પરસેવે નાહી જતા મહેન્દ્રે પાસેના ઝરામાંથી થોડુંક પાણી લાવી, પોતાનાં તેમજ કલ્યાણીનાં મુખ, હાથ, પગ, કપાળ વગેરે પર સિંચન કર્યું.

કલ્યાણીને કાંઇક કળ વળી ખરી, પરંતુ બન્ને જણાં ક્ષુધાથી આકુળવ્યાકુળ થવા લાગ્યાં. તે પણ જેમ તેમ ચલાવી લેવાય, પરંતુ નાની બાળકીથી શી રીતે ભૂખ તરસ વેઠી શકાય! એથી તેઓ દુઃખે પાપે આગળ વધવા લાગ્યાં. ધગધગતો તાપ વટાવી, સમી સાંજ પહેલાં તેઓ એક ગામડા આગળ આવી પહોંચ્યાં. મહેન્દ્રે મનમાંજ મોતીના ચોક પૂર્યા હતા કે ગામમાં દાખલ થતાંને વાર સ્ત્રી તેમજ કન્યાને શીતલ જલપાન કરાવાશે; પ્રાણની રક્ષાને કાજે ભોજનની પણ કાંઇક વ્યવસ્થા કરી શકાશે. પરંતુ ધાર્યું હતું શું? ને થયું શું?

ગામમાં તો કોઇ કરતાં કોઈ મળેજ નહિ. મોટાં મોટાં ઘરોજ ફક્ત નજરે પડતાં હતાં, વસ્તી સઘળી ભાગી ગઈ હતી. આમ તેમ તપાસ કરી મહેન્દ્રે આખરે પુત્રી તથા પત્નીને એકાદ ઘરની અંદર સૂવાડ્યાં. બહાર નીકળી મોટે મોટે સાદે હાક પાડવા લાગ્યો. પણ જવાબ કશોય મળ્યો નહિ. ત્યારે મહેન્દ્રે કલ્યાણીને કહ્યું, "તું જરીક ખામોશ રાખી, થોડીક વાર અહિં પડી રહેજે; જોઉં છું, ઇશ્વર કૃપાથી, કોઈ ઠેકાણેથી ગાય મળી આવે તો થોડુંક

દૂધ લઈ આવું છું." એમ કહી માટીનું વાસણ હાથમાં લઈ મહેન્દ્ર બહાર નીકળી પડયો.

માટીનાં વાસણનો ત્યાં તોટો ન હતો.

પ્રકરણ ૨ જું.

મહેન્દ્ર ચાલ્યો ગયો. નગરનાં ખાવા ધાય એવાં બીહામણાં સ્થાનમાં–અંધારી કોટડીમાં–એકલી અટૂલી પડી જતાં કલ્યાણી પોતાની બાળકીને લઇને ચોતરફ તપાસ કરવા મંડી.–બીચારી છળી મરતી હતી. કોઇ કહેતાં કોઇ મળે નહિ. માણસનો અવાજ સરખો કાને પડી શકતો નહતો. કેવળ શિયાળ કૂતરાંનોજ સાદ સંભળાતો હતો. ધણીને જવા દીધા બદલ તે પસ્તાવા લાગી. 'જવા નહિ દીધા હત તો સારૂં થાત, ભૂખ તરસ તો સહુ એની મેળે વેઠી લેવાય.' તરતજ વિચાર સ્ફુર્યો કે ચારે બાજુનાં બારણાં વાસીને બેસું તો કેવું સારૂં ! પરંતુ એકે બારણાંને આગળા સાંકળ હોય તો અડકાવાયને ?

ચોમેર બારીક તપાસ કરતાં સામેનાં બારણાં આગળ કાંઇક ઓળા જેવું જણાયું. આકાર દેખાતો હતો માણસના જેવો, પણ બરાબર માણસ જ છે એમ ચોક્કસ સમજી શકાતું ન હતું, અતિશય સૂકીસડાક, ઝપુંઝપું થઇ ગએલી કાળી મેશ, નાગી નચરંગ ને કાગળના સિપાઇ જેવી બિહામણી આકૃતિ આવીને બારણામાં ખડી

થઇ. થોડીકવાર પછી તેજ છાયા સમી આકૃતિનો હાથ એકાએક ઉંચો થયો—કેવળ હાડકાં અને ચામડાંનાં હાડપિંજર જેવા હાથની તેવીજ તાંતીતરડી આંગળી જાણે કાંઇક ઈશારત કરતી હોય એમ ભાસ્યું.

ભયથી કલ્યાણીના હોઠ સૂકાવા લાગ્યા. તેજ ક્ષણે એવીજ એક બીજી છાયા સૂકી સડાક, કાળીમેશ, નવસ્ત્રી અને લાંબા સોટા જેવી—પહેલી છાયાની પાસે આવીને ઉભી રહી. વળી પાછી બીજી એક આવી, વળી ત્રીજી આવી. એમ એક પછી એક ધીરે ધીરે ચૂપચાપ ત્યાં આકૃતિઓ ઉભરાવા લાગી. અંધારી ઓરડી મધરાતના સ્મશાન સમી ભયંકર જણાવા લાગી—જોતજોતામાં તેજ પ્રેતસમી મૂર્ત્તિઓ કલ્યાણી અને તેની કન્યાની આસપાસ વિંટળાઇ વળી. કલ્યાણી મૂર્ચ્છા ખાઇને ઢળી પડી. ભૂતાવળાં જેવાં કાળાં ખલ્લક માણસો તેજ ક્ષણે કલ્યાણી તથા તેની બાળકીને ઉપાડીને જે નાઠા તે ખેતર પાર થઇ જંગલમાં આવીને ઉભાં રહ્યાં.

થોડીકવારમાં માટીની લોટીમાં દૂધ લઇને મહેન્દ્ર ત્યાં આવી પહોંચ્યો. આવીને જુએ છે તો ઘરમાં કોઈ નથી. આમતેમ શોધી વળ્યો. કન્યાનું નામ દઇને અને આખરે અકળાઇને બૈરીનું નામ દઇને બૂમાબૂમ કરવા લાગ્યો. પણ ઉત્તર કોણ આપે? ખૂબ ધાંટા તોડ્યા પણ કશોજ પત્તો લાગ્યો નહિ.

પ્રકરણ ૩ જું.

લૂંટારા ભૂતાવળાં જે વનમાં કલ્યાણીને લઇ આવ્યા હતા, તે વન ઘણું રમણીય હતું. તેમાં અજવાળું નહોતું, તેમજ તેની શોભાને નીરખે એવી આંખ સરખી પણ નહોતી, દરિદ્રના હૃદયમાં છુપાએલા સૌંદર્યની પેઠે તે વનનું સૌંદર્ય પણ અદષ્ટજ રહ્યું હતું. દેશમાં ભલે ખાવાને ખોરાક ન હોય, પરંતુ એ વનસુવાસિત પુષ્પો-ની સમૃદ્ધિથી ભરપૂર હતું. અને એ સુગંધ એવી ઉગ્ર હતી કે જાણે અંધકારને પણ તેનાથી પ્રકાશ પૂરો પડતો હોવાનો ભાસ થતો હતો. સુકોમલ પુષ્પથી આચ્છાદિત થએલી લીલોતરી પર ભૂતાવળાંએ કલ્યાણી અને તેની કન્યાને લાવીને નાંખ્યાં. પોતે તેમની આસપાસ ચોકી કરતા હોય તેમ બેઠાં, પછી એ શિકારને શી રીતે ઈન્સાફ આપવો, તેની ભાંજગડમાં તેઓ પડયા. કલાણી પાસે જે કાંઇ ઘરેણાં હતાં તે પહેલીજ તકે તેમણે કબજે કરી લીધાં. એક ટોળું લૂંટના ભાગ પાડવાની ગડમથલ કરી રહ્યું હતું. ઘરેણાં વગેરેની વહેં ચણી થયા બાદ ભૂતાવળા માંહેનો એક કહેવા લાગ્યોઃ—" આપણે આ સોનાંરૂપાંને લઇને શું કરવું છે ? એક ઘરેણાંના બદલામાં મુઠી-ભર ચોખા મને મળ્યા; ભૂખે જીવ જાય છે—માનશો ? આજે એકલાં ઝાડનાં પાંદડાં ખાઇને રહ્યો છું." એક જણે આમ કહ્યું એટલે બીજા બધાજ ટાપસી પૂરતાં કકલાણ કરીને બોલી ઉઠયાંઃ " ચોખા લાવો ચોખા, ભૂખે જીવ નીકળી જાય છે; નથી જોઈતાં અમારે સોનાંરૂપાં." ભૂતાવળાંનો સરદાર તેમને ટાઢા પાડવા લાગ્યો, પણ કોઇએ તેને ગણકાર્યો નહિ.

જોતજોતામાં તે જગાએ મામલો ભયંકર થઈ પડયો. સાધારણ શોરબકોર પરથી ગાળાગાળી પર ઉતરી પડયા. વાત વીફરી. મારામારીની તૈયારી થઇ રહી. પોતપોતાના ભાગમાં જે જે

ઘરેણાં આવ્યાં હતાં, તેનાથી દરેક જણ પોતાના સરદારની અચ્છી રીતે પૂજા કરવા મંડયા. સરદાર ભૂખના દુઃખે જીવતો મૂઆ જેવો —કાગળના સિપાઇ સમો દીસતો હતો. એકાદ બે ઝપાટામાંજ તે પટકાઇને જમીન પર પડયો અને જોતજોતામાં તેના રામ રમી ગયા. ભૂતાવળાં માંહેનો ભૂખ્યા વરૂ જેવો ખાવાને તલપાપડ થઇ રહેલો એક અડબંગ બોલી ઉઠયો:—" " શિયાળ કૂતરાંનાં માંસ ખાઇને થાકયા, ભૂખે જીવ જતો રહે છે, આવો ભાઇ ! આજે આ મુડદાનેજ આરોગીએ." એટલે સઘળાંજ " જયકાલી " નો ગગન-ભેદી નાદ ગજાવતા બરાડી ઉઠયા:— " બમ્‌બમ્‌કાલી ! આજે નવું મનુષ્યનું માંસ ખાઇશું."

" માંસ ખાઈશું." એ ગર્જનાને આ કાળી બલ્લક પ્રેતસમી મૂર્તીઓ ખડખડ હાસ્ય અને તાળીઓના ગડગડાટથી વધાવી લેવા લાગી અને અંધકારમાં નાચવા કૂદવા મંડી. સરદારનાં શબને અગ્નિદાહ કરવાને એકાદ જણ દેવતા સળગાવવાની ખટપટ કરવા લાગ્યો. જ્યાં ત્યાંથી સૂકું ઘાસ, કરાંઠી, લાકડાં વગેરે બળતણ ભેગું કરી, ચકમકથી દેવતા પાડીને ભડકો કર્યો. ચિતાના પ્રકાશમાં પા-સેનાં આંબા જાંબુડી, ફણસ, તાડ, આમલી અને ખજૂરીનાં ઝાડ સ્પષ્ટ દેખાવા લાગ્યાં; કોઈ કોઇ સ્થળે અગ્નિના પ્રકાશમાં ઘાસ ઉજળું ફટક જેવું જણાવા લાગ્યું; કોઇક સ્થાન પરનું અંધારૂં વધારે ઘેરૂં થઇ ગયું.

ચિતા ભડભડાટ સળગી એટલે એક જણ પેલાં મુડદાંને પગ વડે ઘસડી લઈ આવ્યો, અને ચિતામાં પધરાવવાની તજ-વીજમાં જ હતો, એટલામાં તેમનામાંથી એક બોલી ઉઠયો, " રાખો, રાખો, રહેવા દો. આજે સરસ માંસની ઉજાણી કરીનેજ તાજા થવું હોય, તો આ સૂકાસડાક ઘરડા ઘુવડનું ગોજું માંસ શું કામ ખાવું જોઇએ ? આજે તો જે શિકાર આપણે લૂંટી લાવ્યા

છીએ, તેનું જ ભક્ષણ કરીશું. આવો, એ નાજુક બાળાનેજ શેકીને ખાઈ જઇએ."

બીજો કહેવા લાગ્યોઃ—"જેમ કરવું હોય તેમ કરો. ભાઇઓ! પણ હવે ભૂખ્યાં નથી રહેવાતું." તે ઉપરથી જે જગાએ : કલ્યાણી તથા એની કન્યાને લાવીને સૂવાડ્યાં હતાં તે જગ્યાએ બધા દોડી ગયા. જઈને જુએ છે, તો તે જગ્યા ખાલી-ખમ છે. કન્યાએ નથી અને તેની માતાયે નથી. ભૂતાવળાં માંહો-માંહે ઝગડો કરી રહ્યા. સારો લાગ જોઇ કલ્યાણી દીકરીને એક-દમ ઉંચકીને, તેના મુખમાં સ્તન આપીને, જીવ લઇ નાસી છૂટી હતી. શિકાર ભાગી ગયો છે, એવું જાણતાં વારને બધાંય ભૂતાવળાં "મારો મારો" કરતા ચારે દિશા તરફ છૂટયાં. ફાડી ખાનારાં ઝનુની પશુ સમીજ તેઓની સ્થિતિ હતી.

પ્રકરણ ૪ થું.

અંધારા ઘોર વનમાં કલ્યાણીને ક્યાંય રસ્તો સૂઝતો નહોતો. વૃક્ષ, વેલા અને કાંટાના મોટા મોટા ઢગમાં કોઇ પણ સ્થળે પગથી જણાતી ન હતી. તેમાં અંધારૂં કહે મારૂં કામ, કલ્યાણી કાંટા ભાંગતી ભાંગતી મહા મુશીબતે વનમાં પ્રવેશ કરવા લાગી. બીચા-રીના પગમાં કાંટા ભચોભચ વાગવા લાગ્યાં. બાપડી ડૂસકાં ભરી

ભરીને રડવા લાગી. તે સાંભળીને પેલાં ભૂતાવળાં કિલકિલાટ કરવા લાગ્યાં. આમ લોહીથી નીગળતી કલ્યાણી વનની અંદર પ્રવેશ કરી રહી હતી.

થોડીકવાર રહીને ચન્દ્રમા ઉગ્યો. અત્યાર લગી કલ્યાણીને મન નિરાંત હતી કે અંધારામાં આ ભૂતાંવળાં મને દેખી શકશે નહિ; આમ તેમ ફાંફાં મારીને નિરાશ થઇ પાછા ફરશે. પરંતુ ચન્દ્રના ઉદયથી એ આશા પણ નિરાશામાં પલટાઇ ગઇ. જોતજોતામાં ચન્દ્રના પ્રકાશે આખા વનને અજવાળી દીધું—વનની અંદરના અન્ધકારનો ઉનાશ થઇ ગયો. જેમ જેમ ચન્દ્ર ઉંચે ચઢતો ગયો, તેમ તેમ ચાંદની બધે ફેલાવા લાગી. અંધારૂં સઘળુંજ વનના ગર્ભમાં સંતાઈ જતું હોય, એમ ભાસવા લાગ્યું. છોકરીને લઇને લપાતી કલ્યાણી વનમાં કોઇક સ્થળે સંતાઈ જવાનો લાગ શોધવા લાગી.

તે વખતે ભૂતાવળાં વધુ અને વધુ કીકીયારી પાડતાં ચોતરફથી છુટી આવવા લાગ્યા. એટલે નાઉમેદ થઈ, કલ્યાણીએ નાસભાગ કરવાની ચેષ્ટા કરી નહિ. એક વિશાળ વૃક્ષ હેઠળ કાંટા વગરની હરિયાળી જમીન ઉપર બેસી, કન્યાને ખોળામાં સૂવાડી માત્ર આમ પોકાર કરવા લાગી:—"ક્યાં છો તમે? 'નમું છું વંદું છું વિમળમુખ સ્વામી જગત્‌ના.' આ વનની અંદર પણ તમારી કૃપા થકીજ પ્રવેશ કરવા પામી છું. ક્યાં છો તમે, હે મધુસૂદન!" એ વખતે ભય વડે, ભક્તિના આવેશભર્યા જુસ્સાથી તેમજ ભૂખતરસના બોજાથી કલ્યાણી બાહ્યજ્ઞાનશૂન્ય થઈ અન્તરમાં અનેરો દિવ્ય પ્રકાશ પથરાઇ રહેતાં અન્તરિક્ષમાં થતું સ્વર્ગીય ગાયન સાંભળવા લાગી:—

"હરે મુરારે મધુકૈટભારે!
ગોપાલ ગોવિન્દ મુકુન્દ શૌ રે!
હરે મુરારે મધુકૈટભારે!"

કલ્યાણીએ નાનપણમાં પુરાણ વગેરેમાં સાંભળ્યું હતું કે, દેવર્ષિ

નારદ હાથમાં વીણા લઈ, હરિ નામનાં ગુણગાન કરતા કરતા આકાશ માર્ગે થઇને પૃથ્વી પર કોઈક વાર ઉતરી આવે છે; એજ કલ્પના તેના મનમાં આ વખતે જાગ્રત થઈ. મનોરાજ્યમાં, કલ્પનાસૃષ્ટિમાં એને તેજ ઉજળી ફટક કાયાવાળા, ઉજળા, કેશ, ધોળી મૂછ, સફેદ કપડાંવાળા, પ્રચંડ શરીરધારી મહામુનિ હાથમાં વીણા લઇને ચન્દ્રના પ્રકાશથી ઉજ્જવલ થએલા ભૂરા આકાશ માર્ગને વિષે ગાયન કરતા જણાયાઃ—

"હરે મુરારે મધુકૈટભા રે!"

ધીમે ધીમે ગાયન વધારે નજીકમાં આવવા લાગ્યું અને પહેલાં કરતાંયે વધારે સ્પષ્ટ સંભળાવા લાગ્યુંઃ—

"હરે મુરારે મધુકૈટભા રે!"

પછી એથી પણ વધારે નજીક અને વધારે સ્પષ્ટઃ—

"હરે મુરારે મધુકૈટભા રે!"

છેવટે કલ્યાણીના માથા ઉપરની સઘળી વૃક્ષલતાઓ પડઘો પાડીને ગાવા લાગીઃ—

"હરે મુરારે મધુકૈટભા રે!"

કલ્યાણીએ તેજ ક્ષણે આંખો મીંચી દીધી. આ શો ચમત્કાર? વનના અંધકારથી કુંઠિત થએલી દૃષ્ટિ ચન્દ્રના પ્રકાશમાં માંડતાં તેજ ઉજળી દેહ, ઉજળા કેશ, સફેદ મૂછ અને કપડાંવાળી ઋષિની મૂર્ત્તિ સામે જણાય છે! કલ્યાણીએ શ્રદ્ધાભક્તિથી પ્રણામ કરવાનો વિચાર કર્યો, પરંતુ તે પ્રણામ કરી શકી નહિ, માથું ઉંચું કરવા જતાં એકાએક અચેતન થઈ જમીન પર ઢળી પડી.

પ્રકરણ ૫ મું.

એ વનમાં એક વિશાળ પત્થરનો બાંધેલો એક જંગી મઠ આવેલો હતો. પ્રાચીન ઇતિહાસનું સંશોધન કરનારાઓ જોતાંવારને કહી શકે કે અસલના વારામાં એ બૌધ્ધોનો વિહાર હોવો જોઇએ. પાછળથી સનાતની હિન્દુઓએ એને પોતાનો મઠ બનાવ્યો હતો. મઠને બે માળ હતા, મધ્યમાં ઘણાં દેવાલયો તેમજ સામી બાજુએ નાટ્યમન્દિર હતું. એ બધાંયની આસપાસ વાડ આવી રહી હતી, અને બહારની બાજુએ ઝાડનાં ઝુંડની ઝાઝી ઝાડી ઝુકી રહી હતી.

દિવસના વખતે પણ બહારથી જોનારને કોણ ક્યાં છે, તેનો પત્તો લાગે નહિ. મઠ ઘણી જગ્યાએથી ભાંગી ગયો હતો, છતાં ઉપલકીયા દૃષ્ટિથી જોનારને તે તરતનો સમરાવેલો હોય એમજ જણાતું. એ મઠના તરફ જોતાં વારને સમજાઈ જતું કે આ વિશાળ દુર્ભેદ્ય વનની અંદર મનુષ્યો વસે છે. એ મઠની એક ઓરડીમાં મોટો અગ્નિ બળતો હતો; એ ઓરડીમાં પ્રવેશ કરી કલ્યાણી જરાક સાવચેત થઈ જુએ છે, તો તેજ ઉજળી ફટક દેહવાળા અને ઉજળાં કપડાંવાળા મહાત્મા સામે વિરાજમાન થઈ રહ્યા છે! આશ્ચર્યચકિત થઈ કલ્યાણી તેમની સામે જોઈ રહી. તેને કોઈ વાતનું સ્મરણ રહ્યું નહતું. તે મહાપુરૂષ કહેવા લાગ્યાઃ—"! હું દેવતાઇ સેવક છું. કોઈ વાતની શંકા કરશો નહિ. થોડુંક દૂધ છે તે પીઓ, પછી હું તમારી સાથે વાતચીત કરીશ."

કલ્યાણી પહેલાં તો કશું સમજી શકી નહિ. ત્યાર બાદ થોડીક

વાર રહીને તેનું મન કાંઈક શાન્ત થતાં, ગળા પરનો છેડો સંકોરીને, તેણે એ મહાત્માને પ્રણામ કર્યા. તેમણે એને શુભ આશીર્વાદ આપ્યા; ઘરની અંદર જઈને એક માટીનું વાસણ લાવી, તેમાં દૂધ ગરમ કરી કલ્યાણીને તે આપીને કહેવા લાગ્યાઃ--"બેટા! કન્યાને થોડુંક પીવડાવીને પછી તું પણ પી; પછી આપણે વાતચીત કરીશું."

કલ્યાણીએ હરખભેર કન્યાને દુધ પીવડાવવા માંડયું. ત્યારે તે મહાપુરૂષ "હું જ્યાં સુધી ન આવી શકું, ત્યાંસુધી કોઈ વાતની ચિન્તા રાખશો નહિ." એમ કહી મઠમાંથી બહાર નીકળી પડ્યા. થોડીકવાર પછી બહારથી પાછા ઘરમાં આવીને જુએ છે, તો કલ્યાણીએ પોતાની કન્યાને દૂધ પીવડાવવામાં ખલાસ કર્યું છે, પરંતુ પોતે પીધું નથી. દૂધ તો જેમ હતું તેમજ પડી રહ્યું છે, માત્ર સ્હેજ સાજ વધ્યું છે. તે જોઇને મહાત્મા કહેવા લાગ્યાઃ—"બેટા! તેં દૂધ પીધું નહિ? હું પાછો બહાર જાઉં છું. તું દૂધ પીશે નહિ ત્યાં સુધી પાછો ફરીશ નહિ."

ઋષિ સમા એ મહાપુરૂષ એમ કહી બહાર જવાની તૈયારી કરતા હતા. કલ્યાણીએ હાથ જોડીને તેમને પ્રણામ કર્યા.

વનવાસી મહાત્મા બોલ્યાઃ—"શું કહેવા માંગે છે?" તે ઉપરથી કલ્યાણી કહેવા લાગીઃ—"મને દૂધ પીવાનો આગ્રહ કરશો નહિ—મારે બાધા છે. મારાથી દૂધ નહિ પીવાય."

મહાત્મા અત્યંત કરૂણ સ્વરે બોલ્યાઃ—"બાધા કેવી છે, તે તો મને કહે. હું વનવાસી બ્રહ્મચારી છું. તું મારી પુત્રી જેવી છે, એવી તે કેવી તારી વાત છે કે જે મારી આગળ પણ નહિ કરી શકાય? વનમાંથી બેભાન અવસ્થામાં જ્યારે હું તને અહિં ઉપાડી લાવ્યો, તે વખતેજ તું મને ભૂખ તરસથી પીડાતી હોય એવી જણાતી હતી. ખાઇશ નહિ, તો જીવાશે કેમ કરીને?"

કલ્યાણી તે વખતે આંખમાં ઝળઝળીયાં લાવીને કહેવા

લાગી:—"આપ સાક્ષાત્ દેવતા છો, આપને કહેવામાં કાંઈ હરકત નથી—મારા પતિ ભૂખ્યા છે, તેમનો મેળાપ ન થાય ત્યાં સુધી અગર કાંઇપણ તેમની ખબર અંતર મળે નહિ ત્યાં સુધી કેમ કરીને મારાથી કાંઇ પણ વસ્તુ જીભે અડાડાય?

બ્રહ્મચારીએ પૂછયું:—"તારા પતિ કયાં છે?" કલ્યાણી બોલી:—"તે હું જાણતી નથી-દૂધ લેવાને એ બહાર ગયા હતા."

તે ઉપરથી એક પછી એક એમ ઘણા પ્રશ્ન પૂછી બ્રહ્મચારીએ કલ્યાણી કને તેના વર સંબંધી સર્વ હકીકત જાણી લીધી. કલ્યાણીએ પતિનું નામ કહ્યું નહિ. તેમ કરવાને, તેની જીભજ ઉપડી નહિ. પરંતુ બીજાં બીજાં ઓળખાણ અને આડાઅવળા સવાલ ઉપરથી મહાત્મા સમજી ગયા. એકાએક તે પૂછવા લાગ્યા:—"ત્યારે શું તું મહેન્દ્રની જ સ્ત્રી કે?"

કલ્યાણીએ કશોય ઉત્તર દેવાને બદલે અગ્નિમાં નીચાં વળીને લાકડાં જેવું કાંઈક નાંખ્યું. ત્યારે બ્રહ્મચારી બોલી ઉઠયા:—"મારૂં કહ્યું માન. એકવાર દૂધ પી. હમણાં હું તારા ધણીના સમાચાર લઈ આવું છું. પણ તું દૂધ પીશે નહિ, ત્યાં સુધી હું કયાંય જઈશ નહિ." કલ્યાણીએ કહ્યું:—"અહિં થોડુંક પાણી હશે કે?"

બ્રહ્મચારીએ પાણીનો કળશ્યો દેખાડયો. કલ્યાણીએ ખોબો ધર્યો, એટલે બ્રહ્મચારીએ તેના બેઉ હાથના ખોભલાને પાણીથી ભરી દીધો. તેજ જળની અંજલિ બ્રહ્મચારીના પગ આગળ રાખીને કહેવા લાગી:—"આપનો પગ મૂકો. આમાં." બ્રહ્મચારીએ અંગુઠાવતી જળપાન કર્યું.

પછી કલ્યાણી બોલી ઉઠી:—"મેં અમૃતપાન કર્યું છે—હવે કશુંય ખાવાનો આગ્રહ કરશો નહિ—સ્વામીના સમાચાર મળશે નહિ, ત્યાં સુધી હું કશું ખાઈ શકીશ નહિ." ત્યારે બ્રહ્મચારી બોલ્યા:—"કોઈ વાતનો ભય રાખ્યા વગર તું તારે આ મઠમાં આરામ લેજે. હમણાં હું તારા પતિના સમાચાર લઇ આવું છું."

પ્રકરણ ૬ ઠું.

રાત ઘણી મોટી હતી. ચંદ્ર માથા પર હતો. ચન્દ્ર પૂર્ણ ન્હોતો, પ્રકાશ પણ તેટલો ઉજ્જ્વલ ન હતો. એક મોટા પ્રદેશ ઉપર તેનું અજવાળું કાંઇક ઝાંખું પથરાઈ રહ્યું હતું. એ અજવાળામાં મઠની બન્ને બાજુ દેખાતી નહતી. મઠમાં શું છે, કોણ છે, તે પણ જણાતું ન હતું. તે જાણે વસ્તી વગરનો સૂમસામ અને ભયાનક દીસતો હોય એમ ભાન થતું હતું. એ મઠ આગળ થઇને મુરશિદાબાદ તેમજ કલકત્તા જવાતું હતું. રસ્તાની એક બાજુએ નાનકડો પહાડ હતો. પહાડની ઉપર આંબા વગેરે ઘણુંય ઝાડ આવી રહ્યાં હતાં. ઝાડનો સર્વ અગ્ર ભાગ ચન્દ્રના પ્રકાશથી ઉજળો બની ધીરે ધીરે કંપાયમાન થઇ રહ્યો હતો; તેની છાયા પણ કાળા રસ્તા પર કાળી પડીને થરથર કંપી રહી હતી.

બ્રહ્મચારી તે પહાડના શિખર ઉપર ઉભા રહીને સ્તબ્ધ થઇને સાંભળવા લાગ્યા—શું સાંભળવા લાગ્યા તે કહી શકાય તેમ નહતું. એ ઉજ્જડ પ્રદેશમાં શબ્દ કોનો સંભળાવાનો હતો ? કેવળ ઝાડનાં પાદડાંનો સળવળાટ થતો.

પહાડની તળેટી પાસે એક બાજુએ મોટું જંગલ હતું. ઉપર પહાડ, અને નીચે રાજમાર્ગ, અને વચમાં તે જંગલ આવી રહ્યું હતું. એ જગ્યાએ શો શબ્દ થયો હશે, તે વર્ણવી શકાય તેમ નથી. બ્રહ્મચારી તે દિશામાં ગયા, ઘાડા જંગલની

અંદર ઘુસ્યા અને જુએ છે તો તે વનમાં મોટાં મોટાં વૃક્ષનાં અંધારા છાંયડામાં લીલોતરીના બીછાના પર માણસો બેઠેલાં છે. સઘળાજ લાંબા પહોળા, પડછંદ, કાળા બલિષ્ઠ અને હથિયારબંધ હતા; ઝાડની એક બાજુએથી પથરાઈ રહેલી ચાંદનીમાં તેમનાં સર્વ હથિયાર ચકચકતાં હતાં; એવા બસો લોકો બેઠા હતા. તેઓ ચું કે ચાં સરખી મ્હોંગેથી કરતા ન્હોતા. ધીરે ધીરે બ્રહ્મચારી મહારાજ તેમની વચમાં જઇને ઉભા રહ્યા; એટલે એક જણે ઇશારત કરી. તેઓમાંથી કોઈ ઉઠયું નહિ, શબ્દ સરખો મ્હોંડામાંથી ઉચ્ચાર્યો નહિ, કોઈ કાંઇજ બોલ્યું નહિ.

બ્રહ્મચારી મહારાજ હળવે હળવે તે સઘળાને જોતા જોતા ચાલવા લાગ્યા. અંધારામાં ઘણીજ કાળજીથી બધાનાં મ્હોં તરફ ધારી ધારીને જોવા લાગ્યા, જાણે કોઇને શોધી રહ્યા હોય ને તેનો પત્તો ન લાગતો હોય. આમ ખોળતાં ખોળતાં એક જણ ઓળખાઇ આવતાં, મહારાજે તેના શરીરે સ્પર્શ કરીને કાંઇક ઈશારત કરી. ઇશારત કરતાં વારને જ તે ઉભો થયો. ઘેરા કાળા રંગનો, વાંકડી મૂછ, અને સુંદર ચહેરાવાળો તે એક સુંદર યુવાન હતો. તેણે ભગવાં લુગડાં પહેર્યાં હતાં—આખા શરીરે ચંદનનો લેપ કર્યો હતો. બ્રહ્મચારીએ તેને પૂછયું:—"ભવાનન્દ! મહેન્દ્રસિંહના કાંઈ સમાચાર છે કે?"

ભવાનન્દે જવાબ દીધો:—"મહેન્દ્રસિંહ આજે સ્હવારે સ્ત્રી અને કન્યાને લઈ, વતન તજીને ચાલ્યો જતો હતો. ગામડામાં—"

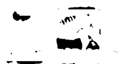
બ્રહ્મચારી અધવચ બોલી ઉઠયા:—"ગામડામાં જે બનાવ બન્યો તે હું જાણું છું. એ કોનું કારસ્તાન?"

ભવાનન્દ:—"ભરવાડ લોકોનુંજ એ ધાંધલ હશે. અત્યારે બધાજ ગામમાં ભરવાડ, ખેડૂત વગેરે લોકો ભૂખના દુઃખે લૂંટારા ધાડપાડુ બન્યા છે. આજકાલ તો જે લૂંટારો ન હોય તેની નવાઇ.

અમે પણ આજે લૂંટ ઉપરજ શુકરાના કર્યાં છે—કોટવાળ સાહેબના બે મણ ચોખા જતા હતા તે ઉપાડી લાવ્યાં છીએ અને વૈષ્ણવોને તેની ઉજાણી કરાવી છે."

બ્રહ્મચારી હસીને કહેવા લાગ્યાઃ—"લૂંટારાના હાથમાંથી તો મેં આજે એની સ્ત્રી તથા કન્યાને છોડાવ્યાં છે. હમણાંજ તેઓને મઠમાં મૂકીને આવ્યો છું. હવે તમારી ફરજ આટલી જ છે કે મહેન્દ્રને શોધી કાઢી, તેની સ્ત્રી-કન્યાને તેને હવાલે કરી દો. આ જગાએ જીવાનન્દ હશે, તો ગાડું ગબડશે."

ભવાનન્દે તેમ કરવાનું કબુલ કર્યું. બ્રહ્મચારી મહારાજ ત્યાં આગળથી ચાલ્યા ગયા.

પ્રકરણ ૭ મું.

મહેન્દ્ર ઝુંપડી જેવી ધર્મશાળામાં બેઠો હતો, ત્યાં આગળથી ઉઠીને ઉભો થયો. નકામા બેસી રહી જીવ બાળ્યા કરવાથી શો શુક્કરવાર વળવાનો છે? એમ ધારી રાજ્યના અમલદારોની મદદ વડે સ્ત્રી-કન્યાની ભાળ કાઢવાના ઈરાદાથી શહેરના રસ્તા તરફ જવા માંડયું. થોડેક દૂર જઇને જુએ છે તો સંખ્યાબંધ ગાડાં ઘેરીને સિપાઇઓ ચાલી રહ્યા છે.

ચાલુ વાતના અરસામાં બંગાળા દેશ ઇંગ્રેજોને તાબે ન હતો.

ઇંગ્રેજો તે વખતે બંગાળાનું મહેસુલ ઉઘરાવતા હતા. રાજ્યના કરવેરા વસુલ કરતા હતા; પરંતુ બંગાળીઓના જાનમાલનું રક્ષણ કરવાની જુમ્મેદારી તેમને શિર નહતી. ઇંગ્રેજોનું કામ તે વખતે ફક્ત પૈસા ઉઘરાવવાનું હતું; જાનમાલની દેખરેખ અને રક્ષણ કરવાની સઘળી જવાબદારી પાપિષ્ટ, નરાધમ, નીચ, વિશ્વાસઘાતી મિરજાફરના હાથમાં હતી. મિરજાફર પોતાની જાતનુંજ રક્ષણ કરવાને અસમર્થ હતો, તો પછી આખા બંગાળા દેશનું રક્ષણ એ શી રીતે કરી શકે ? અફીણ ખાઇને મિરજાફર ઘોર્યા કરતો. ઇંગ્રેજો પૈસાની ઉથલપાથલ કરતા, અને ખરડા (ડીસ્પેચ) લખતા. બંગાળીઓ બિચારા રડતા અને પેટ કૂટતા.

એથી કર ઉઘરાવવાનું ઇંગ્રેજોના હાથમાં હતું. રાજ્યની લગામ નવાબના હાથમાં હતી. જ્યાં જ્યાં ઇંગ્રેજો પોતે જાતે કરવેરો વસુલ કરતા ત્યાં તેમણે પોતાનો એકેકો કલેકટર નીમી દીધો હતો; ઉઘરાવેલી મહેસુલ તો બધી કલકત્તા જતી. લોકો ભલે ભૂખે મરે, પણ મહેસુલ ઉઘરાવવાનું કામ તેથી જરાય અટકતું નહિ. તે કંઈ જોઇએ તેટલું વસુલ થતું નહોતું. પૃથ્વીમાતા ધાન સર્જન કરે નહિ, તો પછી ઓછુંજ કોઇ પોતાની મેળે ઉપજાવી શકે તેમ હતું ? તે ગમે તેમ હોય, જે થોડું ઘણું પણ વસુલ કરવામાં આવ્યું હતું, તે ગાડામાં ભરીને સિપાઇના પહેરા હેઠળ કંપનીની વખારે કલકત્તા લઈ જવાનું હતું.

તે વખતે ધાડપાડુઓનો ભો કાંઇ જેવો તેવો ન હતો; તેથી ભરેલી બંદુક સાથે ગાડાંની આગળ ૫૦ સિપાઇઓ ચાલતા હતા. તેઓનો સરદાર એક અંગ્રેજ હતો. તે, બધાની પાછળ ઘોડા ઉપર સવાર થઇને આવતો હતો. તાપ ઘણો સખત હોવાને લીધે, સિપાઈઓ દિવસના મુસાફરી કરતા નહિ, રાત્રેજ નીકળતા.

આ રસાલા સાથે ઠચુક ઠચુક ચાલતાં રગશીયા ગાડાંને લીધે

મહેન્દ્રની ગતિ કાંઇક મંદ થઇ. જોતજોતાંમાં સિપાઇઓ સઘળા તેનો માર્ગ રોકીને આસપાસ વીંટળાઇ વળ્યા. મહેન્દ્ર પણ ખંચકાઇ ઉભો રહ્યો. તે છતાં સિપાઇઓ તો એને ધક્કા મારવા લાગ્યા. તકરાર કરવાનો આ સમય નથી, એમ સમજીને જંગલની એક કોરે જઇને મહેન્દ્ર ઉભો રહ્યો

તે ઉપરથી એક સિપાઇ હિન્દુસ્તાનીમાં કહેવા લાગ્યો–"એહિ એકઠો ડાકુ આતા હૈ." મહેન્દ્રના હાથમાં બંદૂક જોઈ, બીજા બધાને એ વાતની ખાતરી થઇ. પછી પેલા સિપાઇએ એકદમ મહેન્દ્રની પાસે જઇને તેને ગળચીમાંથી પકડ્યો, અને "સાલા–ચોર"" કહીને તેને એક મુક્કો માર્યો. એના હાથમાંથી બન્દૂક ઝુંટાવી લીધી. મહેન્દ્રે ખાલી હાથવતીજ સામો જવાબ વાળ્યો. મહેન્દ્ર હદ ઉપરાંત ખીજવાઈ ગયો હતો, એ કહેવાની જરૂર નથી. એનો સામો મુક્કો પડતાંને વાર સિપાઈ મહાશય તમ્મર ખાઇને જમીન પર પછડાયા.

એ વખતે ત્રણ ચાર સિપાઇઓએ આવીને મહેન્દ્રને જોરથી ઝાલી રાખ્યો. તેઓ ગોરા સાહેબની પાસે એને ઘસડી ગયા. સાહેબની પાસે જઇને તેઓ કહેવા લાગ્યાઃ–"આણે એક સિપાઇનું ખૂન કર્યું છે." સાહેબ સીગારેટ પીતા હતા, અને નશામાં ચકચૂર બનેલા હોવાથી માત્ર આટલુંજ બોલ્યાઃ–"સાલાકો પકડકે સાદી કરો." બન્દૂકધારી લૂંટારાને પરણી શકાય કેમ કરીને? તે વાતની સિપાઇઓને ગતાગમ પડી નહિ. પરંતુ નશો ઉતરતાં સાહેબનો વિચાર બદલાશે અને પરણવાની ફરજ પાડશે નહિ, એમ ધારી ત્રણ ચાર સિપાઇઓએ બળદના અછોડાવતી તેના હાથ પગ બાંધીને તેને ગાડામાં ઝીંક્યો.

મહેન્દ્ર ચેતી ગયો કે આટલા બધા માણસોની સામે બળ અજમાવવું અશક્ય છે. કદાચ બળથી નાસી છૂટ્યા. તોયે શું વળશે? સ્ત્રી તથા કન્યાના વિયોગના દુઃખથી તે એટલો બધો નિ-

રાશ થઇ ગયો હતો કે, એને જીંદગીની સહજ પણ દરકાર નહતી. સિપાઇઓએ તેને ગાડાના પૈંડા સાથે ખૂબ જોરથી બાંધી દીધો. ત્યાર બાદ તેઓ ખજાનો લઇને જેમ જતા હતા, તેવાજ ધીમા પગલે ચાલવા લાગ્યા.

પ્રકરણ ૮ મું.

બ્રહ્મચારીની આજ્ઞા મળતાંને વાર ભવાનન્દ, મંદ મંદ હરિ નામનો ઉચ્ચાર કરતો, જે ઝુંપડી જેવી ધર્મશાળામાં મહેન્દ્રે પડાવ નાંખ્યો હતો, તે દિશા તરફ ચાલવા લાગ્યો. મહેન્દ્ર સંબંધી સર્વ હકીકત એ જગોએથીજ મળી શકશે, એવી એની ધારણા હતી.

એ વખતે ઇંગ્રેજોએ બાંધેલી હાલના જેવી પાકી સડકો ન હતી. ગામડામાંથી કલકત્તા આવવાને મોગલ શહેનશાહોએ અદ્ભુત રસ્તા- કર્યાં હતા. પદચિહ્નથી કલકત્તા જવા સારૂ દક્ષિણથી ઉત્તર તરફ જવું પડતું હતું. તેથીજ માર્ગમાં મહેન્દ્રને સિપાઇઓનો ભેટો થયો હતો. તાલપહાડથી ધર્મશાળા તરફ જવાને ભવાનન્દને પણ દક્ષિ- ણથી ઉત્તરનો માર્ગ લેવો પડયો. તેથી સ્વાભાવિક રીતેજ એને પણ રસાલાવાળા પહેરેગીર સિપાઇઓનો ભેટો થઈ ગયો. મહેન્દ્રની માફક એ પણ તેમને પસાર થવા દેવાને ખંચકાઇને ઉભો રહ્યો.

સિપાઇઓએ લૂટારૂઓનું આમ ખંચકાઇને ઉભા રહેવું કુદરતીજ

ધાર્યું હતું. રસાલાનો માલ ઘણો કીંમતી હતો. તેથીજ તેમણે મહેન્દ્રને ધાડપાડુ સમજીને ગિરફતાર કર્યો હતો. એથી કરીને ભવાનન્દને પણ જયારે તેમણે રાતના વખતે ખંચકાઇને ઉભો થઈ રહેલો જોયો, ત્યારે તેઓને લાગ્યું કે આ પણ બીજો લૂંટારો હોવો જોઇએ. તેથી તરતજ સિપાઇઓએ એને ઝાલ્યો.

ધીમું ધીમું હસતાં ભવાનન્દ બોલ્યોઃ—"કેમ બાપુ ?"

સિપાઇએ કહ્યું:—"તુમ સાલા ડાકુ હો."

ભવાનન્દઃ—"તમે જોઈ શકો છો કે મેં ભગવાં વસ્ત્ર પહેર્યાં છે, હું બ્રહ્મચારી છું. હું ડાકુ શી રીતે થઇ ગયો ?"

સિપાઈ:—"અનેક બ્રહ્મચારી સંન્યાસીઓ લૂંટફાટ કરે છે," એમ કહી સિપાઇ ભવાનન્દને ધક્કા મારીને ઘસડવા લાગ્યો. ભવાનન્દની આંખો ખુન્નસ ભરાવાથી અંધારામાં ચળકવા લાગી. પરંતુ તે ખામોશ રાખીને નરમાશથી બોલ્યોઃ—"પ્રભુ ! શી આજ્ઞા છે ? ફરમાવો."

ભવાનન્દની નમ્રતાથી સિપાઇને કાંઈક સંતોષ થયો, અને તે બોલી ઉઠયોઃ—"લે" પછી માથા પર એક પોટલું મૂકયું. ત્યારે બીજો સિપાઈ તેને કહેવા લાગ્યોઃ—"ના, ના એમ તો ભાગી જશે. પેલા બદમાશને જયાં બાંધી રાખ્યો છે, તેજ જગોએ આને પણ બાંધી રાખ." કોને બાંધ્યો હશે, તે જાણવાનું ભવાનન્દને મન થયું. માથા પરની પોટલી તરતજ ફેંકી દીધી, અને જે સિપાઇએ તે માથા પર મૂકી હતી, તેને એક તમાચો ચોંઢી કાઢયો. પછી તો પૂછવું જ શું ? જોતજોતામાં સિપાઇઓ ભવાનન્દને ઘેરી વળ્યા, તેને મુસ્કેટાટ બાંધ્યો અને ઉંચકીને મહેન્દ્રની પાસે ગાડામાં નાંખ્યો. ભવાનન્દે મહેન્દ્રને તરતજ ઓળખી કાઢયો.

સિપાઇઓ પાછા પહેલાંની માફક ઘોંઘાટ કરતા ધીરે ધીરે ચાલવા લાગ્યા; ગાડાંનાં પૈડાંનો કચર કચર અવાજ થવા લાગ્યો,

તે જોઈ ભવાનન્દે હળવે રહીને ફક્ત મહેન્દ્રજ સાંભળી શકે એવા અવાજે કહ્યું:—"મહેન્દ્રસિંહ ! હું તમને ઓળખું છું. તમને મદદ કરવાનેજ હું અહિં આવ્યો છું. હું કોણ છું તે હમણાં તમારે જાણવાની જરૂર નથી. હું જે કહું તે પ્રમાણેજ બરાબર કાળજી રાખીને વર્તજો. તમારે હાથે બાંધેલા દોરડાને પૈડા પર મૂકો."

મહેન્દ્ર અજાયબી પામ્યો. પરંતુ કાંઇ પણ બોલ્યા ચાલ્યા વગર ભવાનન્દે કહ્યા મુજબ કર્યું. અંધારામાં ગાડાંનાં પૈડાં તરફ ફરીને, હાથે બાંધેલું દોરડું પૈડાંને અડકે એવી રીતે રાખ્યું. રફતે રફતે તે દોરડું પૈડાંનાં ઘસરકાથી કપાઈ ગયું. ત્યાર પછી પગનું દોરડું પણ એણે એજ પ્રમાણે કાપી નાંખ્યું. આમ બંધનમાંથી છૂટા થયા બાદ, ભવાનંદની સૂચના મુજબ તે હાલ્યા ચાલ્યા વગર ગાડાં ઉપર પડી રહ્યો. ભવાનન્દે પણ એવીજ રીતે પોતાનું બંધન છેદી નાંખ્યું. બન્ને ચુપાચુપ પડી રહ્યા.

જે જંગલ પાસેના મેદાનમાં ઉભા રહીને બ્રહ્મચારી મહારાજ ચોતરફ નિરીક્ષણ કરતા હતા, તે રસ્તા ઉપર થઈનેજ આ લોકોને જવાનું હતું. પહાડની પાસે આવતાં વારને સિપાઇઓના જોવામાં આવ્યું કે તે પહાડની નીચેજ પત્થર ઉપર એક માણસ ઉભો છે. ચન્દ્રના અજવાળામાં તેની સિકલની ઝાંખી થતાંને વાર હવાલદાર બોલી ઉઠયો:—

"અહિં પણ વળી એક બીજો બદમાશ જણાય છે. પકડી લાવો એને. પોટલું ઉંચકવા ખપ લાગશે" તે ઉપરથી એક સિપાઇ તેને પકડવા જવા લાગ્યો. તેને પોતાની પાસે આવતો જોવા છતાંય માણસ તો જડ ભરતની માફક ઉભો થઈ રહ્યો. સિપાઇએ તેને પકડયો. તે કશુંય બોલ્યો નહિ. પકડીને હવાલદારની પાસે ઘસડી લાવ્યા, તો પણ તે કાંઈજ બોલ્યો નહિ. હવાલદારે તેના માથા પર પોટલું મૂકવા ફરમાવ્યું. સિપાઇએ તેના માથા ઉપર પોટલું મૂક્યું.

તેણે તેમ કરવા દીધું. ત્યારબાદ હવાલદાર પાછો ફરીને ગાડાંની પાછળ ચાલવા લાગ્યો.

થોડીવારમાંજ ઓચિંતો પિસ્તોલનો અવાજ સંભળાયો. હવાલદાર માથામાં ઘવાઇને જમીન પર પડયો અને મરણ પામ્યો. "એઈ શાલા હવાલદારકો મારા," એમ કહી, એક સિપાઇએ આવીને તે પોટલું ઉંચકનારનું કાંડુ ઝાલ્યું. પોટલું ઉંચકનારના હાથમાં તે વખતે પણ પિસ્તોલ હતી. માથા ઉપરનું પોટલું ઝટ કરતું કે ફેંકી દઇને, તેણે પિસ્તોલ ઉંધી કરીને સિપાઇના લમણામાં જોરથી મારી; તરતજ તે તમ્મર ખાઇને ભોંય પર પડયો. એટલામાં હરિ હરિની ગર્જના કરતા ૨૦૦ શસ્ત્રધારી માણસો સિપાઇઓને ઘેરી વળ્યા. સિપાઇઓ તે વખતે સાહેબના આવવાની રાહ જોતા હતા. ધાડ પડી છે, એમ સમજી સાહેબ પણ ઝટ ગાડાં પાસે આવી પહોંચ્યા, અને ચાર ખૂણામાં વહેંચાઈ જવાનો ઓર્ડર આપી દીધો. આફત આવી જાણી અંગ્રેજનો નશો ઉતરી જાય છે. સિપાઇઓ તેજ ક્ષણે ચાર ખૂણા પડતી બાજુમાં સામસામા ઉભા રહ્યા. બીજો હુકમ મળતાં વાર સૌએ પોતપોતાની બંદુક ઉંચી કરી.

અણીના વખતે કોઇએ ઓચિંતા આવીને સાહેબના કમ્મરપટામાંથી તરવાર ખેંચી લીધી, અને એકજ ઘાથી સાહેબના માથાને જૂદું કરી નાંખ્યું. શિરચ્છેદ થવાથી સાહેબ ઘોડા પરથી ગબડી પડ્યા અને ગોળીબારનો હુકમ આપી શકાયો નહિ. ઉંચે નજર કરતાં સર્વના જોવામાં આવ્યું કે, એક માણસ હાથમાં તલવાર લઇ, ગાડાં પર ઉભો ઉભો "હરિ હરિ" ની ગર્જના કરી રહ્યો છે અને "સિપાઇઓને મારો," "સિપાઇઓને મારો" એવી આજ્ઞા આપી રહ્યો છે. એ વ્યક્તિ તે ભવાનન્દ પોતે.

સરદારનો આમ એકાએક શિરચ્છેદ થઈ ગએલો જોઇને તેમજ બચાવમાં બીજો કાંઈ પણ હુકમ નહિ મળેલો હોવાથી, થોડીકવાર

તેઓ ભયથી થરથરતા, પૂતળાંની પેઠે ઉભા થઈ રહ્યા. એ તકનો લાભ લઇને, તેજસ્વી લૂંટારાઓએ તેમનામાંના અનેકને મારી નાંખ્યા તથા ઘાયલ કર્યાં. ત્યાર બાદ ગાડાં પાસે જઇને, તે માંહેનો સઘળો ખજાનો સર કર્યો. સિપાઇઓનો ઉત્સાહ ભાંગી ગયો, અને તેઓ ઉભી પૂંછડીએ ત્યાં આગળથી નાસી ગયા. પછી જે માણસ પત્થર ઉપર ઉભો થઈ રહ્યો હતો, અને જે પાછળની લડાઇનો આગેવાન બન્યો હતો, તે ભવાનન્દની પાસે આવી પહોંચ્યો. બન્ને એક બીજાને ભેટ્યા. પછી ભવાનન્દ કહેવા લાગ્યો:—"ભાઈ જીવાનન્દ! તેં સાચું વ્રત લીધું છે."

જીવાનન્દે જવાબ દીધો:—"સાર્થક થાઓ તમારી ઇચ્છા."

લૂંટેલા દ્રવ્યને યોગ્ય સ્થાનમાં મૂકી દેવાની વ્યવસ્થા કરવાનું કામ જીવાનન્દને સોંપવામાં આવ્યું. તે પણ તરતજ ત્યાં આગળથી પોતાના સાથી વગેરેની સાથે ચાલ્યો ગયો.

ભવાનન્દ એકલોજ ત્યાં આગળ ઉભો થઈ રહ્યો.

પ્રકરણ ૯ મું.

મહેન્દ્રે ગાડામાંથી નીચે ઉતરી એકાદ સિપાઇના હાથમાંથી હથિયાર ઝુંટવી લઈ, લડાઈમાં ઝંપલાવવાની તૈયારી કરી હતી. પરંતુ એ વખતે એની ચોક્કસ ખાતરી થઈ ગઈ હતી કે આ

બધાંજ માણસો લૂંટારા છે; ખજાનાનું દ્રવ્ય લૂંટી લેવાને ખાતરજ તેમણે સિપાઇઓના ઉપર હુમલો કર્યો હતો. આ વિચાર એકાએક સ્ફુરવાથી તે લડાઈની જગ્યાએથી આઘો જઇને ઉભો.

એમ કરે, તેમાં શી નવાઈ? લૂંટારાઓને મદદ કરવી એ તેમના દુરાચારને ઉત્તેજન આપ્યા બરાબર જ છે. ત્યારપછી તરવાર ફેંકી દઇ, એ ત્યાં આગળથી ચાલ્યા જવાની તૈયારીમાં હતો, એટલામાં ભવાનન્દ તેની પાસે આવીને ઉભો રહ્યો. મહેન્દ્ર પૂછવા લાગ્યો:—"મહાશય! આપ કોણ છો?" ભવાનન્દ બોલ્યો:—"તમારે તેનું શું કામ છે?" મહેન્દ્ર "મારે કાંઇક કામ છે. આજે તમે મારા ઉપર ખાસ ઉપકર કર્યો છે."

ભવાનન્દ:—'એવું ભાન તમને હશે, એમ મેં ધાર્યું ન હતું. તમારા હાથમાં હથિયાર હોવા છતાં, તમે બાયલાની માફક આઘા ખસી ગયા. જમીનદાર લોકો ઘી દૂધનું માથું ભાંગવામાં શૂરા; પણ કામના મહા કાયર. હાડકાના આખા ને હૈયાફુટા" ભવાનન્દના શબ્દો ખલાસ થતાં પહેલાંજ મહેન્દ્રે કમકમાટભર્યો તિરસ્કાર સહિત જવાબ આપ્યો:-"આ બહુ પુણ્યનું કામ, ખરૂં ને? લૂંટ-ધાડ!"

ભવાનન્દ બોલ્યો:-"લૂંટ હોય કે ગમે તે હોય પણ અમે તો તમારૂં ભલુંજ કર્યું છે અને હજીયે વિશેષ ભલું કરવાની ઇચ્છા ધરાવીએ છીએ."

મહેન્દ્ર:—"તમે મારૂં ભલું કર્યું છે, એ વાત સાચી છે. પણ હવે બીજું શું ભલું કરવા માંગો છો? ધાડપાડુનો ઉપકાર જેટલો ઓછો લેવાય તેટલું વધારે સારૂં."

ભવાનન્દ:-ઉપકારનો લાભ લેવો યા નહિ લેવો એ તમારી મરજીની વાત છે. પણ જો તમારી ઇચ્છા હોય, તો મારી સાથે ચાલો. તમારાં સ્ત્રી કન્યાનો મેળાપ કરાવું."

મહેન્દ્ર પાછો ફરીને ઉભો રહ્યો, અને બોલી ઉઠયોઃ–"એ વળી કેવી રીતે?"

ભવાનન્દે એ વાતનો કશોય ઉત્તર દીધા વગર આગળ ચાલવા માંડયું. મહેન્દ્રને પણ નિરૂપાય થઇ તેની સાથે ચાલવું પડયું. મનમાં ને મનમાં મુંઝાવા લાગ્યોઃ–"આ તે વળી કેવાક લૂંટારા હશે?"

પ્રકરણ ૧૦ મું.

ખીલેલી ચાંદનીમાં બન્ને જણા ગુપચુપ મેદાન ઓળંગીને આગળ આવ્યા. મહેન્દ્ર શાન્ત, ગંભીર, ગર્વભર્યો તથા આશ્ચર્ય-ચકિત જણાતો હતો.

ભવાનન્દે એકાએક ભિન્ન સ્વરૂપ ધારણ કર્યું. તે હવે શાન્ત પ્રકૃતિવાળો સ્થિરમૂર્તિ સંન્યાસી રહ્યો નહતો, સિપાઇઓના સરદાર અંગ્રેજ સેનાપતિનો શિરચ્છેદ કરનાર રણનિપુણ વીરમૂર્તિ પણ તે હવે જણાતો નહતો. હમણાંજ જે ગર્વભરી મહેન્દ્રની ટકોર કરી હતી, તેવી વલણ પણ એનામાં દેખાતી નહતી. ચન્દ્રના દિવ્ય પ્રકાશથી હસી રહેલી શાન્તિ પ્રસારી રહેલી પૃથ્વીનાં :મેદાન, જંગલ,

નદી નાળાં વગેરે સૃષ્ટિસૌન્દર્ય નીરખીને તેનું હૃદય જાણે આનંદથી ઉભરાઈ જવા લાગ્યું. ચન્દ્રના ઉદયથી જાણે સમુદ્ર પ્રફુલ્લ થયો હોય તેમ ભવાનન્દ પ્રસન્નવદન, પ્રિયવાદી, કથાકાર થઈ ગયો. ભવાનન્દે વાર્તાનો ઉપક્રમ કરવાનાં ઘણાંયે વલખાં માર્યાં, પણ મહેન્દ્ર કાંઈ કરતાં કાંઇ બોલ્યો નહિ. ત્યારે ભવાનન્દે નિરૂપાય થઈ, પોતાની મેળે ગાવા માંડયું:—

"વન્દે માતરમ્!
સુજલાં, સુફલાં, મલયજ શીતલાં
શસ્યશ્યામલાં માતરમ્!"

ગાયન સાંભળીને મહેન્દ્ર કાંઇક વિસ્મય પામ્યો—કશું સમજી શકયો નહિ—સુજલા, સુફલા, મલયજ શીતલા, શસ્ય-શ્યામલા માતા તે વળી કઈ?

તેણે પૂછ્યું:—"એ કઈ માતા?"

કશોય જવાબ દીધા વગર ભવાનન્દ ગાવા લાગ્યો:—

"શુભ્ર—જ્યોત્સ્ના—પુલકિત—યામિનીમ્
પુલ્લકુસુમિત—દ્રુમદલ—શોભિનીમ્
સુહાસિનીં સુમધુર ભાષિણીમ્
સુખદાં વરદાં માતરમ્!!"

મહેન્દ્ર બોલ્યો:—"એ તો દેશ, એ કાંઈ મા ન કહેવાય."

ભવાનન્દે કહ્યું:—"અમે બીજી કોઈ માને માનતા નથી—**"जननी जन्मभूमिश्च स्वर्गादपि गरीयसि।"** અમે તો એમજ કહીએ છીએ કે જન્મભૂમિ છે તેજ જનની છે, મા છે. અમારે નથી કોઇ મા, કે નથી કોઈ બાપ; નથી ભાઈ કે નથી બ્હેન, નથી સ્ત્રી પુત્ર, કે નથી વાડી વજીફા. એમાંનું કાંઈજ અમારે નથી.

અમારે તો છે ફક્ત એજ સુજલા, સુફલા, મલયજ–સમીરણ–શીતલા. શસ્યશ્યામલા માતા."

મહેન્દ્ર તેનો ભાવાર્થ બરાબર સમજીને કહેવા લાગ્યોઃ—"ત્યારે હવે ગાઓ." ભવાનન્દે ગાવા માંડ્યું:—

વન્દે માતરમ્!
સુજલાં સુફલાં મલયજ શીતલામ્
શસ્યશ્યામલાં માતરમ્!
શુભ્ર–જ્યોત્સ્ના–પુલકિત–યામિનીમ્,
પુલ્લકુસુમિત દ્રુમદલશોભિનીમ્,
સુહાસિનીં સુમધુર ભાષિણીમ્,
સુખદાં વરદાં માતરમ્ !!

સપ્ત કોટિ કંઠ–કલકલ–નિનાદ કરાલે,
દ્વિ સપ્ત કોટિ ભુજૈર્ધૃત ખર કરબાલે,
અબલા કેન મા એત બલે !
બહુબલધારિણીં નમામિ તારિણીમ્
રિપુદલવારિણીં માતરમ્!!

તુમિ વિદ્યા તુમિ ધર્મ,
તુમિ હૃદિ તુમિ મર્મ,
ત્વંહિ પ્રાણાઃ શરીરે !
બાહુતે તુમિ મા શક્તિ,
હૃદયે તુમિ મા ભક્તિ,
તોમારઇ પ્રતિમા ગડિ મન્દિરે મન્દિરે.

ત્વંહિ દુર્ગા દશપ્રહરણ–ધારિણીમ્

કમલા કમલ-દલ વિહારિણી
વ ન્દે મા ત ર મ્.
વાણી, વિદ્યાદાયિની નમામિ ત્વામ્
નમામિ કમલાં અમલાં અતુલામ્
સુજલાં સુફલાં માતરમ્,
શ્યામલાં સરલાં સુસ્મિતાં ભૂષિતામ્
ધરણીં ભરણીં માતરમ્!!"

મહેન્દ્રે જોયું કે તે લૂંટારો (ભવાનન્દ) ગાતાં ગાતાં રૂદન કરી રહ્યો હતો. તેથી તેણે કાંઈક અજાયબ થઈ પૂછ્યું:-"તમે કોણ છો ?"

ભવાનન્દ બોલ્યા:—"અમે સંતાન છીએ."

મહેન્દ્ર:—"સંતાન શું ? કોનાં સંતાન ?"

ભવાનન્દ:—"માનાં સંતાન."

મહેન્દ્ર:—"વારૂ, સંતાનો શું લૂંટફાટ ચોરી વગેરે વડે માતાની પૂજા કરતા હશે કે ? એ તે વળી કેવી માતૃભક્તિ ?"

ભવાનન્દ:—"અમે ચોરી લૂંટફાટ કરતાજ નથી."

મહેન્દ્ર:—"કેમ, હમણાંજ ખજાનો લૂટયો ને ?"

ભવાનંદ:—"એ કાંઇ લૂટફાટ કહેવાય ? કોના રૂપીયા લૂંટાયા ?"

મહેન્દ્ર:—"રાજાના."

ભવાનંદ:—"રાજાના ? એવો શો હક એને છે કે તે એ રૂપીયા લે ?"

મહેન્દ્ર:—"દેશની દોલત ઉપર રાજાનો સઘળો હક છે."

ભવાનન્દ:—"જે રાજા રાજ્યનું રક્ષણ કરી શકતો ન હોય, તે રાજા શા કામનો ?

મહેન્દ્ર:—"તમે લોકો એક દહાડો સિપાઇઓની તોપને મોંઢે ઉડી જવાના છો, એમ જણાય છે."

ભવાનન્દઃ—"બહુબહુ સિપાઇઓ જોઈ નાંખ્યા છે,—આજે પણ દીઠા હતા."

મહેન્દ્રઃ—"બરાબર દીઠા નહિ હોય-પણ એક દિવસ જોશો તો ખરા."

ભવાનન્દઃ—"વારૂ, જોઈશું ત્યારે; મરવું છે તો એકજ વાર ને ?"

મહેન્દ્રઃ—"પણ જાણી જોઇને મરવાની કાંઈ મતલબ ?"

ભવાનન્દઃ—"હું એમ સમજતો હતો કે તમે તમારા નામનો મહિમા રાખનારા મરદ હશો; પરંતુ હવે જોઈ શકું છું કે તમે પણ આજકાલ સૂપડે ને ટોપલે ઉભરાય છે, તે માંહેનાજ એક છો—કેવળ ઘી દૂધના કાળ ! ખ્યાલ કરો, સાપ જમીન ઉપર પેટે ચાલે છે અને એના જેવો બીજો કોઈ નીચ જીવ જાણ્યામાં નથી; પરંતુ એ સાપ પણ પોતાની ગરદન ઉપર પગ પડતાં વારને ફેણ ઉંચી કરી ફુંફાડો કરશે. તમને શું કોઈ વાતની અરે નથી થતી ? જુઓની, જેટલા દેશ છે,—મગધ, મિથિલા, કાશી, કાંચી, દિલ્હી, કાશ્મીર, એમાંના કયા દેશની એવી દુર્દશા છે કે ખાવાના સાંસાં પડતાં લોકોને ઘાસ ખાઇને ચલાવી લેવું પડે છે ? કયા દેશના લોકો અન્ન ને દાંતની સાથે વૈર થતાં કાંટા ખાય છે ? મટોડું ખાય છે ? કયા દેશના લોકો શિયાળ કૂતરાં ખાય છે ? મુડદાં ખાય છે ? જંગલનાં પાંદડાં ખાય છે ? કયા દેશના લોકોને તીજોરીમાં નાણાં રાખવાની સોઈ નહિ હોવાથી થરથરતા રહેવું પડે છે ? કયા લોકોને સિંહાસન ઉપર દેવતા મૂકવાની સગવડ નથી ? ઘર, બૈરાં, વહુવારૂઓને નિર્ભય રાખવા પૂરતી જોગવાઈ નથી ? બૈરાંના પેટમાં છોકરાં રાખવાની સગવડ નથી ? અરે, અહિં તો પેટ ચીરીને છોકરાં બહાર કાઢવામાં આવે છે. સઘળાજ દેશોમાં રાજાની સાથે પ્રજાનો રક્ષણ કરનાર અને રક્ષણ કરવા યોગ્યનોજ સંબંધ હોય છે; પણ આપણા

મુસલમાન રાજા આપણું રક્ષણ કરવાની કાંઈ કાળજી રાખે છે ખરા કે? આપણો ધર્મ ડૂબાવ્યો, ન્યાતજાત બોળી, માનભંગ કર્યું. અને હવે તો આપણી જીંદગીની પણ એજ દશા થવા બેઠી છે. જ્યાં સુધી એ દાઢીવાળા દારૂડીયાઓને હાંકી કાઢીશું નહિ, ત્યાં સુધી આપણા હિન્દુઓનું હિન્દુપણું જળવાઇ રહેવાનું નથી."

મહેન્દ્ર:—"હાંકી કાઢશો કેમ કરીને?"

ભવાનન્દ: –"મારીને."

મહેન્દ્ર:—"તમે એકલાજ હાંકી કાઢશો કે? એક લપડાકથી ખરૂંને?"

ભવાનન્દ ગાવા લાગ્યો:—

"સપ્ત કોટિ કંઠ કલકલ નિનાદ કરાલે
દ્વિસપ્ત કોટિ ભુજે ધૃત ખર કરબાલે
અબલા કેન મા એત બલે!"

મહેન્દ્ર:—"પણ તમે જણાઓ છો તો એકલાજ."

ભવાનન્દ:—"એમ કેમ? હમણાંજ બસો માણસો તમે જોયાને?"

મહેન્દ્ર: —"એ સઘળા પણ સંતાન થયા છે?"

ભવાનન્દ:—"સઘળા સંતાન થયા છે."

મહેન્દ્ર:—"એ ઉપરાંત બીજા કેટલા છે?"

ભવાનન્દ: –"એવા હજારો છે, અને ધીરે ધીરે એમાં હજીયે ભરતી થયાં કરશે."

મહેન્દ્ર—"ધારો કે દશવીશ હજાર થયા, પણ એટલી સંખ્યાથી શું મુસલમાનના હાથમાંથી રાજ્યગાદી લઇ શકશો?"

ભવાનન્દ:—"પ્લાસીના યુદ્ધમાં અંગ્રેજોની પાસે કેટલું સૈન્ય હતું?"

મહે: –"અંગ્રેજને બંગાળી સાથે સરખાવી શકાય ખરા?"

ભવા:—"કેમ નહિ? શરીરના જોરને શું કરવું છે? જોર

ઝાઝું હોવાથી ગોળો ઓછોજ કાંઇ વધારે આઘો જઈ શકે છે?"

મહે:—"ત્યારે અંગ્રેજ અને મુસલમાનની વચ્ચે આટલો બધો તફાવત કેમ છે?"

ભવા:—"ધ્યાનમાં રાખો, પ્રાણ જવા વારો આવ્યો હશે, તો પણ અંગ્રેજ કદી ઉભી પૂંછડીએ નાસશે નહિ, અને મુસલમાન તો પરસેવો છૂટતાં વારને શરબતની શોધમાં દોડાદોડ કરી મૂકશે. એ ઉપરાંત બીજી આ વાત પણ લક્ષમાં રાખવાની છે કે, અંગ્રેજ સત્યાગ્રહી છે; જે કામ હાથ પર લીધું તે પાર પાડવાના. મુસલમાનનાં નવાબી કારખાનાં છે—સુસ્ત, બેદરકાર, બેઠા ત્યાંથી ઉઠે નહિ તેવા—પૈસાને ખાતર જે બીચારો પ્રાણ આપે છે—તેવા એમના સિપાઇઓને પૂરા પગાર પણ મળતા નથી. ત્યાર પછી છેલ્લી વાત રહી સાહસની-તોપનો ગોળો કાંઈ પાંચપચીશ જગો પર પડવાનો નથી, તે તો એકજ જગોએ પડે છે. તેથી એક ગોળો છૂટતાં વારને દશ માણસોએ દોડાદોડ કરી મૂકવાની જરૂર નથી રહેતી. પરંતુ એક ગોળો છૂટતાં વારને મુસલમાનની આખી ટુકડી નાસભાગ કરી મૂકે છે—અને સંખ્યાબંધ ગોળા છુટતા જોવા છતાંય એક અંગ્રેજ એકલો હશે, તો પણ પીઠ બતાવશે નહિ."

મહે:—"તમારામાં શું આ બધાજ ગુણ છે?"

ભવા:—"ના. પણ ગુણ કાંઇ ઝાડ પરથી પડતા નથી. અભ્યાસ કરીને મેળવાય છે."

મહે:—"તમે શો અભ્યાસ કરો છો?"

ભવા:—"તમે જોઇ શકો છો કે, અમે સંન્યાસી છીએ. અમારો સંન્યાસ એવા અભ્યાસ પૂરતોજ છે. અમારૂં કામ પાર પડશે, અભ્યાસ સંપૂર્ણ થશે, એટલે હમે પાછા ગૃહસ્થાશ્રમી થઈ જઈશું. હમારે પણ બૈરાં છોકરાં છે."

મહે:—"એ બધાંયનો ત્યાગ કરીને તમે શું વિક્ષેપકારક

માયાનાં આવરણને દૂર કરી શકયા છો?"

ભવાનન્દઃ—"માતાનાં સંતાનોથી કદી મિથ્યા વાત કહેવાયજ નહિ–તમારી આગળ નાહક મિથ્યા આપવડાઈ નહિ કરૂં.-માયાને કોણ દૂર કરી શકયું છે? જે કોઈ એમ કહે કે, હું દૂર કરી શકયો છું, તેને માટે એમજ સમજવું કે એને કદી માયા ઉત્પન્ન થઈજ ન્હોતી અથવા તો તે ખોટી બડાઈ હાંકે છે. અમે માયાને જીતી શકયા નથી–અમે અમારા વ્રતનું રક્ષણ કરીએ છીએ. તમે સંતાન થઇ શકશો ?"

મહેઃ—"મારી સ્ત્રી તથા કન્યાનાં સમાચાર મળે નહિ ત્યાં સુધી મારાથી કંઇ કહી શકાય નહિ."

ભવાનન્દઃ—"ચાલો તમારાં સ્ત્રી-કન્યાને શોધી કાઢીએ."

એમ કહી બન્ને જણા ચાલ્યા; ભવાનન્દ ફરી "વન્દેમાતરમ્" ગાવા લાગ્યો. મહેન્દ્રની ગળી સારી હતી, સંગીતનો શોખ અને અભ્યાસ પણ હતો, તેથી એ પણ સાથે ગાવા લાગ્યો. એણે જોયું કે ગાતાં ગાતાં આંખમાં આંસુ ભરાઈ આવે છે. તે ઉપરથી મહેન્દ્ર કહેવા લાગ્યોઃ—"સ્ત્રી–કન્યાનો ત્યાગ કર્યા વગર ચાલે તેમ હોય, તો મને આ વ્રત લેવડાવો."

ભવાઃ—"આ વ્રત જે લે છે, તેને સ્ત્રી કન્યા તજવાં પડે છે. તમે જો આ વ્રતની દીક્ષા લેતા હો, તો તમારાથી સ્ત્રી કન્યાને મળી શકાશે નહિ. તેમનાં રક્ષણને સારૂ યોગ્ય બંદોબસ્ત કરી શકાશે; પરંતુ વ્રતની સફળતા સાધી શકાય નહિ, ત્યાંસુધી એ લોકોનું મ્હોં જોવાની મનાઈ છે."

મહેઃ—"હું એ વ્રત લઇશ નહિ."

પ્રકરણ ૧૨ મું.

પ્રાતઃકાળ થયો હતો. તે નિર્જન વન, જે અત્યાર લગી અંધારૂં ઘોર અને શાન્તિપૂર્ણ હતું, તે હવે પ્રકાશમય, પક્ષીઓના મધુર કલરવથી આનંદમય થઇ ગયું. તે આનંદમય પ્રભાતે, આનંદમય વનમાં, આનંદમઠની અંદર સત્યાનંદ ઠાકુર મૃગચર્મ પર બેઠા બેઠા સંધ્યા કરતા હતા. જીવાનન્દ પાસે બેઠો હતો, એવા સમયે ભવાનન્દ મહેન્દ્રસિંહને સાથે લઇને, ત્યાં આગળ આવીને ઉભા રહ્યા.

બ્રહ્મચારી મહારાજ મ્હોંમાંથી શબ્દ સરખો કાઢયા વગર સન્ધ્યાન્હિક કરવા લાગ્યા. કોઇએ કાંઈ પણ બોલવાનું સાહસ કર્યું નહિ. સન્ધ્યાકર્મ સમાપ્ત થઈ રહ્યા બાદ, ભવાનન્દ તથા જીવાનન્દ એ બન્નેયે તેમને પ્રણામ કર્યાં; તેમના પગની આસ્કા લઈને નમ્રતાભેર પોતાની જગ્યાએ બેઠા. પછી સત્યાનન્દ ભવાનન્દને ઇશારત કરી બહાર લઇ ગયા. તેઓએ શી વાતચિત કરી તે અમે જાણતા નથી. ત્યાર બાદ બન્ને પાછા મંદિરમાં આવ્યા.

બ્રહ્મચારી મહારાજે કૃપાભર્યા હસતે મુખે મહેન્દ્રને કહ્યું – “બેટા! તારા દુઃખે હું ઘણો દીલગીર થયો છું; કેવળ તે દીનબન્ધુ પરમાત્માની કૃપાથીજ કાલે રાતે તારાં સ્ત્રી–કન્યાનું રક્ષણ કરી શકયો છું.” એમ કહી બ્રહ્મચારીએ કલ્યાણીને કેવી રીતે ઉગારી, તે સર્વ હકીકત કહી. ત્યાર બાદ કહેવા લાગ્યાઃ—“ચલો, તેઓ જ્યાં છે, ત્યાં હું તને લઇ જાઉં.”

એમ કહી બ્રહ્મચારી મહારાજ આગળ, અને મહેન્દ્ર પાછળ એવી રીતે ચાલતાં ચાલતાં બન્ને જણા દેવાલયની અંદર દાખલ થયા. ત્યાં એક વિશાળ ઉંચો ખંડ મહેન્દ્રના જોવામાં આવ્યો. અરૂણના ઉદયથી પ્રસન્ન થઇ રહેલા એ પ્રાતઃકાળે જ્યારે પડોશમાં આવી રહેલું સઘળું વન સૂર્યનાં કિરણો પથરાઇ રહેતાં હીરે મઢી લીધું હોય તેમ પ્રકાશી રહ્યું હતું, તે વખતે પણ એ વિશાળ ખંડમાં લગભગ અંધકાર છવાઇ રહ્યો હતો.

ખંડના અંદરના ભાગમાં શું છે, તે પહેલાં મહેન્દ્રના જોવામાં આવ્યું નહિ. ધારી ધારીને નીહાળતાં શંખ ચક્ર ગદા પદ્મ ધારણ કરનારી, કૌસ્તુભ મણિથી શોભાયમાન થઇ રહેલા હૃદયવાળી, ચાર હાથવાળી ભગવાનની એક મહાન મૂર્તિ તેના જોવામાં આવી. સુદર્શન ચક્ર દેખીતી રીતેજ સામે ચકરચકર ફરી રહ્યું હતું. જાણે પોતાનાં રક્તમાંજ સ્નાન કરી રહી હોય એવી મધુ અને કૈટભની માથા વગરની બે મોટી મૂર્તિઓ તેની સામેજ ચીતરેલી જણાતી હતી. ડાબી બાજુએ છુટા કેશવાળી ને કમળની માળાથી શણગારેલી લક્ષ્મીની મૂર્તિ ભયથી ચોંકી ઉઠી હોય તેમ ઉભી હતી. જમણી બાજુએ પુસ્તકો, વાજીંત્રો, રાગ-રાગિણીઓની મૂર્તિઓ વગેરેની વચ્ચે સરસ્વતી દેવી ઉભાં હતાં. વિષ્ણુને ખોળે લક્ષ્મી અને સરસ્વતી કરતાંયે વધારે સુન્દર અને વધારે ઐશ્વર્યસંપન્ન એક મોહિની મૂર્તિ બેઠી હતી. ગન્ધર્વ, કિન્નર, દેવ, યક્ષ, અને રાક્ષસ સુદ્ધાં તેનું પૂજન કરી રહ્યાં હતાં.

બ્રહ્મચારીએ ગંભીર અને દબદબાભર્યા અવાજે મહેન્દ્રને પૂછ્યું-"બધું જોઈ શકાય છે કે તારાથી ?"

મહેન્દ્ર બોલ્યોઃ—"હા, જોઇ શકાય છે."

બ્રહ્મચારીઃ—"વિષ્ણુના ખોળામાં શું છે, તે જોયું ?"

મહેઃ—"હા, જોયું, એ કોણ છે ?"

બ્રહ્મ:—"મા"

મહે:—"કઈ મા ?"

બ્રહ્મ:—"જેનાં આપણે બધાં બાળકો છીએ તે."

મહે:—"તે કોણ વળી ?"

બ્રહ્મચારી:—"યોગ્ય સમયે ઓળખાશે. બોલ વન્દેમાતરમ્. ચાલો હવે બીજાં દર્શન કરીએ.

પછી બ્રહ્મચારી મહેન્દ્રને બીજા ખંડમાં લઇ ગયા. તે જગાએ મહેન્દ્રે સઘળા અલંકારથી વિભૂષિત થઇ રહેલી, સર્વ અવયવ વડે સુશોભિત એવી જગદ્ધાત્રીની અદ્દભૂત મૂર્તિનાં દર્શન કીધાં.

મહેન્દ્ર પૂછવા લાગ્યો:—"આ કોણ વારૂ ?"

બ્રહ્મચારી:—"હાથી, સિંહ વગેરે વનનાં સઘળાં પશુઓને પગ તળે કચરીને, જંગલી જનાવરોનાં રહેઠાણમાં એણે પોતાનું પદ્માસન સ્થાપ્યું છે. સઘળા અલંકારથી શોભી રહેલી એ હસમુખી સુંદરી છે. અરૂણોદય વખતના સૂર્યના જેવીજ તેજસ્વી કાંતિવાળી અને સર્વ પ્રકારના આશ્ચર્યવાળી એ છે. એને પ્રણામ કરો."

મહેન્દ્ર ભક્તિભાવથી જગદ્ધાત્રી રૂપ માતૃભૂમિને પ્રણામ કર્યા. ત્યાર પછી બ્રહ્મચારી મહારાજે એને અંધારી સુરંગ દેખાડીને કહ્યું:—"આ રસ્તે ચાલ્યો આવ." બ્રહ્મચારી પોતે આગળ ચાલવા લાગ્યા. મહેન્દ્ર ભયનો માર્યો પાછળ પાછળ ચાલતો હતો. ભોંયરાના અંધારા ખંડમાં કોઈ ઠેકાણેથી સાધારણ અજવાળું આવતું હતું. તે મન્દ પ્રકાશમાં એક કાળી મૂર્તિ તેના જોવામાં આવી.

બ્રહ્મચારી બોલી ઉઠ્યા:—"દર્શન કરો. મા જેવાં હમણાં થયાં છે, તેવાં સ્વરૂપનાં દર્શન કરો."

મહેન્દ્ર ભયભીત સ્વરે કહેવા લાગ્યો:—"એ તો કાલી!" બ્રહ્મચારી:—"હા, અંધકારથી આચ્છાદિત થએલી કાલિમામયી (કાળાશવાળી) એ કાલી માતા છે. એનું સર્વસ્વ હરાઇ ગએલું

હોવાથી, એ નગ્ન છે. આજે દેશમાં બધે સ્મશાન જેવું શૂન્ય થઇ ગયું છે, તેથીજ માતાએ મુંડમાળ ધારી છે. પોતાનું શ્રેય પણ એ પગ તળે કચરી રહી છે—હાય માતા!" બ્રહ્મચારીની આંખમાંથી દડદડ આંસુની ધારા પડવા લાગી.

મહેન્દ્રે પૂછ્યું:–"હાથમાં ત્રિશૂળ ખોપરી કેમ છે?"

બ્રહ્મચારી:—"હમે સંતાન છીએ; એટલાંજ અસ્ત્ર માતાના હાથમાં આપ્યાં છે. બોલો એક વાર, વન્દેમાતરમ્."

"વન્દેમાતરમ્" કહી, મહેન્દ્રે કાલીને પ્રણામ કર્યાં. એટલે બ્રહ્મચારીએ કહ્યું:—"ચાલો આ રસ્તે થઇને." એમ કહી તે બીજા ભોંયરામાં ઉતરવા લાગ્યા. પ્રાતઃસૂર્યનાં કિરણો તેઓની આંખોની સામે ઝળકી રહ્યાં હતાં. બુલંદ અવાજવાળાં પક્ષીઓ ચોમેર કૂજી રહ્યાં હતાં. ભવ્ય વિશાળ આરસપહાણના મંદિરમાં સુવર્ણની બનાવેલી દશ હાથવાળી દેવીની મૂર્ત્તિ સૂર્યનાં અરૂણાં કિરણોમાં ઝળહળી રહી છે.

બ્રહ્મચારી પ્રણામ કરીને બોલ્યા:—"આ ભવિષ્યમાં થનારી મા છે. એના દશ હાથ દશે દિશામાં એણે પ્રસાર્યા છે—એ હાથોને વિષે ધારણ કરેલાં વિવિધ આયુધોમાં વિવિધ પ્રકારની શક્તિ શોભી રહી છે. પગ તળે શત્રુઓને દબાવી દીધા છે, એમના પગનો આશ્રય લેનારો વીર–કેસરી (સિંહ) શત્રુઓનો સંહાર કરી રહ્યો છે. દિશાઓ રૂપી એના હાથો છે"

એટલું બોલતાં બોલતાં સત્યાનંદ ગળગળો થઇ રૂદન કરવા લાગ્યો. "દિશાઓ રૂપી હાથવાળી, નાના પ્રકારનાં આયુધ ધારણ કરનારી, શત્રુનો સંહાર કરનારી સિંહની પીઠ ઉપર વિરાજમાન થઇ રહેલી જમણી બાજુએ સૌભાગ્યની મૂર્ત્તિ લક્ષ્મી દેવી છે; ડાબી બાજુએ વાણી, વિદ્યા અને વિજ્ઞાનને આપવાવાળી સરસ્વતી દેવી છે; પાસેજ બલ મૂર્ત્તિ કાર્ત્તિકેય તથા કાર્યસિદ્ધિના દેવ ગણ-પતિ આવી રહ્યા છે. આવો આપણે બન્ને માતાને પ્રણામ કરીએ."

પછી બન્ને જણા હાથ જોડી એક સાથે લલકારવા લાગ્યાઃ—

"सर्वमंगलमांगल्ये शिवे सर्वार्थदायिके
शरण्ये त्र्यम्बके गौरि नारायणि नमोस्तुते ॥"

બન્ને દંડવત્ પ્રણામ કરી ઉભા થતાં મહેન્દ્ર ગળગળા સાદે બોલ્યોઃ—"માતાની એ મૂર્તિનાં દર્શન ક્યારે થઈ શકશે?"

બ્રહ્મચારી કહેવા લાગ્યા:–"જ્યારે માનાં સઘળાં સંતાન માને મા કહીને બોલાવશે, તેજ ઘડીયે તે પ્રસન્ન થશે."

મહેન્દ્રે ઓચિંતો પ્રશ્ન કર્યો:—"મારાં સ્ત્રી–કન્યા ક્યાં છે?"

બ્રહ્મઃ—"ચાલો, તેમને જોઇએ."

મહેઃ—"તેઓને એક વાર મળ્યા બાદ વિદાયગીરી લઇશ."

બ્રહ્મઃ—"કેમ, શાની વિદાયગીરી લેશો?"

મહેઃ—"હું આ મહામન્ત્ર ગ્રહણ કરીશ"

બ્રહ્મઃ—સ્ત્રી–કન્યાને વિદાય ક્યાં કરશો?

થોડીકવાર વિચાર કરીને મહેન્દ્ર બોલ્યોઃ—"મારા ઘરમાં કોઇ નથી, મારે બીજું કોઇ સ્થાન પણ ક્યાંથી મળી આવે?"

બ્રહ્મચારીઃ—"જે રસ્તે થઇને અહિં આવ્યા હતા તેજ રસ્તે મન્દિરની બહાર જાઓ. મંદિરના દરવાજા આગળજ તમારાં સ્ત્રી કન્યાને જોઈ શકશો. કલ્યાણી હજી સુધી ભૂખી છે; જે જગાએ તે બેઠી છે, ત્યાં આગળજ ખાવાની વસ્તુઓ તમને મળી શકશે. એને ભોજન કરાવ્યા બાદ તમને જેમ રૂચે તેમ કરજો. અમારામાંથી કોઇને પણ તમે હમણાં પાછા મળી શકશો નહિ. તમારૂં મન જો આવુંજ રહેશે, તો યોગ્ય સમયે હું તમારી સમક્ષ હાજર થઈશ."

પછી કોણ જાણે કયે રસ્તે બ્રહ્મચારી મહારાજ ઓચિંતા અલોપ થઇ ગયા. ઉપર કહેલા રસ્તે જતાં વારજ મહેન્દ્રે કલ્યાણી તથા કન્યાને નાટ્યમન્દિરમાં બેઠેલાં જોયાં.

× × ×

આણી તરફ સત્યાનન્દ બીજી સુરંગને રસ્તે એક છુપા ભોંયરામાં ઉતર્યા. તે જગ્યાએ જીવાનન્દ અને ભવાનન્દ બેઠા બેઠા રૂપીયા ગણતા હતા અને ઢગલીબંધ ગોઠવતા હતા. તે ઓરડામાં સોના, ચાંદી, હીરા, પ્રવાળ, મોતી વગેરેના ઢગ ખડકવામાં આવ્યા હતાં. ગઇ રાતની લૂંટમાં મળેલા રૂપીયા એ લોકો ગણતા હતા. સત્યાનન્દે તે ઓરડામાં દાખલ થઇને કહ્યું:—

"જીવાનન્દ! મહેન્દ્ર આવશે. એના આવવાથી સંતાનોને સંગીન લાભ થશે. એનું વંશ પરંપરાથી ભેગું થએલું સઘળું ધન માતાની સેવામાં અર્પણ થશે. પરંતુ જ્યાંસુધી મન, વચન અને કર્મથી એ માતૃભક્ત ન થાય ત્યાંસુધી એને દાખલ કરશો નહિ. તમારા હાથ પરનું કામ ખલાસ થાય, ત્યારે અવારનવાર એની પાસે જતા રહેજો; યોગ્ય સમયે શ્રી વિષ્ણુ ભગવાનના મન્દિરમાં એને લઇ આવજો. હરહંમેશ એનું રક્ષણ કરતા રહેજો; કેમકે, દુષ્ટને સજા કરવી એ જેમ સંતાનોનો ધર્મ છે, તેમજ શિષ્ટ પુરૂષોની રક્ષા કરવાનો પણ ધર્મ છે."

પ્રકરણ ૧૨ મું

અનેક દુઃખો વેઠ્યા પછી મહેન્દ્ર અને કલ્યાણીનો મેળાપ થયો હતો. કલ્યાણી છાતીફાટ રૂદન કરવા લાગી. તે જોઇ મહેન્દ્ર વળી એના કરતાંયે વિશેષ રડવા લાગ્યો. રડવા કકળવાનું પુરૂં થતાં, આંખ લુછવાની ધમાલ થઇ રહી. કેમકે, જેટલીવાર આંખ લુછવામાં આવતી, તેટલીજ વાર પાછાં આંસુ પડયાં કરતાં. આંસુ પડતાં અટકાવવાના હેતુથી કલ્યાણીએ ખાવાની વાત ઉપાડી. બ્રહ્મચારીના સેવકો જે ખાવાનું મૂકી ગયા હતા, તે ખાવાનું મહેન્દ્રને કલ્યાણીએ કહ્યું. દુકાળના વખતમાં વિવિધ પ્રકારનાં શાકભાજી અને બીજા ખાવાનાં પદાર્થોની અછતજ હોય, એ દેખીતું છે; પરંતુ દેશમાં જે કાંઇ પાકતું હતું તે સઘળું સંતાનોને મેળવવું મુશ્કેલ નહતું. સાધારણ મનુષ્યો તે જંગલમાં જઈ શકતાં નહિ. જે જગ્યાએ ઝાડ પર ફળફળાદિક જોવામાં આવતાં, તે ભૂખ્યા દુકાળીઆઓ તોડી પાડતા અને ખાઇ જતા. પરંતુ અહીં તો માતાનાં સંતાનો સિવાય બીજા કોઇથી લઈ શકાતાં નહોતાં.

બ્રહ્મચારીના સેવકોએ કલ્યાણીને સારૂ થોડાંક ફળ તથા દૂધ રાખી મૂકયાં હતાં. બ્રહ્મચારી મહારાજને ત્યાં ગાયો ઘણી હતી. કલ્યાણીના આગ્રહને લીધે મહેન્દ્રે પ્રથમ ખાવા માંડયું. ત્યાર બાદ કલ્યાણીએ જરાક ખાધું. કન્યાને થોડુંક દૂધ પીવાડયું, અને ફરી પીવડાવવા માટે થોડુંક રહેવા દીધું. પછી તેઓ ઉંઘથી પીડાતા

હોવાથી જરાક આરામ લીધો. ઉંઘમાંથી ઉઠયા બાદ, તેઓ ક્યાં જવું તેની મસલત કરવા લાગ્યા.

કલ્યાણી કહેવા લાગી: -"ઘેર આપદા પડે છે એમ જાણી, આપણે ઘર છોડી ચાલ્યાં; પણ હવેજ સમજાય છે કે ઘરનાં કરતાંયે બહાર વધારે મુશીબત છે. માટે ચાલો પાછા ઘેર જઇએ."

મહેન્દ્ર પણ એ અભિપ્રાયને મળતો થયો. મહેન્દ્રની ઇચ્છા એવી હતી કે, કલ્યાણીને ઘેર મૂકી, એકાદ કોઇ સંભાળ લેનાર રક્ષકની વ્યવસ્થા કરી દઇને આ પરમ રમણીય દૈવી પવિત્રતાસંપન્ન માતૃ—સેવાનું વ્રત લેવું. તે ઉપરથી બંને જણાં કન્યાને લઈ પદચિહ્ન ગામ તરફ જવાને નીકળી પડયાં.

પરંતુ તે ઘાડાં ઘીચોઘીચ જંગલમાંથી કયે રસ્તે થઇને પદચિહ્ન જવાતું હશે તે કાંઇ એ લોકોને સૂઝતું નહોતું. તેમણે ધાર્યું હતું કે જંગલમાંથી એક વાર બહાર નીકળીશું એટલે રસ્તો આપો-આપ જડી આવશે. પણ વનમાંથી કેમે કર્યાં બહારજ નીકળાતું ન હતું. ઝાડીઓની ભૂલભૂલામણીમાં અથડાઈ કુટાઇને તેઓ પાછા મઠ આગળજ આવ્યા કરતાં હતાં. બહાર નીકળવાનો કોઇ રસ્તો જણાતો ન હતો.

એવામાં પોશાક ઉપરથી વૈષ્ણવ જેવો જણાતો કોઈ અપરિચિત બ્રહ્મચારી તેઓની સામે હસતો હોય એમ ઉભેલો જણાયો. તેને જોઇને મહેન્દ્રે ચીડાઈને કહ્યું:—"ગોંસાઈ, હસો છો કેમ ?"

ગોંસાઈ બોલ્યા:-—"તમે આ વનમાં પ્રવેશ કર્યો શી રીતે ?"

મહે:-—"કોઈ પણ પ્રકારે પ્રવેશ કર્યો છે."

ગોંસાઈ:-—"પ્રવેશ કર્યો છે, તો પછી બહાર કેમ નીકળાતું નથી ?" એમ કહી તે વૈષ્ણવ પાછો હસવા લાગ્યો. મહેન્દ્ર ખીજવાઇને બોલી ઉઠયો:-"તમે હસો છો, તે બહાર નીકળી શકો છો ખરા ?"

વૈષ્ણવ બોલ્યો:—"ચાલો મ્હારી સાથે; હું તમને રસ્તો

દેખાડું. અલબત્ત, તમે કોઈ સંન્યાસી બ્રહ્મચારીની સહાયથી અહિં પ્રવેશ કર્યો હોવો જોઇએ. નહિતર આ મઠમાં પેસવાનો અગર બહાર નીકળવાનો રસ્તો બીજું કોઇ જાણતું નથી."

તે સાંભળીને મહેન્દ્ર પૂછ્યું:—"આપ પણ સંતાન છો ?"

વૈષ્ણવ બોલ્યો:—"હા, હું પણ સંતાન છું. મારી સાથે ચાલ્યા આવો. તમને રસ્તો દેખાડી આપવા સારૂ તો હું અહિં ઉભો થઈ રહ્યો હતો.

મહેન્દ્રે તેનું નામ પૂછ્યું. મારૂં નામ "ધીરાનંદ સ્વામી." એમ કહી ધીરાનંદ આગળ ચાલવા લાગ્યા; મહેન્દ્ર તથા કલ્યાણી પાછળ પાછળ આવવા લાગ્યાં. ધીરાનન્દે અત્યંત વિકટ રસ્તે થઇને તેઓને બહાર કાઢી દીધાં, અને ફરી પાછાં તેમણે એક બીજા વનમાં પ્રવેશ કર્યો.

આનંદારણ્યમાંથી બહાર આવતાં થોડેક દૂર વૃક્ષવાળો પ્રદેશ શરૂ થતો હતો. એ પ્રદેશ એક બાજુ પર આવી રહ્યો હતો. વનની અધવચ એક જગ્યા ઉપર એક નાનકડી નદી ખળખળ વહી રહી હતી. તેનું જળ ઘણું સ્વચ્છ, પરંતુ ઘનઘોર વાદળાં જેવું કાળું હતું. બંને બાજુએ નાના પ્રકારનાં સુશોભિત શામળાં વૃક્ષો નદીને છાયા કરી રહ્યા હતા, જૂદી જૂદી જાતનાં પક્ષીઓ તે વૃક્ષની ઉપર બેસીને અનેક પ્રકારે કલરવ કરતા હતા. એ મધુર કલરવ પણ નદીના ખળખળ શબ્દની સાથે ભળી જતો હતો. તેજ પ્રમાણે વૃક્ષની છાયા અને પાણીનો રંગ પણ એક બીજા સાથે મિશ્રિત થઈ જતા હતા.

કલ્યાણીનું મન પણ એ છાયાની સાથે તલ્લીન થઇ ગયું હોય એમ ભાસતું હતું. નદીના કિનારા ઉપર એક ઝાડ નીચે પતિની પાસે બેસીને તે કહેવા લાગી:—"આજે તમને હું ઉંડા વિચારમાં ગરક થઇ ગએલા જોઉં છું. જે આફત હતી તેમાંથી

તો આપણે ઉગર્યા છીએ-હવે આવડો સંતાપ શા સારૂ કરવો જોઇએ ?"

મહેન્દ્ર ઉંડો નિસાસો નાંખીને બોલ્યો:—"હું હવે તારો રહ્યો નથી-મારે શું કરવું ?-કાંઇજ સમજતું નથી."

કલ્યાણીઃ—"એમ કેમ ?"

મહેન્દ્રઃ—"તારાથી વિખુટા પડયા બાદ જે ઘટના બની તે સાંભળ" એમ કહી જે બનાવ બન્યો હતો, તે મહેન્દ્રે વિસ્તારથી કહી સંભળાવ્યો.

કલ્યાણી કહેવા લાગી:—"મેં પણ ઘણીય આફ્ત મુશીબત વેઠી છે. તમે તે બધું સાંભળીને શું કરશો ? આટલું આટલું દુઃખ પડવા છતાંય મને કેમે કરી ઉંઘ આવતી ન્હોતી; પણ કાલે પાછલી રાતના હું સખત ઉંઘી ગઇ. ઉંઘમાં મને સ્વપ્ન આવ્યું. મેં જોયું-કયા પુણ્યના પ્રભાવે તે કહી શકાતું નથી-કે હું એક અપૂર્વ સ્થાનમાં ગઇ છું. તે જગ્યાએ જમીન નથી. કેવળ પ્રકાશ છે. ત્યાં મનુષ્યોને બદલે કેવળ પ્રકાશમય મૂર્ત્તિઓ છે. તે જગોએ શબ્દ નથી. માત્ર ઘણે દૂર કાંઇક મધુર ગીતવાદન થઇ રહ્યાનોજ શબ્દ સંભળાય છે. અસંખ્ય પુષ્પો જાણે તરતનાંજ નવાં ખીલી રહ્યાં હોય એમ જાઇ, જુઇ, મલ્લિકા, માલતી વગેરે મ્હેક મ્હેક થઇ રહ્યાં છે. ત્યાં સહુથી ઉંચે બધાથી દેખી શકાય એવા સ્થાન ઉપર કોઇક બેઠું છે. અગ્નિસમો તેજસ્વી થઇ જાણે અંદરથી મંદમંદ સળગી રહ્યો હોય ને ? જાણે આસમાની પર્વત ! મોટો અગ્નિ-મય મુગટ તેના માથા ઉપર આવી રહ્યો હતો. તેને ચાર હાથ હતા. તેની બન્ને બાજુએ શું હતું તે હું બરાબર સમજી શકી નહિ. ધારૂં છું કે કદાચ સ્ત્રી મૂર્ત્તિજ હશે. પણ અહા કેવું મનોહર હતું તેમનું રૂપ ! કેવી અપૂર્વ હતી તેમની તેજસ્વી કાન્તિ ? અને કેવી અદ્દભુત સુંગંધ પ્રસરી રહી હતી તેમની આસપાસ !

જેટલી વખત એ દિશા તરફ મારી નજર ગઈ, તેટલીવાર હું વિહ્વલ થઇને તાકીજ રહી હતી.

છતાં એ કોણ હશે, તે હું સમજી શકી નહિ. એ ચતુર્ભુજ મૂર્તિની સામે એક સ્ત્રીની મૂર્તિ ઉભેલી જણાતી હતી. તે પણ કાન્તિમાન હતી, પરંતુ ચોમેર વાદળાંથી ઢંકાઇ ગએલી હોવાથી, અજવાળું બરાબર આવતું ન્હોતું. માત્ર આટલુંજ સમજાતું હતું કે કોઇ એક રૂપવતી અત્યંત દુખિયારી સ્ત્રી રૂદન કરી રહી છે. મને એમ લાગ્યું કે પુષ્પોની સુગંધથી મંદમંદ મ્હેકી રહેલા પવનની લહરીઓમાં તણાતી તણાતી હું એકાએક આવીને પડી એ ચતુર્ભુજ મૂર્ત્તિના સિંહાસન તળે. એ સૂકીસડાક અને વાદળાંથી ઢંકાએલી સ્ત્રી જાણે મારા તરફ આંગળી કરીને કહેવા લાગી: -'આ પેલી સ્ત્રી–જેને ખાતર મહેન્દ્ર આપણી સેવામાં નથી આવી શકતો.' પછી વાંસળીના જેવો મધુર અવાજ સ્પષ્ટ સંભળાવા લાગ્યો. એ ચતુર્ભુજ મૂર્ત્તિજ જાતે મને કહેવા લાગી:—'તારા સ્વામીને તજીને આવતી રહે અમારી પાસે. આ રહી તારી મા; તારો પતિ એની સેવા કરશે. તું તારા પતિની પાસે હઇશ, તો એનાથી સેવા થઇ શકશે નહિ; માટે ચાલી આવ.'

હું જાણે રડતી રડતી કહેવા લાગી:—'મારા પતિને છોડીને કેમ કરીને આવું?' ત્યારે વાંસળીના નાદમાં આ પ્રમાણે શબ્દ સંભળાયા:—'હુંજ પતિ છું, હુંજ પિતા છું; હુંજ પુત્ર છું અને હુંજ કન્યા છું; આવતી રહે મારી પાસે.' હું શું બોલી તે સાંભરતું નથી. મારી ઉંઘ ઉડી ગઈ."

આટલું કહી કલ્યાણી પાછી શાન્ત થઇ ગઇ.

મહેન્દ્ર પણ ભય, વિસ્મય વગેરેથી આભો બની ગયો. ઉંચે પપૈયા પોતાના અવાજથી આકાશને ભરી દેવા લાગ્યા: બધી દિશાઓમાં કોયલના અવાજનો પડઘો પડી રહ્યો. ભૃંગરાજ પોતાના

મધુર કંઠથી આખા વનને ગજાવી રહ્યા. તેમના પગ તળે નદીનો ખળખળ અવાજ થઇ રહ્યો હતો. વાયુ વનનાં પુષ્પોની સુગંધ ફેલાવી રહ્યો હતો. ઠેકાણે ઠેકાણે સૂર્યનાં કિરણો નદીનાં મોજાંઓમાં ચળકી રહ્યાં હતાં. કોઇ કોઇ સ્થાનમાં પવનથી તાડનાં પાદડાંઓનો મંદમંદ મર્મર શબ્દ થઇ રહ્યો હતો. આઘે ભૂરા પર્વતની હાર દેખાતી હતી.

બન્ને જણાં કેટલીયે વાર મુગ્ધ થઇ ગુપચુપ બેસી રહ્યાં. થોડી વાર રહીને કલ્યાણી ફરીથી પૂછવા લાગી:–"શું વિચાર કરી રહ્યા છો?"

મહે:–"શું કરવું તેનોજ વિચાર કરૂં છું–સ્વપ્ન એ તો કેવળ મિથ્યા ભયભરી ભ્રમણા છે; આપોઆપ મનમાં ઉત્પન્ન થાય છે અને પોતાની મેળેજ નાશ પામે છે; જાગ્રત જીવનના પરપોટા રૂપ છે, આળપંપાળજ છે–ચાલો ઘેર જઇએ."

કલ્યાણી:–"જે જગોએ દેવે તમને જવાનું કહ્યું છે, ત્યાંજ જાઓ"—એમ કહી કલ્યાણીએ કન્યાને સ્વામીના હાથમાં આપી.

મહેન્દ્ર કન્યાને પોતાના હાથમાં લઇને પૂછવા લાગ્યો:—"અને તું—ક્યાં જઇશ?"

કલ્યાણી પોતાની બન્ને આંખ પોતાના હાથ વતી ઢાંકી દઇ માથું નીચું નમાવીને બોલી ઉઠી:—"મને પણ દેવે જે જગોએ જવાનું કહ્યું છે, ત્યાં હું જઇશ."

મહેન્દ્ર ચોંકી ઉઠયો, તે બોલ્યો:—"તે વળી ક્યાં? શી રીતે જઇશ?"

કલ્યાણીએ ઝેરની શીશી દેખાડી. મહેન્દ્ર સડક થઇ જઇને બોલી ઉઠયો:—"એ શું? ઝેર ખાઇશ?"

કલ્યાણી:—"ખાવાનો વિચાર કર્યો હતો, પણ—" એમ કહી કલ્યાણી અધવચ અટકી જઇ વિચારમાં ગરક થઇ ગઇ. મહેન્દ્ર

તેના મ્હોં સામું તાકી રહ્યો. દરેક પળ એને વરસ જેવી જણાવા લાગી.

કલ્યાણીએ પોતાની વાત પૂરેપૂરી કહી નહિ, એવું જાણી મહેન્દ્ર પૂછવા લાગ્યોઃ—"પણ—કહીને શું કહેવા જતી હતી ?"

કલ્યાણીઃ—"ખાવાનો વિચાર કર્યો હતો–પણ તમને મૂકીને, સુકુમારીને મૂકીને વૈકુંઠમાં જવાને પણ મારૂં મન નથી માનતું. જ્યાં પતિ ત્યાં મોક્ષ! સ્વર્ગમાં પણ પતિ ન હોય, તો એ સ્વર્ગ શા કામનું? આર્યાએ ગાય છેઃ–વ્રજ વહાલું રે, વૈકુંઠે નથી જાવું! ત્યાં મુજ નંદકુંવર ક્યાંથી લાવું? મારે નથી મરવું."

એમ કહી કલ્યાણીએ તે ઝેરની શીશી જમીન ઉપર મૂકી દીધી. ત્યાર બાદ બંને જણા ગઈ ગુજરી અને હવે થનારી બાબતોની વાત કરવા મંડયાં. એ વાતમાં તેઓ એવાં મશગુલ થયાં કે તેઓને બીજી કશી વાતનું ભાન રહ્યું નહિ. સુકુમારી પાસેજ રમતી હતી. માતા પિતાની ગફલતીનો લાભ લઇને, તેણે ઓચિંતી ઝેરની શીશી ઉપાડી લીધી. એ બેમાંથી કોઇએ તે દીઠું નહિ.

સુકુમારીએ ધાર્યું કે આ રમવા લાયક વસ્તુ છે. શીશીને ડાબા હાથમાં ઝાલીને, જમણા હાથ વતી ઠોકવા લાગી. પછી બંને હાથ વતી ખેંચવા મંડી. એમ એમ કરતાં શીશી એકાએક ઉઘડી ગઈ અને તે માંહેની ગોળીઓ નીચે પડી ગઇ.

સુકુમારીએ ધાર્યું કે આ પણ એક રમવા લાયકજ વસ્તુ હશે. એમ સમજીને તેણે શીશી મૂકી દઈ એક ગોળી ઉંચકી લીધી. નાનાં છોકરાંને જે હોય તે મ્હોંમાંજ નાંખવાની વાત! **"प्राप्ति मात्रेण भोक्तव्यम्"** એજ સિદ્ધાંત! ઝટ કરતી કે ગોળી મ્હોંમાં મૂકી દીધી!!

"શું ખાધું! શું ખાધું! હાય, હાય રે મા!" કલ્યાણીએ આ પ્રમાણે ધાંટાધાંટ કરીને છોકરીના મ્હોંમાં આંગળી ઘાલી.

છોકરી દાંત બીડી દઇને ગોળીને ચાવતી ચાવતી હસવા લાગી. પણ એટલામાં મ્હોં કડવું કડવું થઈ જતાં તેણે પોતાની મેળેજ મ્હોં પહોળું કર્યું, એટલે કલ્યાણીએ તેના મ્હોંડામાંથી ગોળી કાઢી લીધી અને દૂર ફેંકી દીધી. છોકરી રડવા લાગી.

કલ્યાણીએ હાંફળા ફાંફળા નદીમાં વસ્ત્ર ભીંજવી તેમાંથી પાણી નીચોવીને કન્યાનું મ્હોં લુછી નાંખ્યું. ગભરાટથી મહેન્દ્રને પૂછવા લાગી:-"ગોળી પેટમાં ગઇ તો નથી ને ?"

માબાપના મનમાં આવે વખતે હંમેશાં અમંગલ શંકાઓજ થયાં કરે છે. જે ઠેકાણે પ્રેમ ઘણો હોય છે, ત્યાં ભયનું જોર પણ ભારેજ રહે છે. "**अति स्नेहः पापशंकी**" મહેન્દ્રે ગોળી પહેલાં કદી જોઈ નહતી. ગોળી કેટલી મોટી કે નાની છે, તેની તેને ખબર ન્હોતી. ગોળી હાથમાં લઇ, ઘણીવાર સુધી તેના તરફ ધારી-ધારીને જોયાં કીધું. ત્યાર બાદ બોલી ઉઠયો:—"મને લાગે છે કે ઘણો ભાગ ખાઈ ગઇ છે."

કલ્યાણીને પણ એ વાત ખરી લાગી. તે પણ ઘણી વાર લગી ગોળી હાથમાં લઇને ધારીધારીને જોવા લાગી. આણી તરફ છોક-રીએ ધમપછાડ કરવા માંડી. થોડી વાર સુધી રડ્યાં કીધું. ત્યાર બાદ બેહોશ જેવી થઇને પડી. ત્યારે કલ્યાણી પતિને કહેવા લાગી:—"શું જોઇ રહ્યા છો ? જે રસ્તે દેવતાઓએ બોલાવી, તે રસ્તે સુકુમારી ચાલી ગઇ—મારે પણ હવે જવું પડશે."

એમ કહી કલ્યાણીએ ઝેરની ગોળી હાથમાં લઈ મ્હોંમાં મૂકી દીધી અને ક્ષણવારમાં ગળે ઉતારી દીધી.

મહેન્દ્રે રડતાં રડતાં કહ્યું:—"શું કર્યું ? કલ્યાણી, આ શું કર્યું ?"

કલ્યાણીએ કશોય જવાબ ન દેતાં પતિના પગની ધુળ માથા ઉપર ચઢાવતાં કહ્યું:—"પ્રભુ ! વાત કહેતાં વતેસર થઇ જશે. હું

જાઉં છું."

"કલ્યાણી! આ શું કર્યું?" એમ કહી મહેન્દ્ર છાટીફાટ રડવા કકળવા લાગ્યો. ઘણા ધીરા અવાજે કલ્યાણી કહેવા લાગી:— "મેં ઠીકજ કર્યું છે. સ્ત્રીની માયામાં ફસાઇને દેવના કામમાં તમે ઢીલ કરતા હતા. જુઓની, હું પણ દેવ વાક્યનું ઉલ્લંઘન કરતી હતી તેથીજ મારી કન્યા ચાલી ગઈ. હવે પ્રમાદ કરૂં તો તમે પણ ચાલ્યા જાઓ."

મહેન્દ્રે રૂદન કરતાં કરતાં કહ્યું:— "અરે, તને ગમે ત્યાં મૂકી આવત. મારૂં કાર્ય સિદ્ધ થતાં તારી સાથે પાછો સુખેથી રહેત. તું મારૂં સર્વસ્વ છે, કલ્યાણી! તેં આવું શું કામ કર્યું? જે હાથના જોર વડે હું તરવાર પકડતો હતો, તેજ હાથ તેં કાપી નાંખ્યો! તારા વગર મારી શી સ્થિતિ થશે?"

કલ્યાણી:—"તમે મને ક્યાં લઇ જાત?-સ્થાનજ ક્યાં છે? આ વિપત્તિના વસમા વખતમાં માબાપ, ભાઈભાંડુ વગેરે સઘળાંજ મરી પરવાર્યાં છે. કોના ઘરમાં સ્થાન મળત? ક્યાં જવાનો રસ્તો રહ્યો છે! મને ક્યાં લઈ જાત? હું તો મોટી ઉપાધિ રૂપ હતી. હું મરી જાઉં છું, તેજ સારૂં થાય છે. મને એવો આશીર્વાદ આપો કે જેથી હું તેજ પ્રકાશમય લોકમાં જઇ, તમને પાછા જોઇ શકું."

એમ કહી કલ્યાણીએ પાછી પતિના પગની ધૂળ લઇ માથા પર ચઢાવી. કશોય જવાબ દેવાની શક્તિ નહિ રહેલી હોવાથી મહેન્દ્ર રડવા લાગ્યો. કલ્યાણી ફરી બોલી ઉઠી-ઘણાજ મૃદુ, મધુર, સ્નેહમય અવાજે આ વખતે બોલવા લાગી:— "જુઓ, દેવતાની ઈચ્છાનું ઉલ્લંઘન કોનાથી થઇ શકે તેમ છે? મને જવાની આજ્ઞા કરી હતી, મેં ધાર્યું હતું કે મારાથી રહી શકાશે-મારી મેળે મરી ન હત, તો નક્કી બીજું કોઇ મને મારી નાંખત. હું મરીને તમારૂં ભલુંજ કરી જાઉં છું. તમે વ્રત લીધું છે, તે મન, વચન અને

કર્મથી સિદ્ધ કરો. ઘણું પુણ્ય લાગશે. મને પણ તેથી સ્વર્ગનો લાભ થશે. આપણે બંને અનંતકાળ સુધી સાથે રહી સ્વર્ગના દિવ્ય ભોગો ભોગવીશું."

આણી તરફ પેલી કન્યા પાછી સાવધ થવા લાગી. ઝેર ઘણાજ થોડા પ્રમાણમાં તેના પેટમાં ગયું હતું અને તેની અસર ભયંકર ન્હોતી નીવડી. પરંતુ એ તરફ મહેન્દ્રનું ધ્યાન ખેંચાયું નહતું. તેણે કન્યાને કલ્યાણીની છાતી સાથે વળગાડી અને બન્નેને ગાઢ આલિંગન કરી ડુસકાંભેર રડવા લાગ્યો. તેજ વખતે વનમાં ધીમો પરંતુ મેઘના જેવો ગંભીર શબ્દ સંભળાવા લાગ્યો:—

"હરે મુરારે મધુ કૈટભા રે
ગોપાલ ગોવિન્દ મુકુન્દ શૌરે"

કલ્યાણીને તે વખતે ઝેર શરીરમાં વ્યાપી ગયું હતું; ચેતન પણ કાંઈક અંશે ઓછું થઈ ગયું હતું—તે દિવસે વૈકુંઠમાં સંભળાએલો અદ્‌ભુત બંસીનાદ પાછો તેને ઉંડાણમાં સંભળાવા લાગ્યો:-

"હરે મુરારે મધુકૈટભા રે
ગોપાલ ગોવિન્દ મુકુન્દ શૌરે!"

ત્યારે અપ્સરાને લજવે એવા અવાજે કલ્યાણી મોહભરી ગાવા લાગી:—

"હરે મુરારે મધુ કૈટભા રે?"

મહેન્દ્રને કહ્યું "બોલો—

હરે મુરારે..."

વનમાંથી નીકળતા મધુર સ્વર અને કલ્યાણીના મધુર સ્વરથી મોહિત થઇ ધ્રુજતાં કંપતાં ઇશ્વરની સહાયની પ્રાર્થના કરતાં કરતાં મહેન્દ્રે પણ લલકાર્યું:—

"હરે મુરારે મધુ કૈટભા રે !"

ત્યારે ચારે દિશામાંથી અવાજ થવા લાગ્યો—

"હરે મુરારે મધુ કૈટભા રે !"

તે વખતે જાણે વૃક્ષ પરના પક્ષીઓ પણ પોકારવા લાગ્યાં:—

"હરે મુરારે મધુ કૈટભા રે !"

પાછો પડઘો સંભળાઇ રહ્યો:—

"હરે મુરારે મધુ કૈટભા રે !"

તે વખતે મહેન્દ્ર શોક સંતાપ ભૂલી જઈ ઉન્મત્ત થઈ કલ્યાણીની સાથે આવેશમાં આવીને લલકારવા લાગ્યો:—

"હરે મુરારે મધુ કૈટભા રે !"

વનમાંથી તેમની સાથે સાથેજ પડઘો પડી રહ્યો:—

"હરે મુરારે મધુ કૈટભા રે !"

કલ્યાણીનો અવાજ તે વખતે ગળામાં ઉતરી જવા લાગ્યો હતો. છતાં તેણે પોકારવા માંડ્યું:—

"હરે મુરારે મધુ કૈટભા રે !"

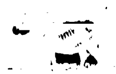
ત્યાર પછી ધીમે ધીમે કલ્યાણીનો કંઠ રૂંધાઈ જવા લાગ્યો. કલ્યાણીના મ્હોંડામાંથી શબ્દ નીકળતો ન હતો, આંખો મીંચાઈ ગઇ હતી. મહેન્દ્ર સમજી ગયો કે, કલ્યાણી "હરે મુરારે" પોકારતી પોકારતી વૈકુંઠ ધામને વિષે ચાલી ગઇ છે. ત્યારે ગાંડા માણસની પેઠે મોટા અવાજે આખા વનને કંપાવી નાંખે, પશુ પક્ષી વગેરેને ચોંકાવી નાંખે એવા સ્વરે મહેન્દ્ર બરાડવા લાગ્યો:—

"હરે મુરારે મધુ કૈટભા રે !"

તે વખતે કોઈક એકાએક ત્યાં આવીને તેને ગાઢ આલિંગન કરીને તેની સાથે એવાજ મોટા અવાજે પોકારવા લાગ્યું:—

"હરે મુરારે મધુ કૈટભા રે!"

ત્યાર પછી, તે અનન્તના મહિમાને લઇને, તે અનંત અરણ્યને વિષે અનન્ત માર્ગે ગમન કરનારીના શરીરની સામે બેસીને તે બન્ને જણા અનન્તના નામનો જયઘોષ કરવા લાગ્યા. પશુ પક્ષી શાન્ત હતાં, પૃથ્વી અપૂર્વ શોભા ભરી ભાસતી હતી—ન હોય જાણે આ અંતિમ ગીતનું ઉપયુક્ત મંદિર! સત્યાનંદ મહેન્દ્રને હૃદયસરસો ચાંપીને બેસી રહ્યા.

પ્રકરણ ૧૩ મું.

આણી તરફ કલકત્તા તરફના ધોરી રસ્તા ઉપર ભારે કોલાહલ મચી રહ્યો. સઘળે ખબર ફેલાઇ ગઇ કે, જેટલો ખજાનો કલકત્તા જતો હતો, તે બધોજ સંન્યાસીઓએ લૂંટી લીધો છે. એટલે બાદશાહના ફરમાનથી સંન્યાસીઓને પકડવા સિપાઇઓ અને ભાલાવાળા સ્વારો ચોમેર છૂટયા. આવા ભયંકર દુકાળના વખતમાં તે વખતે એ પ્રદે-

શમાં ખરા સંન્યાસીઓ ઝાઝા નહતા. લોકો બીચારાને પંડેજ ખાવાનું મળતું ન્હોતું, તો પછી સંન્યાસીને તેઓ શું આપવાના હતા ?

તેથી ઘણા ખરા સંન્યાસીઓ પેટની આગ હોલવવાને કાશી, પ્રયાગ વગેરે સ્થળોએ નાસી છૂટયા હતા—માત્ર સંતાનોજ જ્યારે ઇચ્છા હોય ત્યારે સંન્યાસી વેશ ધારણ કરતા, અને કામ પડતાં તેનો ત્યાગ પણ કરતા ! દેશ પર આવેલી આફત જોઈ ઘણાઓએ સંન્યાસી વેશ તજી દીધો હતો. રાજાના ભૂખ્યા વરૂ જેવા સિપાઈ સપરાંઓ કોઈ ઠેકાણે સંન્યાસીઓનો પત્તો ન ખાધો ત્યારે ગૃહસ્થોનાં ઘરનાં હાંલ્લાં ઠોબરાં ભાંગી પોતાનાં ખાલી પેટ અડધાં ભરીને પાછા ફર્યા. એકલા સત્યાનંદેજ પોતાનાં ભગવાં વસ્ત્ર તજ્યાં નહિ.

× × × ×

તે નાનકડી નદીના કિનારા ઉપર તેજ રસ્તા ઉપર ઝાડ નીચે કલ્યાણીનું શબ પડી રહ્યું હતું. મહેન્દ્ર અને સત્યાનન્દ એક બીજાને વળગીને આંખમાં આંસુ લાવીને ઈશ્વરને પોકારી રહ્યા હતા, એવામાં જમાદાર નજીરૂદ્દીન તથા તેના સિપાઇઓ તે જગોએ આવી પહોંચ્યા. સત્યાનંદને એકાએક ગળચીમાંથી પકડીને જમાદાર બોલી ઉઠયોઃ—"એઇ હય સન્યાસી."

બીજા એક માણસે મહેન્દ્રને પકડયો–શા માટે ન પકડે ? સંન્યાસીનો સંગી પણ અવશ્ય સંન્યાસીજ હોવો જોઇએ. ત્રીજો એક બહાદુર ત્યાં લીલાં ઘાસ ઉપર પડી રહેલા કલ્યાણીના શબને સુદ્ધાં પકડવા જવાની તૈયારી કરતો હતો, પરંતુ એટલામાં તેના જોવામાં આવ્યું કે આ તો કોઈ સ્ત્રીનું શબ છે, અને એ કાંઈ સંન્યાસી હોઇ શકે નહિ. એમ ધારીને તેને પકડવાનો વિચાર માંડી વાળ્યો. કન્યાને પણ એવી જ સમજથી પડતી મૂકી. ત્યાર બાદ તેઓ કાંઈ પણ બોલ્યાચાલ્યા વગર પેલા બન્નેને બાંધીને લઇ ગયા. કલ્યાણીનું શબ તથા તેની બાળક કન્યા પણ કોઈ રક્ષકના અભાવે ત્યાં આગળજ ઝાડ નીચે પડી રહ્યાં.

શરૂઆતમાં શોકાતુર તેમજ ઇશ્વરપ્રેમને વિષે ઉન્મત્ત થઇ ગએલો હોવાથી, મહેન્દ્ર લગભગ ચેતનહીન જેવોજ થઈ ગયો હતો. શો બનાવ બની રહ્યો હતો, શી રીતે બનવા પામ્યો હતો તેનું એને કશું ભાન ન્હોતું. હાથ કડી નંખાતાં એણે કાંઇપણ ધમપછાડ કરી નહિ, પરંતુ બેચાર કદમ દૂર ગયા પછી એને ભાન થયું કે મને બાંધીને લઇ જવામાં આવે છે. કલ્યાણીનું શબ સંસ્કાર પામ્યા વગરનું એમનું એમ પડી રહ્યું છે. હવે તેને વનનાં ક્રૂર પશુઓ ચુંથી નાંખશે, એવો વિચાર મનમાં સ્ફુરતાં વારને તેણે ખુબ જોરથી બન્ને હાથને પહોળા કર્યાં. એકજ ઝટકાની અંદર હાથકડી તૂટી ગઈ. ક્ષણવારમાં તેણે જમાદાર સાહેબને પગની લાત વતી ભોંય સરસા કરી દીધા અને એક સિપાઇને સજ્જડ ઠોકયો.

એટલામાં ત્રણ બાજુએથી ત્રણ સિપાઇઓએ મહેન્દ્રના ઉપર ઓચિંતો હુમલો કરીને તેને હંફાવી નાંખ્યો અને પાછો પરહેજ કર્યો, ત્યારે દુઃખથી નિરાશ થઇ મહેન્દ્ર સત્યાનન્દને કહેવા લાગ્યોઃ—"તમે જો મને જરાક મદદ કરી હોત, તો હું આ પાંચેને પૂરો પડત."

સત્યાનંદ બોલ્યાઃ—"મારા આ ઘરડા શરીરમાં એટલું બળ ક્યાંથી હોય ? હું જેને પોકારી રહ્યો હતો, તેને પોકારવા સિવાય મારામાં વિશેષ બળ નથી—ભાવિને તાબે થાઓ, વિરૂદ્ધ આચરણ ન કરો. આપણે આ પાંચ જણાને કદીયે પૂરા પડી શકત નહિ. ચાલો, આપણને ક્યાં લઈ જાય છે, તે જોઇએ. જગદીશ્વર સર્વ ઠેકાણે આપણું રક્ષણ કરશેજ કરશે."

પછી બન્ને જણા છુટવાનાં ફાંફાં માર્યાં વગર સિપાઇઓની પાછળ પાછળ ચાલવા લાગ્યા. થોડેક દૂર ગયા બાદ સત્યાનંદે સિપાઇઓને પૂછ્યુંઃ—"બાપુ ! મને હરિ નામનું સ્મરણ કરવાની આદત છે—હરિનામનો ઉચ્ચાર કરવામાં કાંઈ હરકત છે ?"

સત્યાનંદ જમાદારને ભલા માણુસ જેવો લાગ્યો. તે બોલ્યોઃ- "ભલે હરિનામ બોલો, અમે અટકાવ કરીશું નહિ. તમે ઘરડા બ્રહ્મચારી જણાઓ છો. તમારા છુટકારાનો હુકમ મળી જશે, પણ આ બદમાશ ફાંસીએ જશે."

બ્રહ્મચારી મૃદુ સ્વરે ગાવા લાગ્યાઃ—

"धीर समीरे तटिनी तीरे वसति वने वरनारी
माकुरु धनुर्द्धर गमनविलंबनमति विधुरा सुकुमारी ॥

ઈત્યાદિ."

શહેરમાં પહોંચ્યા બાદ તેઓને કોટવાલની પાસે લઇ જવામાં આવ્યા. કોટવાલે પોતાના ઉપરી અધિકારી પર ચીઠ્ઠી મોકલી આપી. બ્રહ્મચારી તથા મહેન્દ્રને જેલમાં મોકલી આપ્યા. તે કારાગાર ઘણું ભયંકર હતું, જે જતું તે ભાગ્યેજ ત્યાંથી પાછું ફરી શકતું. શેના ફરી શકે ? ઇન્સાફને વાળી ઝાડીને સાફ કરી નાંખવામાં આવ્યો હતો. નહતી તે વખતે ઇંગ્રેજ સરકારની જેલો કે ન હતી ઇંગ્રેજની અદલ ઈન્સાફી પદ્ધતિ. આજે નિયમ અને વ્યવસ્થાના દિવસો છે— તે વખતે અવ્યવસ્થાના અને અંધાધુંધીના દિવસો હતા. કરો સરખામણી વ્યવસ્થા અને અવ્યવસ્થાના દિવસોની.

પ્રકરણ ૧૪ મું.

રાત પડી હતી. કેદખાનામાં સત્યાનન્દ મહેન્દ્રને કહેવા લાગ્યાઃ- "આજે ઘણા આનંદનો અવસર છે; કેમકે આપણે જેલમહેલમાં સહેલ કરીએ છીએ. બોલો, હરે મુરારે!" મહેન્દ્ર ધીમા અવાજે બોલ્યોઃ—"હરે મુરારે!"

સત્યાનંદઃ—"આમ ઢીલા પોચા કેમ થઈ ગયા છો? તમે આ મહાવ્રત લેત, ત્યારે સ્ત્રી તથા કન્યાને તો તજવાંજ પડત. કોઇ પ્રકારનો સંબંધ તમારાથી તેઓની સંગાથે રાખી શકાત નહિ."

મહેઃ—"ત્યાગ એ જુદી વસ્તુ છે; જે શક્તિ વડે હું એ વ્રત ગ્રહણ કરી શકત, તે શકિત પણ મારાં સ્ત્રી કન્યાની સાથે ચાલી ગઈ છે."

સત્યાનંદઃ—"શક્તિ આવશે. હું શક્તિ પૂરી પાડીશ. મહામન્ત્ર વડે દીક્ષિત થાઓ; મહાવ્રતની દીક્ષા લ્યો."

મહેન્દ્ર નાસીપાસ થઈ બોલ્યોઃ—"મારાં સ્ત્રી કન્યાને શિયાળ કૂતરાં ખાતાં હશે—કોઈ વ્રતની મારી આગળ વાત કરશો નહિ."

સત્યાનંદઃ—"એ બાબતમાં બેફીકર રહેજો. સંતાનોએ તમારી સ્ત્રીને અગ્નિ સંસ્કાર કર્યો છે. કન્યાને યોગ્ય સ્થાનમાં લઈ જઇને રાખી છે."

મહેન્દ્ર વિસ્મય પામ્યો. બરાબર વિશ્વાસ બેઠો નહિ હોવાથી

તે બોલી ઉઠયોઃ-"તમે તે કેમ કરીને જાણ્યું? તમે તો અહિં મારી સાથેજ છો.

સત્યાનંદઃ—"મહાવ્રતને વિષે હું દીક્ષિત થયો છું. દેવદેવતાઓની મારા ઉપર દયા છે. આજે રાત્રેજ તમને એ સમાચાર મળી જશે; આજે રાતનાજ તમે આ કેદખાનામાંથી છૂટા થઈ જશો."

મહેન્દ્ર કાંઇ પણ બોલ્યો નહિ. સત્યાનંદને લાગ્યું કે મહેન્દ્રને વિશ્વાસ બેસતો નથી. ત્યારે સત્યાનન્દ બોલ્યોઃ—"વિશ્વાસ કરતા નથી? કસોટી કરી જોજો." એમ કહી સત્યાનંદ કેદખાનાના દરવાજા લગી આવ્યા. ત્યાં જઇ શું કર્યું તે મહેન્દ્રે અંધારામાં દીઠું નહિ. પાછા આવ્યા એટલે મહેન્દ્રે પ્રશ્ન કર્યો:—"કેવી કસોટી?"

સત્યાનંદઃ—"તમે આજેજ આ કારાગારમાંથી મુક્તિ મેળવશો."

એટલું બોલતાંમાં તો કારાગારના દરવાજા એકાએક ઉઘડી ગયા; એક વ્યક્તિ ઓરડાની અંદર આવીને કહેવા લાગી:—મહેન્દ્રસિંહ કોનું નામ?"

મહેન્દ્ર બોલ્યો:—"મારૂં નામ."

આવનાર માણસ બોલ્યો:—"તમને છુટા કરવાનો હુકમ મળ્યો છે-તમે જઇ શકો છો." મહેન્દ્રને પહેલાં આશ્ચર્ય ઉપજ્યું, ત્યાર બાદ તેને એ વાત અસત્ય ભાસી. પણ પરીક્ષા કરી જોવાને તે બહાર નીકળ્યો. કોઇએ તેને જતાં રોકયો નહિ. મહેન્દ્ર રાજમાર્ગ સુધી ચાલ્યો ગયો.

એ વખતે આગન્તુક સત્યાનંદને કહેવા લાગ્યો: - "મહારાજ! આપ પણ જાણતા નથી? હું આપને માટેજ આવ્યો છું."

સત્યાનંદ—"તમે કોણ છો? ધીરાનંદ ગોંસાઈ કે?"

ધીરાનંદ—"હા, મહારાજ!"

સત્યાનંદ—"પહેરેગીર બન્યા કેમ કરીને?"

ધીરાનંદઃ—"ભવાનંદે મને મોકલ્યો હતો. શહેરમાં આવ્યા

બાદ, મારા સંભળવામાં આવ્યું કે આપને કારગારમાં પૂર્યા છે, તેથી ધંતૂરા વગેરે વનસ્પતિની જડીબુટ્ટીઓ લઇને હું અહિં આવી પહોંચ્યો. જે ખાનસાહેબ પહેરો ભરતા હતા, તેના પર ફેંકતાં વારને મૂર્છા ખાઇને તે ભાઇસાહેબ જમીન પર પટકાઇ પડ્યા. આ સઘળો પોશાક મેં પહેર્યો છે તે એનોજ છે."

સત્યાનંદઃ—"તમે આ પોશાકમાંજ શહેરની બહાર ચાલ્યા જાઓ. હું આમ જઈ શકીશ નહિ."

ધીરાનંદઃ—"આજે સંતાનોની પરીક્ષા છે." મહેન્દ્ર પાછો આવ્યો.

સત્યાનંદે પ્રશ્ન કર્યોઃ—"કેમ પાછા આવતા રહ્યા?"

મહેઃ—"આપ નિઃસંદેહ સિદ્ધ પુરૂષ છો. પરંતુ હું આપનો સંગ છોડીને જઇ શકીશ નહિ."

સત્યાનંદઃ—"વારૂ, એમ કરો ત્યારે; આપણે બન્ને આજે રાત્રે બીજી રીતે છૂટા થઇ શકીશું."

ધીરાનંદ બહાર ચાલ્યો ગયો. સત્યાનંદ અને મહેન્દ્ર કેદખાનામાંજ ગોંધાઈ રહ્યા.

પ્રકરણ ૧૫ મું.

બ્રહ્મચારી મહારાજનું ગાયન ઘણાના સાંભળવામાં આવ્યું હતું. જીવાનંદ પણ તે માંહેનો એક હતો. મહેન્દ્રની વહારે ધાઇ વળવાને એને ફરમાવવામાં આવ્યું હતું એ વાંચક વર્ગના લક્ષ બહાર નહિજ હોય. રસ્તા ઉપર કોઈ એક સ્ત્રીની સાથે તેની મુલાકાત થઇ. તે સ્ત્રી સાત દિવસ થયાં ખાધા વગર રસ્તા પર પડી રહી હતી. તેને ઉગારવાને જીવાનંદને લગભગ એક કલાક ત્યાં ખોટી થવું પડયું હતું. આમ ભીખારણને બચાવી (પોતાને ખોટી કરવા ખાતર) તેને ગાળો ભાંડતો ભાંડતો તે હવે આવતો હતો. જુએ છે તો પ્રભુને મુસલમાન સિપાઇઓ ગિરફતાર કરીને લઇને જાય છે–પ્રભુ ગાયન ગાતા ગાતા ચાલ્યા જાય છે.

જીવાનંદ મહાપ્રભુ સત્યાનંદનો સંકેત સઘળો સમજી ગયો.

નદી કિનારા ઉપર કોઇ ભીખારણ આ વખત પણ ખાધા વગરની પડી રહી હશે કે શું ? એમ વિચાર કરતો કરતો જીવાનંદ નદીને કિનારે કિનારે ચાલવા લાગ્યો. બ્રહ્મચારી મહારાજને પોતાનેજ સિપાઇઓ લઇ જતા હતા, તે જીવાનંદના જોવામાં આવ્યું હતું. તો એ સ્થળે જઇને બ્રહ્મચારીનો ઉદ્ધાર કરવાની એની પ્રથમ ફરજ હતી. પરંતુ જીવાનંદ વિચારવા લાગ્યો:—"એ સંકેતનો એવો અર્થ ન હોઈ શકે. એમની જીંદગીનાં રક્ષણ કરતાંયે એમની જીંદ-

ગીનાં રક્ષણ કરતાંયે એમની આજ્ઞાનું પાલન કરવાનું કામ વધારે મહત્વનું છે. એજ વાત હું એમની પાસેથી સૌથી પહેલી શીખ્યો છું. મારે એમની આજ્ઞાનુંજ પાલન કરવું જોઇએ."

જીવાનન્દ નદીને કિનારે કિનારે ચાલવા લાગ્યો. ચાલતાં નદી કિનારા ઉપર એક ઝાડની નીચે કોઇ એક સ્ત્રીનું શબ તથા જીવતી હાલતમાં એક બાળક કન્યા પડી રહ્યાં છે, એવું તેના જોવામાં આવ્યું. વાંચકોના સ્મરણમાંજ હશે કે મહેન્દ્રનાં સ્ત્રી કન્યાને જીવાનંદે અગાઉ કદિ પણ દીઠાં ન્હોતાં. તે પોતાના મનમાં વિચાર કરવા લાગ્યો:—"મને લાગે છે કે આજ મહેન્દ્રનાં સ્ત્રી કન્યા હોવાં જોઇએ. કેમકે, પ્રભુની પાસે મહેન્દ્રને બેઠેલો જોયો હતો. ગમે તેમ હોય, માતા મરણ પામી છે, કન્યા જીવે છે; સૌથી પહેલાં એમનાં રક્ષણનો ઉપાય કરવો જોઇએ. નહિ તો વાઘ વરૂ એમને ખાઇ જશે. ભવાનંદ ઠાકુર આટલામાંજ કોઇ ઠેકાણે છે, તે આ સ્ત્રીને અગ્નિ સંસ્કાર કરશે." એમ વિચાર કરીને જીવાનંદ કન્યાને ઉંચકી લઇને ચાલવા લાગ્યો.

છોકરીને ઉંચકીને જીવાનંદ ગોંસાઇએ તે ઘાડા જંગલની અંદર પ્રવેશ કર્યો. જંગલ વટાવીને એક નાનકડા ગામડામાં તે દાખલ થયો. ગામનું નામ હતું ભૈરવીપુર. લોકો કહેતા ભઇરૂપુર. ભઇરૂપુરમાં થોડાક સાધારણ સ્થિતિના માણસો વસતા હતા. પડોશમાં કોઇ મોટું ગામ ન્હોતું. ગામ બહાર નીકળ્યા એટલેજ જંગલ આવતું. ચોમેર જંગલ આવી રહ્યું હતું. જંગલની અધવચમાં એ નાનું સરખું ગામડું હતું; પણ તે હતું ઘણું સુંદર. જમીન પણ ગાયને ચરવા લાયક કુમળાં ઘાસથી ઢંકાઈ ગઈ હતી. સુંદર, વિશાળ આંબાઓ, જાંબુડીઓ, જમરૂખ તથા તાડ વગેરેનાં ઝાડ વડે એ પ્રદેશ બગીચા જેવો રળિયામણો લાગતો હતો. તેની વચ્ચે ભૂરાં પાણીથી ભરપૂર સ્વચ્છ વાવ આવી રહી હતી. એ જળને

વિષે બગલાં, હંસ, કોયલ, ચક્રવાક વગેરે પક્ષીઓ ક્રીડા કરી રહ્યાં હતાં; થોડેક દૂર મોર ઉંચે સાદે કેકાધ્વનિ કરી રહ્યો હતો. ઘેરઘેર ગાય ભેંસ વગેરે ઢોર હતાં, અને ઘરની અંદર અનાજ ભરવાની મોટી કોઠીઓ જણાતી હતી; પરંતુ હમણાં સખત દુકાળ હોવાથી અનાજનાં સાંસા હતા. કોઈના છાપરા પર એકાદ મેનાનું પાંજરૂં હતું, કોઈની દિવાલ ઉપર ચિત્રામણ કાઢેલાં હતાં.-કોઈનાં ખેતરમાં બકાલુ વાવ્યું હતું; પરંતુ બધાંજ માણસો દુકાળમાં શરીરે દુબળા, દુખીયારા હીનદીન થઈ ગયાં હતાં. તેમ છતાં આ ગામના લોકોનું એટલું સદ્ભાગ્ય હતું કે તેમનાં ખેતરોમાં અનેક ફળફળાદિક થતાં હતાં, જે ખાઇને પોતાનું ગુજરાન ચલાવી શકતા હતા.

એક મોટા આંબાના વનમાં એક નાની સરખી વાડી આવી રહી હતી. ચોતરફ તેને કાંટાની વાડ કરી લેવામાં આવી હતી. ચારે બાજુએ ચાર ઘર આવી રહ્યાં હતાં. તેમાં ગાય બકરા વગેરે ઢોર હતાં, એક મોર હતો, એક મેના હતી, એક ઢેલ હતી; એક વાંદરો હતો, પરંતુ તેને ખાવાનું આપવાનું પરવડતું નહિ હોવાથી છોડી મૂકવામાં આવ્યો હતો. બગીચામાં જાતજાતના વૃક્ષ જોવામાં આવતાં હતાં. પરંતુ કોઈના ઉપર પણ પુષ્પ દીસતાં ન્હોતાં. દરેક ઘરના ઓરડામાં એકેકો ચરખો હતો. પરંતુ ઘરમાં કોઇ મરદ જણાતા નહતા.

જીવાનંદ તે છોકરીને હાથમાં લઇને એ વાડીમાં ઘુસ્યો. વાડીમાં પ્રવેશ કરતાં વારને તેણે એક ઓરડામાં ચરખાનો અવાજ સાંભળ્યો. તે બાળકીએ અગાઉ કદી ચરખાનો અવાજ સાંભળ્યો નહતો. ખાસ કરીને માથી વિખુટી પડી ત્યારની તે રડયાં કરતી હતી, તે ચરખાનો અવાજ સાંભળીને ચમકી ઉઠી અને મોટો અવાજ કાઢીને રડવા લાગી. તે વખતે ઓરડાની અંદરથી એક સત્તર અરાઢ વરસની સ્ત્રી બહાર આવી. તે બહાર આ-

વીને જમણા ગાલ પર જમણા હાથની આંગળી મૂકીને વાંકી ડોક રાખીને ઉભી રહી. એકાએક બોલી ઉઠી:—"આ શું કહેવાય? ઓહ તમારી, રેંટીયો વળી કોઇને બચકાં ભરતો હશે ખરો? છોકરી તમારી ક્યાં નાસી ગઈ? દાદા? દાદા, (ભાઇ) તમને વળી છોકરી થઇ છે કે શું?—પણ લગન બગન કર્યાં છે ખરાં કે વાંઢાજ છો?"

જીવાનંદે તે છોકરીને લઇ આવીને પેલી બાઇના હાથમાં આપી અને તેને મુક્કી મારીને કહેવા લાગ્યો:—"વાંદરી! સમજતી નથી? એ મારી કન્યા છે. મને રેંજીપેંજી જેવો સમજે છે? ઘરમાં દૂધ હશે કે?"

ત્યારે તે યુવતિ બોલી:—"દૂધ છે તો ખરૂં, પીશો?"

જીવાનંદે કહ્યું:—"હા, પીશ."

તે ઉપરથી તે યુવતિ હાંફળી ફાંફળી દૂધ ગરમ કરવાને ઘરમાં ગઇ. જીવાનંદ તેટલો વખત ઘમ્મર ઘમ્મર રેંટીયો ફેરવવા લાગ્યો. છોકરી પેલી બાઈના હાથમાં ગયા બાદ રડતી એકાએક બંધ થઈ ગઇ. તેણે શું ધાર્યું હશે તે તો કોણ જાણે. તેણે યુવતિને ખીલેલા કુસુમ જેવી સુંદર જોઇને પોતાની માજ ધારી હશે. સગડીની આંચ લાગવાથી છોકરી પાછી રડી ઉઠી. તેનાં રડવાનો અવાજ સાંભળતાં વારને જીવાનંદ બખાળી ઉઠયો:—

"ઓ નિમિ! ઓ મ્હોંબળી, ઓ હરમાની! તારૂં દૂધ હજી ગરમ થયું કે નહિ?"

નિમિ બોલી:—"થાય છે." એમ કહી પત્થરના વાડકામાં દૂધ રેડીને જીવાનંદની પાસે લાવી.

જીવાનંદ ગુસ્સાનો ડોળ કરીને બોલ્યો:—"મન તો એવું થાય છે કે આ ઉકળતા દૂધનો વાડકોજ તારા ડીલ પર ઢોળી દઉં—તારૂં હૈયું આમ કેમ ઉજ્જડ થઈ ગયું છે? હું આવડો મોટો દૂધ પીશ

એમજ તું સમજી હતી, કેમ ?"

નિમિ પૂછવા લાગી:–"ત્યારે કોણ પીશે ?"

જીવાનંદ:–"આ છોકરી પીશે, દેખતી નથી ? આ છોકરીને દૂધ પીવડાવ."

ત્યારે નિમિ પાટલા ઉપર બેસી ગઇ. છોકરીને ખોળામાં સૂવાડી અને ઝારી વતી દૂધ પીવડાવવા લાગી. તેની આંખોમાંથી એકાએક આંસુની ધારા વહેવા લાગી. તેને એક છોકરો થઇને મરી ગયો હતો. તેનીજ એ ઝારી હતી. નિમિએ તેજ ક્ષણે હાથવતી આંખમાંના આંસુ લુછી નાંખી હસતાં હસતાં જીવાનંદને પૂછ્યું:—"હેં, દાદા ! આ તમારી છોકરી ?"

જીવાનંદ બોલ્યો:-"તો મોંબળી ! શું તારી છોકરી છે એ ?"

નિમિ બોલી ઉઠી:–"મને એ છોકરી સોંપશો ?"

જીવાનંદે કહ્યું:—"તું એને લઇને શું કરીશ ?",

નિમિ:—"હું છોકરીને દૂધ પીવડાવીશ, ખોળામાં સૂવાડીશ–એને ઉછેરીશ." એટલું બોલતામાં તો એની આંખમાં ઝળઝળીયાં ભરાઈ આવ્યાં. વારંવાર હાથવતી લુછતી જાય અને રમાડતી જાય.

જીવાનંદ બોલ્યો:—"તું લઇને શું કરીશ ? તને કેટલાંય છોકરાછોકરી થશે તેનો કાંઈ ખ્યાલ છે ?"

નિમિ:—"છોને થાય–થવાનાં હશે તો થશે; પણ હમણાં તો એ છોકરી આપો, જોઇએ તો પછી પાછી લઈ જજો."

જીવાનંદ:—"લે ત્યારે એને, મર. હું વારંવાર આવીને એની ખબર કાઢી જઈશ. એ કાયસ્થની કન્યા છે. હવે હું જાઉં છું."

નિમિ:—"એમ કેમ, દાદા ! ખાશો ખરાને ? વખત થઇ ગઇ છે, મારૂં માથું કાં ખાઓ છો ? રોટલી ખાઇને જાઓ."

જીવાનંદ:—"તારૂં માથું પણ ખાઉં અને રોટલી પણ ખાઉં ? બંને વનાં નહિ ખવાય હો ! માથાંને બદલે રોટલી ને ભાત આપ."

ત્યાર પછી નિમિ છોકરીને હાથમાં લઇને ભાતનું અધરણુ મૂકવાને ઘરમાં ગઈ.

નિમિએ જોતજોતામાં સુંદર સ્વાદિષ્ટ રસોઇ બનાવી દીધી—મલ્લિકાના ફુલસમો ઉજળો ફટક ભાત, પીળી ધમ્મક દાળ, પુલકા પુરી, તળાવનાં માછલાંનો સેરવો અને દૂધ વગેરે ચીજો જીવાનંદના ઠામમાં પીરસી. જીવાનંદ જમવા બેસતાં બેસતાં કહેવા લાગ્યોઃ—"બ્હેન નિમાઇ, મન્વન્તર થાય છે એમ કોણુ કહે છે? તારા શરીરનો તો મન્વન્તર થયો નથી. જીવ કાંઇ ઘરડો થાય છે ખરો?"

નિમિ બોલીઃ—"મન્વન્તર આવશેસ્તો, કેમ નહિ આવે? મોટો મન્વન્તર આવવાનો છે. અમે બે જણાં છીએ-અલો ને અલી; ઘરમાં જે કાંઈ હોય છે, તે લોકોને ખવડાવીએ છીએ અને અમે જાતે ખાઇએ છીએ. અમારા ગામમાં વરસાદ થયો હતો, તે શું તમારા ધ્યાનમાં નથી? અમારા ખેતરે થોડુંક અનાજ પાકયું હતું-બીજા બધાજ લોકો શહેરમાં વેચી આવ્યા હતા—અમે વેચ્યું નથી."

જીવાનંદ પૂછવા લાગ્યોઃ—"બનેવી કયાં છે?" નિમિ માથું નમાવી ચૂપ બેસી રહી. ત્યાર બાદ કહેવા લાગીઃ—"કોઇ ઠેકાણે બશેર ત્રણશેર ડાંગર વાવી છે. તેની ધમાલમાં પડયા છે."

આણી તરફ જીવાનંદને આવા ઉત્તમ ખોરાકનાં ઘણે દહાડે દર્શન થયાં હતાં. તેથી વાતચીતમાં વધારે ન રોકાતાં ગપગપ કોળીયા ભરવા લાગ્યો, અને થોડીજ વારમાં બધું ભરેલું ભાણું ખલાસ કરી નાંખ્યું! શ્રીમતી નિમાઇમણિએ હવે ફક્ત પોતાના જેટલું અને પતિને ખાવા જેટલુંજ રહેવા દીધું હતું, પોતાને માટે જે ભાત રહેવા દીધો હતો તે બધો દાદાને પીરસી દીધો. જીવાનંદનું ભાણું ફરી પાછું સફાચટ થઈ ગએલું જોઇને, ધણીને માટે જે રહેવા દીધું હતું તે બધું લઇ આવીને તેના ભાણામાં ભડાક કરતું

ઠાલવી દીધું. જીવાનંદે આંખના પલકારામાં તે બધુંય પેટના મોટા ખાડામાં ઠાંસવી દીધું. ત્યારે નિમાઈમણિ કહેવા લાગીઃ—"દાદા, હવે કાંઈ જોઇએ છે?"

જીવાનન્દ બોલ્યોઃ—"હવે બીજું કાંઈ છે?"

નિમાઇમણિ બોલીઃ—"એક પાકું ફણુસ છે." નિમાઇ તે પાકું ફણુસ લઈ આવી. જીવાનન્દ ગોસ્વામીએ ઝાઝી ગરબડ સરબડ કર્યા વગર તેને પણ પેલા સઘળું સ્વાહા કરી જનારા સર્વભક્ષી હુતાશન-પેટ નામનાં ધ્વંસપુરને સ્વાધીન કરી દીધું! ત્યારે નિમાઇ હસતી હસતી કહેવા લાગીઃ—"દાદા! હવે કાંઈ રહ્યું નથી."

દાદા બોલ્યાઃ—"ત્યારે જા, વળી કોઈ દિવસ આવીને ખાઇશું."

નિમાઇએ તેને હાથ મ્હોં ધોવાને પાણી આપ્યું. પાણી આપતાં આપતાં નિમાઈ બોલીઃ—"દાદા! મારી એક વાત માનશો?"

જીવાનંદઃ—"શું છે?"

નિમાઈઃ—"મારી વિનંતિ સ્વીકારો."

જીવાનંદઃ—"પણ મ્હોંબળી! બોલની શું છે તે."

નિમાઇઃ—"વાત માનશો?"

જીવાનંદઃ—"શું છે તે કહે એકવાર."

નિમાઇઃ—"મારી વિનંતિ સ્વીકારો–હું આપને પગે લાગું છું."

જીવાનંદઃ—"તારી વિનંતિ પણ સ્વીકારૂં–તું પગે પણ પડજે—પરંતુ છે શું? તે તો બોલ."

નિમાઈ તે વખતે બે હાથનાં આંગળા એક બીજા સાથે ભેરવી નીચી નજરે તેના તરફ નીરખી રહી. વળી પાછી જીવાનંદના તરફ તીરછી નજરે જોવા લાગી. ત્યાર બાદ શરમાતી શરમાતી બોલી ઉઠીઃ—એક વાર વહુને તેડાવશો?"

જીવાનંદ હાથ ધોવાનો લોટો ઉંચકીને નિમિના માથામાં મારવાને ઉભો થયો. પણ એકાએક તે વિચાર માંડી વાળીને

કહેવા લાગ્યો:-"મારી વહુની તારે શી માંડવી છે? પડી રહેવા દેને જ્યાં પડી છે ત્યાં. તારાં દાળ ચોખા ખૂટાડયાં તે વળી એક દિવસ તને પાછાં આપી જઇશ. હૈયાફુટી! વાંદરી! શું બોલવું તેનું કશું ભાનજ નથી! મગ અડદ સાથે ભરડી જાય છે."

નિમાઈ બોલી:--"ભલે, એમ રાખો ત્યારે. હું વાંદરી, હું હૈયાફુટી. બધુંય હું છું, પણ એકવાર વહુને બોલાવો તો ખરા?"

જીવાનંદ:-"હું તો આ ચાલ્યો," એમ કહી જીવાનંદ ધબ-ધબ કરતો કે ઓરડાની બહાર જવા લાગ્યો, એટલે નિમાઇ જઇને બારણાં આગળ ઉભી રહી; બારણાંની સાંકળ વાસી દઇ, તે બોલી:—"પહેલાં મને મારી નાંખો, પછી તમે તમારે જાઓ. આજ તો વહુને મળ્યા વગર તમારાથી અહિંથી જઈ શકાશે નહિ."

જીવાનંદ બોલ્યો:—"મેં કેટલાય માણસોને મારી નાંખ્યા છે, તે તું જાણતી નથી?"

આ વખતે નિમિ એકદમ છંછણી પડી:—"બહુ ધાડ મારી મોટી!–સ્ત્રીને તજી દે, લોકોનાં ખૂન કરે તે બહાદૂર માણસ! મને બ્હીવડાવો છો શેના? તમે જે બાપનાં સંતાન છો, તેજ બાપની હું પણ સંતાન છું–લોકોને મારવાથી જો તમારૂં ગૌરવ વધતું હોય તો ભલે, મને મારી નાંખો અને એ ગૌરવ વધારે દીપાવો."

જીવાનંદ હસતો હસતો કહેવા લાગ્યો:-"જા બાપા જા, બોલાવી લાવ, તારે જે ડાકણને લઈ આવવી હોય, તેને લઇ આવ. તું કાંઇ એમ જંપવાની છે? પણ આટલી વાતની શરત રાખજે. હવે પછીથી આ બાબત કદી પણ મારી આગળ છેડીશ નહિ. તને તો કાંઈ ઝાઝું કહેતો નથી—પણ જે કોઈ—ચમ્મરબંધનો સાળો પછી ક્યાં નહિ હોય?—આ વાતની વરાળ સરખી કાઢશે, તેનું માથું બોડું ટકોરૂં બનાવી દઇ, અવળે ગધેડે બેસાડીને દેશપાર કરી દઇશ."

"એમ થશે, તો હું તો મારે બચી જઈશ" એમ મનમાં ને મનમાં ગણુગણુતી અને હસતી હસતી નિમિ ત્યાં આગળથી બહાર ચાલી ગઇ. પડોશમાં આવેલી એક ઝુંપડીમાં જઇને ઉભી રહી. તે ઝુંપડીમાં સો ઠીંગડાંવાળું વસ્ત્ર પહેરી છુટા કેશ રાખીને એક યુવતિ બેઠી બેઠી રેંટીયો કાંતતી હતી. નિમાઈ તેની પાસે જઇને કહેવા લાગી:—

"વહુ, જલદી !"

વહુ બોલી:—"કેમ, જલદી શું છે? અમારા જમાઇરાજે તારાં હાડકાં ખોખરાં કરીને પૂજા કરી છે કે શું? ઘા બા પર તેલ બેલ ચોપડાવવું છે?"

નિમિ:—"હાસ્તો. ઘરમાં તેલબેલ છે ખરૂંને?"

તે યુવતિ બીચારી ઉતાવળી ઉતાવળી અંદરના ખંડમાંથી તેલની બરણી લઇ આવી. નિમાઇએ ઝટઝટ તેમાંથી હાથના ખોબામાં તેલ લઇ વહુ રાણીના માથામાં ઘાલી દીધું. ઝટઝટ માથાની લટ ગુંથી દીધી. ત્યાર બાદ તેને એક લપડાક મારીને કહેવા લાગી:— "તારી પેલી ઢાકાની સાડી ક્યાં મૂકી છે? બોલ."

યુવતિ કાંઇક અચંબો પામીને છણકો કરતી બોલી:— "કેમ, કાંઈ ખરચું છે કે શું?"

નિમાઇએ તેના વાંસા પર ધબ કરતો ઢીકો ચોંઢી કાઢીને કહ્યું:—"સાડી કાઢવી છે કે નહિ? બોલ?"

રંગ જમાવવા ખાતર યુવતિએ સાડી બહાર કાઢી. આટલા દુઃખમાં પણ 'જાતિ સ્વભાવ ન જાયરે જીવડા' એ કહેવત મુજબ તેની ટીખળ કરવાની ટેવ ભૂસાઇ ગઈ ન્હોતી. ખીલેલાં કમળસમું નવીન યૌવનનું સૌન્દર્ય તેનાં પ્રત્યેક અંગને વિષે મ્હેંકી રહ્યું હતું. માથે તેલ ધુપેલ નહિ મળે, કપડાં પણ ફાટાંતૂટાં ને સુગ ચઢે તેવાં, પેટપૂર ખાવાનાંયે સાંસા – તેમ છતાંય એ લખલખતું અનુપમ

લાવણ્ય તેનાં સેંકડો ઠીંગડાંવાળાં કપડામાંથી પૂર બ્હારમાં પ્રકાશી રહ્યું હતું. "Beauty unadorned is adorned the best."

કાલિદાસે ઠીકજ કહ્યું છે કેઃ —

"કમળ સર ઉગેલું રમ્ય સેવાળથીય,
મલિન હરણવાળો ચન્દ્ર શોભે ઘણુંય;
મનહર શી ! કૃશાંગી પ્હેરતાં વલ્કલોય !
મધુર રૂપ ભર્યાને શોભીતું શું ન થાય ?"

તેજસ્વી પદાર્થના ઓળાની પેઠે ચમકારા મારતી શરીરની દિવ્ય કાંતિ, નયનને વિષે કાતીલ કટાક્ષ, અધરમાં કામણગારૂં હાસ્ય ખોરાક જૂજ અને ભાગ્યેજ લેતી છતાં નૈસર્ગિક સૌન્દર્ય અડગ રહ્યું હતું. વસ્ત્રાલંકાર ધારણ કર્યાં ન્હોતા, તેમ છતાં એ સૌન્દર્ય પૂર ભપકાથી ખીલી રહ્યું હતું. વાદળામાં જેમ વીજળી ઢંકાઇ રહેલી હોય છે, મનને વિષે જેમ પ્રતિભા રહેલી છે, જગત્‌ના શબ્દમાં જેમ સંગીત સમાયું છે, મરણની અંદર પણ જેમ સુખ છુપાએલું હોય છે, તેજ પ્રમાણે એ રૂપરાશિને વિષે પણ શબ્દમાં ન વર્ણવી શકાય એવાં અજબ અનિર્વચનીય તત્વ રહ્યાં હતાં; અનિર્વચનીય માધુર્ય, અનિર્વચનીય ઉન્નતભાવ, અનિર્વચનીય પ્રેમ, અનિર્વચનીય ભકિત. તેણે હસતાં હસતાં (એ હાસ્ય કોઇએ દીઠું નહિ) પેલી ઢાકાની સાડી બહાર કાઢી. અને કહેવા લાગીઃ—"લે બોલ, નિમિ ! હવે શું કરવું છે ?"

નિમિએ કહ્યું:—"તું પહેરી દે હવે, બીજું શું ?"

તે બોલીઃ—"હું પહેરીશ, એટલે શું થશે ?" એટલે નિમાઇએ તેના સુંદર નાજુક ગળાની આસપાસ પોતાના તેવાજ નાજુક હાથ નાંખી દઇને કહ્યું:—"દાદા આવ્યા છે, તને બોલાવે છે."

તે બોલીઃ—"મને બોલાવે છે તો આ ઢાકાની સાડીનું શું

કામ છે? ચાલની, આમજ આવું છું." નિમાઇએ તેના ગાલમાં લપડાક મારી-તેણે નિમાઇને ખાંધે હડસેલો મારીને ઝુંપડીની બહાર કાઢી. અને બોલી ઉઠી:—"ચાલ ચાલ, આ ચીંથરૂં પહેરીનેજ એમને મળવાને આવું છું."

આમ જીદ કરીને પહેરેલું લુગડું બદલ્યું નહિ. નિમાઇનો ઠપકો ઠેકાણે આવ્યો. નિમાઈ તેને પોતાની સાથે લઇને, પોતાનાં મકાનનાં બારણાં સુધી ગઈ. તેને અંદરના ખંડમાં પ્રવેશ કરાવી બહારથી બારણું બંધ કરી પોતે ત્યાં આગળજ ઉભી થઈ રહી.

પ્રકરણ ૧૬ મું

તે યુવતિનું વય આશરે પચીશેક વર્ષનું હશે, પરંતુ દેખાવ પરથી નિમાઈના કરતાં વધારે આધેડ ઉમ્મરની લાગતી ન હતી. ફાટાંતૂટાં મેલાં કપડાં પહેરીને તેણે ઘરમાં પ્રવેશ કર્યો એટલે એકાએક જાણે આખા ઓરડામાં બધે અજવાળું અજવાળું થઈ રહ્યું. પાંદડાથી ઢંકાએલા કોઈ ઝાડ પર ફુલનો ઝુમખો જાણે એકાએક

ખીલી ઉઠયો ના હોય એવો ભાસ થયો. બૂચ વડે સજ્જડ દીધેલો ગુલાબજળનો શીશો જાણે ઓચીંતો ભાંગી જઈ મીઠી મોહક સુગંધ ફેલાવી રહ્યો ન હોય, એવું ભાન થવા લાગ્યું. લગભગ હોલવાઇ ગએલા અગ્નિમાં જાણે કોઇએ ઓચિંતો સુગંધીદાર ગુગળ ફેંકી દીધો ન હોય, એવું તેના આગમનથી પ્રતીત થવા લાગ્યું.

તે રૂપવતીએ ઘરમાં પ્રવેશ કરતાં વારને પોતાના સ્વામીને શોધવાને આમતેમ ફાંફાં મારવા માંડચા. પહેલાં તો પત્તોજ લાગ્યો નહિ. ત્યાર બાદ તેના જોવામાં આવ્યું કે ઘરના વાડામાં એક નાનકડો આંબો છે તે આંબાના થડ ઉપર માથું ટેકવીને જીવાનંદ રૂદન કરી રહ્યો છે. તે રૂપરૂપના અંબાર જેવીએ હળવે હળવે તેની સોડમાં ભરાઇને તેનો હાથ પોતાના હાથમાં લઇ લીધો. મોંઢેથી અક્ષર સરખો તેણે ઉચ્ચાર્યો નહિ. તેની આંખમાં ઝળઝળીયાં ભરાઇ આવ્યાં હતાં. પતિને જોતાં વારને તેનું હૈયું ભરાઈ આવ્યું હતું, પરંતુ ધીમે ધીમે આંખમાં આંસુ ઉભરાવા લાગ્યાં. એ આંસુની ધારાને જો તેણે વહેવા દીધી હત, તો તેણે જીવાનંદને પલાળી દીધો હોત; પરંતુ તેમ તેણે કર્યું નહિ.

જીવાનંદનો હાથ પોતાના હાથમાં લઇને પ્રેમપૂર્વક છાતી સરસો ચાંપીને તે મૃદુ સ્વરે કહેવા લાગી:—"જાઓ જાઓ, આમ શું કરતાં હશો? આમ કાંઇ રોવાય કે? હું જાણું છું કે તમે મારે ખાતર રડો છો. હું અભાગણી તમારા દુઃખ સંતાપનું કારણ થઈ પડી છું—મારા દુઃખે દુઃખી થશો નહિ; તમે જે પ્રકારે મને રહેવાની વ્યવસ્થા કરી આપી છે, તેમાં હું સુખી છું."

જીવાનંદ માથું ઉંચું કરીને આંખ લૂછી નાંખી થોડીકવાર સુધી પત્નીની સામું એકીટસે જોઇ રહ્યો. પછી તે એકાએક બોલી ઉઠયો:—"શાન્તિ! તારૂં આવું ફાટુંતૂટું મેલું વસ્ત્ર? તને અન્ન વસ્ત્ર વગેરેનો તો કાંઈ તોટો નથી!"

શાન્તિ બોલીઃ—"તમારૂં ધન તમારાજ ઉપયોગને વાસ્તે છે. નાણાં મારી પાસે રાખીને મારે શું કરવું છે ? જ્યારે તમે આવશો, જ્યારે તમે મારો સ્વીકાર કરશો—"

જીવાનંદઃ—"સ્વીકાર કરીશ ?–શાન્તિ ! એમ કેમ કહે છે ? મેં ક્યાં તારો ત્યાગ કર્યો છે ?"

શાન્તિઃ—"ત્યાગની વાત નથી કરતી.–જ્યારે તમારૂં વ્રત પૂરૂં થશે, જ્યારે પાછા તમે મને ચાહતા થશો–"

જીવાનન્દે શાન્તિના બોલ પૂરા થતા પહેલાંજ તેને ગાઢ આલિંગન કર્યું. તેના ખભા પર પોતાનું માથું ટેકવીને ક્યાં સુધી ગુપચુપ ઉભો થઇ રહ્યો. આખરે ઉંડો નિસાસો નાંખીને તે બોલ્યોઃ- "આપણે મળતાં રહીશું !"

શાન્તિઃ—"કેમ કરીને મળાશે ?– તમારૂં વ્રત તો હજી અધુરૂં છે–વ્રતનો ભંગ કંઇ થાય ?"

જીવાનંદઃ—"ભલે વ્રતનો ભંગ થાય–તેને માટે પ્રાયશ્ચિત પણ છે; પણ તને એક વાર દીઠા પછી તો હું પાછો જઇ શકતો નથી. એટલા માટે મેં નિમાઇને કહ્યું હતું કે મળવાની જરૂર નથી, એને એક વાર દીઠા પછી મારાથી પાછા ફરાશે નહિ. એક તરફ ધર્મ, અર્થ, કામ મોક્ષ વ્રત, હોમ, યાગ, યજ્ઞ વગેરે. બીજી તરફ આખો સંસાર છે. મને જરાએ નથી સમજાતું કે એથી કોનું ખેંચાણ વધારે બળવાન નીવડે છે ? દેશ તો શાન્ત છે, દેશનું મારે શું કામ છે ? એજ દેશની જમીનનો નાનકડો ટુકડો મળતાં હું તને સાથે રાખીને મૃત્યુલોકમાંજ સ્વર્ગ ખડું કરી શકું છું. મારે દેશનો શો ખપ છે ? દેશનાં લોકોને દુઃખ છે—પણ તારા જેવું સ્ત્રીરત્ન મેળવવા છતાં જે તેને તજી દે છે–તેના કરતાં વધારે કંગાલ દેશમાં બીજો કોણ હોઈ શકે ? મારા સર્વ ધર્મમાં મૂળ કારણરૂપ સહાયરૂપ તુંજ છે. '**क्रियाणां खलु धर्म्याणां सत्पत्न्यो मूल**

कारणम।' એ સહાયને જે લાત મારે છે, તેની પાસે સનાતન ધર્મ ક્યાંથી રહી શકે? કયા ધર્મને કાજે મારે દેશદેશ અને વનવન હાથમાં બન્દૂક લઈ ભટકતા ફરવું અને અનેક જીવોની હિંસા કરીને પાપનાં પોટલાં બાંધવા? પૃથ્વી સંતાનોને તાબે થઈ શકશે કે કેમ તેની ખબર નથી; પરંતુ તું તો મારે તાબેજ છે, તું પૃથ્વી કરતાંયે વધારે મોટી છે, તુંજ મારૂં સ્વર્ગ છે. ચાલો ઘેર જઇએ-હવે મારે પાછા જવું નથી."

થોડી વાર સુધી શાન્તિ કાંઈ કરતાં કાંઇજ બોલી શકી નહિ. ત્યાર બાદ તે કહેવા લાગી:-"આમ શું કહો છો? તમે વીર છો. આ દુનિયામાં મારૂં મોટામાં મોટું સુખ-સદ્‌ભાગ્ય એ છે કે હું એક વીરપુરૂષની પત્ની છું. તમે શું એક અધમ સ્ત્રીને ખાતર તમારો વીરધર્મ તજી દેશો? ભલે, તમે મને ના ચાહતા-નથી જોઈતું મારે એ સુખ. પરંતુ તમારા વીરધર્મનો તમે કદાપિ ત્યાગ કરશો નહિ. હવે જુઓ, મને એક વાત કહેતા જાઓ-આ વ્રતભંગનું પ્રાયશ્ચિત શું?"

જીવાનંદ બોલ્યો:—"પ્રાયશ્ચિત? દાન-ઉપવાસ-૧૨ ગૌદાન."

શાન્તિ સહજ હસી. ત્યાર બાદ તે બોલી ઉઠી:—"પ્રાયશ્ચિત શું છે, તે હું સમજું છું. પણ એક અપરાધનું પ્રાયશ્ચિત અને સેંકડો અપરાધનું પ્રાયશ્ચિત-એ બન્નેય એકત્ર હોઈ શકે ખરાં?"

જીવાનંદે વિસ્મય અને ખેદની લાગણીભેર પૂછ્યું:—"આ બધી વાત શું કરવા જોઇએ?"

શાન્તિઃ—"એક ભિક્ષા યાચવાની છે. મારી સાથે પાછો ફરી મેળાપ થયા વગર પ્રાયશ્ચિત કરશો નહિ."

જીવાનંદ તે વખતે હસીને કહેવા લાગ્યો:—"એ વિષયમાં નિશ્ચિન્ત રહેજે. તને મળ્યા વગર હું મરવા માંગતો નથી. મરવાની એટલી ઉતાવળ નથી, હવે હું અહિં વધુ વખત રોકાઇ શકતો નથી,

પણ આંખ ધરાય ત્યાં લગી હું તને જોઈ શક્યો નથી, તેથી અવશ્ય એક દિવસ એ પ્રમાણે તને નીરખવા આવીશ; એક દિવસ અવશ્ય મારી એ મનકામના સફળ થશે. હું હવે જાઉં છું—પણ છેલ્લી મારે તને એક વિનંતિ કરવાની છે. મારા એ આગ્રહનો તું સ્વીકાર કરજે—આવો ચીંથરેહાલ જેવો પોશાક તું તજી દે અને મારા વડીલોપાર્જીત મકાનમાં જઇને નિવાસ કર."

શાન્તિએ જીજ્ઞાસા કરી:—"હવે તમે ક્યાં જશો ?"

જીવાનંદ:—"હવે બ્રહ્મચારી મહારાજની શોધમાં મઠ તરફ જઈશ. એ જે હાલતમાં શહેર ગયા છે, તેથી કાંઇક ચટપટી થાય છે. દેવળમાં એમનો પત્તો નહિ ખાય તો પછી શહેરમાં (કલકત્તા) જઇશ."

પ્રકરણ ૧૭ મું.

ભવાનંદ મઠની અંદર બેઠો બેઠો હરિ નામની ધુન લગાવી રહ્યો હતો એવામાં જ્ઞાનાનંદ નામનો એક તેજસ્વી સંતાન શોકાતુર ચહેરે ત્યાં આગળ આવીને ઉભો રહ્યો ભવાનંદ કહેવા લાગ્યોઃ—"ગોંસાઇ ! કેમ આજે આવું ઉદાસ મુખ જણાય છે ?"

જ્ઞાનાનંદ બોલ્યોઃ—"કાંઈક ગરબડ ઘોંટાળો જણાય છે. કાલીમાતાના પડદાને માટેજ ફક્ત આજે ભક્તો ભગવાં વસ્ત્ર જુએ છે અને ઝાલી રહ્યા છે. બીજા બધાં સંતાનોએ આજે ભગવાં વસ્ત્ર તજ્યાં છે. ફકત સત્યાનંદ પ્રભુજ એકલા ભગવાં વસ્ત્ર પહેરીને શહેર તરફ સીધાવ્યા છે. ભોગજોગે મુસલમાનોને હાથ પડી જશે, તો શું થશે, તે સમજાતું નથી."

ભવાનંદ બોલ્યોઃ—"એમને ગિરફતાર કરે, એવો કોઇ મુસલમાન બંગાળામાં નથી. ધીરાનંદ એમની પાછળ પાછળ શોધ કરવાને ગયા છે, તે હું જાણું છું. તેમ છતાં હું પણ એક વાર નગર જઇ આવું છું, ત્યાં સુધી તમે અહિં મઠની દેખરેખ રાખજો."

એમ કહી ભવાનંદે એક ખાનગી ઓરડામાં જઈ એકાદ મોટી પેટીમાંથી કેટલાંક કપડાં બહાર કાઢયાં. ભવાનંદે એકાએક પોતાનો વેશ બદલી નાંખ્યો. ભગવાં વસ્ત્રને ઠેકાણે સફેદ કડકડતો પાયજામો, શરબતી મલમલનું પહેરણ અને ઉપર સુંદર ડગલો,

માથા ઉપર સુશોભિત ફેંટો વગેરે ચઢાવી દીધાં. કપાળ માંહેના ત્રિપુંડ વગેરે ચિહ્ન ભૂંસી નાંખ્યા. દાઢીમૂછને રૂવાબભેર આંકડા દીધા. દેખાવ એવો કરી દીધો કે એને જોતાં વારને તરત સમજાય કે કોઇ ફાંકડો મોગલવંશી જવાંમર્દ આવ્યો છે.

આવા મોગલ પોશાકમાં સજ્જ થઈ, હથિયાર ધારણ કરીને ભવાનંદ મઠની બહાર નીકળી પડયો. તે જગ્યાએથી આઠેક માઇલ ઉપર બે નાનકડા પહાડ આવી રહ્યા હતા. તે પહાડની ઉપર જંગલ હતું. એ બન્ને પહાડની વચ્ચે એક નિર્જન એકાન્ત સ્થળ હતું; તેમાં સંખ્યાબંધ ઘોડાઓને ઉછેરવામાં આવતા હતા. મઠવાસીઓની અશ્વશાળા પણ ત્યાંજ હતી. ભવાનંદે તે માંહેથી એક ઘોડો કાઢી લીધો અને પોતે તેની પીઠપર સ્વાર થઇ શહેરના રસ્તા તરફ પૂર વેગે જવા લાગ્યો.

જતાં જતાં રસ્તામાંજ તેને રોકાવું પડયું. રસ્તાની એક બાજુએ ખળખળ વહેતી નદીના કિનારા આગળ આકાશમાંથી ભૂલા પડેલા નક્ષત્ર સમી, વાદળાંની હારમાંથી વિખૂટી પડેલી વીજળી જેવી તેજસ્વી સ્ત્રીની આકૃતિ પડી રહેલી તેના જોવામાં આવી. જુએ છે, તો ચેતનનાં લક્ષણો જરા પણ તેનામાં જણાતાં નથી– પાસે ઝેરની શીશી ખાલી પડી રહી છે. ભવાનંદ ભય, ગભરાટ અને વિસ્મયથી વિહ્વલ થઈ ગયો. તેણે પણ મહેન્દ્રનાં સ્ત્રી કન્યાને અગાઉ કદી દીઠાં ન્હોતાં. મહેન્દ્રને સ્ત્રી કન્યા હોવાનો જીવાનંદને જે સંદેહ ઉપજ્યો, તેવો સંદેહ ભવાનંદને ઉપજવાનાં કારણો તેની પાસે નહતાં. તેણે બ્રહ્મચારી મહારાજ અને મહેન્દ્રને હાથકડી નાંખીને લઈ જતાં દીઠા ન્હોતા–બાળક કન્યા પણ ત્યાં આગળ નહતી. શીશી જોઇને તેણે અટકળ બાંધી કે કોઇ સ્ત્રી ઝેર ખાઇને મરી ગઇ હોય એમ જણાય છે.

ભવાનંદ તે શબની પાસે બેઠો; કપાળ ઉપર હાથ મૂકી

વિચાર કરવા લાગ્યો. માથા ઉપર, બગલમાં હાથ ઉપર, પાંસળાં ઉપર એ પ્રમાણે શરીરના બધા ભાગો ઉપર હાથ મૂકી જોઈ, અનેક પ્રકારે પરીક્ષા કરવા લાગ્યો. ત્યાર બાદ મનમાં ને મનમાં ગણગણ્યો:—"હજી પણ સમય છે; પરંતુ એને બચાવવાને મારે શું કરવું ?"

એ પ્રમાણે ભવાનંદે ક્યાં સુધી વિચાર કર્યાં કીધો. ત્યાર બાદ વનમાં જઈ, એક ઝાડનાં થોડાંક પાંદડાં તોડી લઈ આવ્યો. પાંદડાં હાથવતી મસળીને તેનો રસ કાઢી પેલા શબના હોઠ દાંત પહોળા કરી પોતાની આંગળી વડે થોડોક રસ તેના મ્હોમાં રેડયો. પછી નાકની અંદર થોડોક રસ નાંખ્યો-આખા શરીરે તે રસ માલીસ કરવા લાગ્યો. વારંવાર એ પ્રમાણે કર્યાં કીધું. થોડી થોડી વારે નાક આગળ આંગળાં મૂકી શ્વાસ નીકળે છે કે નહિ, તે તપાસવા લાગ્યો. આરંભમાં તો તેને લાગ્યું કે પ્રયત્ન નિષ્ફળ જાય છે.

એ પ્રમાણે લાંબા સમય લગી પરીક્ષા કરતાં કરતાં ભવાનન્દનું મુખ કાંઇક પ્રસન્ન થયું-થોડો અમથો શ્વાસોશ્વાસ નીકળતો હોય, એમ તેની આંગળીને અનુભવ થવા લાગ્યો. એટલે વધારે પાંદડાંનો રસ નીચોવી વિશેષ ખંતથી એનો એજ પ્રયોગ અજમાવવા મંડયો. થોડીવારમાં શ્વાસોશ્વાસ વધારે વેગમાં નીકળવા લાગ્યો. હાથવતી નાડી તપાસી જોતાં. ભવાનંદને લાગ્યું કે નાડીને ગતિ થઇ છે. છેવટે ધીમે ધીમે પૂર્વ દિશાના પ્રથમ પ્રકાશની સુરખિના વિકાસની માફક, પ્રભાત પદ્મ જાણે પહેલવહેલી વાર ઉઘડતું હોય તે પ્રમાણે, પ્રથમ પ્રેમના અનુભવની પેઠ કલ્યાણી આંખ ખોલવા લાગી. તે જોઇ ભવાનંદે તે અડધા જીવતા થએલા દેહને ઘોડા ઉપર ગોઠવી પૂર વેગથી ઘોડો દોડાવી નગર તરફ પ્રયાણ કર્યું.

પ્રકરણ ૧૮ મું.

સમીસાંજ પહેલાંજ સંતાનોનાં સઘળાં ટોળાંઓને એ વાતની જાણ થઈ ગઇ કે સત્યાનંદ બ્રહ્મચારી અને મહેન્દ્ર એ બન્ને જણાને કેદી બનાવીને કલકત્તાના કારાગારમાં પૂરવામાં આવ્યા છે. તે ઉપરથી એકાએક, બબ્બે દશ દશ, સો સો સંતાનોનાં ધાડાંનાં ધાડાં દેવાલય પાસેના અરણ્યમાં ઉભરાવાં લાગ્યાં. તેમનાં નેત્રને વિષે ક્રોધાગ્નિ ભભુકી રહ્યો હતો. અધરને વિષે આમરણાન્ત યુદ્ધ કરવાની પ્રતિજ્ઞા હતી. સઘળાજ શસ્ત્રાસ્ત્રથી સુસજ્જિત થયા હતા. આરંભમાં સો, પછી હજાર, ત્યાર બાદ બે હજારની ઉપર સંખ્યા વધી ગઇ. એ પ્રમાણે લોકોની મેદની તીડની પેઠે ઉભરાવા લાગી.

તે વખતે દરવાજા આગળ ઉભા રહી, હાથમાં તલવાર લઇને જ્ઞાનાનન્દ મોટે અવાજે કહેવા લાગ્યાઃ—"આપણે ઘણા દિવસથી વિચાર કર્યાં કરીએ છીએ કે આ પરદેશી યવનોને અહિંથી હાંકી કાઢી એમની યવનપુરીને બાળીને ભસ્મ કરી નાંખવી, અને તેની ભસ્મ નદીમાં પધરાવી દેવી. એ પાપીઓનાં ઝુંડને અગ્નિમાં હોમી દઇને માતા વસુમતીને એક વાર પાછી પવિત્ર બનાવીશું. ભાઈ, એ દિવસ આજે આવી પહોંચ્યો છે. આપણા ગુરૂના ગુરૂ, પરમ ગુરૂ, જે અનન્ત જ્ઞાનમય હોઈ હર હંમેશ વિશુદ્ધ આચરણ ધરાવી રહ્યા છે, જે લોકહિતૈષી તેમજ દેશહિતૈષી છે, જેણે સનાતન ધર્મના

પુનઃ પ્રચારને કાજે દેહ અર્પણ કરવાની પ્રતિજ્ઞા કરી છે-જે આપણી મુક્તિના એક માત્ર ઉપાય હોવાથી, આપણે જેમને વિષ્ણુ ભગવાનના અવતાર રૂપ સમજીએ છીએ, તે આજે મુસલમાનના કારાગૃહમાં કેદ થયા છે. આપણી તરવારને શું ધાર નથી ?"

હાથ પ્રસારીને જ્ઞાનાનંદ બોલ્યોઃ--"આ બાહુને વિષે શું બળ નથી ?" છાતી ઠોકીને પાછો કહેવા લાગ્યોઃ--"આ હૃદયમાં શું સાહસ નથી ?--ભાઇ, બોલો. હરે મુરારે મધુકૈટભા રે !—જેણે મધુ અને કૈટભનો વિનાશ કર્યો, જેણે હિરણ્યકશિપુ, કંસ, દંતબક, શિશુપાલ વગેરે અનેક દુર્જય અસુરોનો સંહાર કર્યો-જેના સુદર્શન ચક્રના ઘર્ઘર અવાજથી મૃત્યુંજય શંભુ પણ ભયભીત થયા હતા—જે સ્વયમ્ અજેય હોઈ યુદ્ધમાં જય આપવાવાળા છે, તેના આપણે ઉપાસક છીએ. તેના બળના પ્રતાપે આપણા બાહુને વિષે અનંત બળ છે—તે ઇચ્છામય હોવાથી તેની ઇચ્છાથી-આશિષથી-અવસ્ય આપણો રણમાં જય થશે. ચાલો, આપણે તે યવનપુરીને જમીનદોસ્ત કરી નાંખીયે, હરે મુરારે મધુકૈટભા રે !"

તે વખતે તે જંગલમાંથી હજારો કંઠમાંથી "હરે મુરારે મધુકૈટભા રે !" નો અત્યંત ભયાનક ગગનભેદી જયઘોષ થઇ રહ્યો. હજારો તલવારોનો એક સામટો ખણખણાટ થઇ રહ્યો. હજારો ભાલા ઉંચા ઉછળ્યા. હજારો બાહુના આસ્ફોટનથી વજ્ર સમો અવાજ થઇ રહ્યો. યોદ્ધાઓની પીઠ પાછળ હજારો ઢાલ જોરથી ગગડવા લાગ્યાં. તે ભયંકર કોલાહલથી પશુ માત્ર ભયથી છળી મરી તે વનમાંથી ઉભી પૂંછડીએ નાસભાગ કરવા લાગ્યાં. તે વખતે સેંકડો જયદુંદુભિઓ ગાજી રહી—અને તેની સાથેજ "હરે મુરારે મધુકૈટભા રે !" બોલીને વનમાંથી સંતાનોનાં ટોળે ટોળાં નીકળવા લાગ્યાં.

ધીર ગંભીર પગલાં દેતાં, અને ગગનભેદી અવાજે હરિ નામનો પોકાર કરતા કરતા તેઓ તે અંધારી રાત્રે શહેરના રસ્તા તરફ

કૂચ કરવા લાગ્યા. વસ્ત્રનો મર્મર શબ્દ, હથિયારોનો ખડખડાટ, કંઠનો અસ્ફુટ અવાજ અને વચ્ચે વચ્ચે હરિ નામનો જયઘોષ થઇ રહ્યો. ધીરેધીરે પરંતુ ગંભીર પગલે તે સંતાનોનાં તેજસ્વી સૈન્યે દબદબાભેર શહેરમાં ઘુસી જઈ જોતજોતામાં તેને કંપાવી નાંખ્યું.

અકસ્માત્ આવો ભયંકર વજ્રપાત જોઇને નગરવાસી લોકોએ ભયના માર્યાં જીવ લઇને નાસી છુટવા માંડયું. નગરનું રક્ષણ કરનારા હાંફળા ફાંફળા થઈ મ્હોંડાં વકાસીને જોઇ રહ્યા.

આણી તરફ સંતાનોએ સૌથી પહેલાં રાજતુરંગમાં જઇ, હુલ્લડ મચાવી દીધું. તુરંગ ભાંગી નાંખીને ત્યાંના પહેરેગીરોને ઠાર કરી દીધા. સત્યાનંદ તથા મહેન્દ્રને છૂટા કરી દઇને, તેમને માથા ઉપર બેસાડીને નાચવા લાગ્યા. તે વખતે "હરિ" નામની ધૂન મચી રહી. સત્યાનંદ અને મહેન્દ્રને મુક્ત કરીને, તેઓએ જેટલાં મુસલમાનોનાં મકાન દીઠાં, તેટલાને આગ લગાડી. ત્યારે સત્યાનંદ કહેવા લાગ્યા:

"ચાલો, પાછા વળો હવે; નિરર્થક આવું નુકસાન કરવાની જરૂર નથી."

સંતાનોના આવા હુમલાની ખબર થતાંવારને રાજ્યના અમલદારોએ તેમને સજા કરવાને મોટી ફોજ મોકલી આપી. તેમાં બન્દૂકો ઉપરાંત એક મોટી તોપ પણ હતી. મોગલ ફોજ આવી પહોંચ્યાની ખબર મળતાં વારને આનંદવનમાંથી સંતાનો તેમની સાથે યુદ્ધ કરવાને મેદાનમાં પડ્યા. પરંતુ મોગલોની તોપની આગળ તેમના પાંચ પચીશ બન્દૂક, તરવાર વગેરેનું શું ચાલે ?! સંતાનોનું ટોળું હારી જઈ મુઠ્ઠી વાળીને નાસી ગયું.

આનંદમઠ.

ખંડ ૨ જો.

પ્રકરણ ૧ લું.

શાન્તિને ઘણી નાની વયમાંજ માતાનો વિયોગ થયો હતો. જે સર્વ કારણોને લઇને શાન્તિનું ચરિત્ર ગઠિત થયું હતું, તે બધામાં એ સહુથી મુખ્ય કારણ હતું. તેનો પિતા શિક્ષક હતો. તેના ઘરમાં બીજું કોઇ બાઈ માણસ ન્હોતું.

તેથી શાન્તિનો બાપ જ્યારે નિશાળમાં વિદ્યાર્થીઓને ભણાવતો, તે વખતે શાન્તિ પણ તેની પાસે જઇને બેસતી. નિશાળમાં કેટલાક છોકરાઓ રાત દિવસ પડી રહેતા; ફુરસદની વખતે શાન્તિ તેઓની સાથે બેસીને રમત કરતી, તેઓની ખાંધ પર ચઢી જતી. તેઓ પણ શાન્તિનું સારૂં માન રાખતા.

આ પ્રમાણે બાલ્યાવસ્થામાં પુરૂષ વર્ગના સમાગમમાં આવ્યાનું પ્રથમ ફળ એ ઉપજ્યું કે શાન્તિ બૈરાંની પેઠે લુગડું પહેરતાં શીખી નહિ. અથવા તો આવડતું હોવાં છતાં તેમ કરતાં કંટાળતી. છોકરાઓની માફક કછોટો મારીને તેણે લુગડું પહેરવા માંડ્યું. કોઈ

તેને બૈરાશાઈ લુગડું પહેરાવી દેતું તો તે ગુસ્સાભેર પાછું ખોલી નાંખતી અને ફરીથી કછોટો મારીને પહેરતી. નિશાળના વિદ્યાર્થીઓ ચોટલી ગુંથતા નહિ, તેથી શાન્તિ પણ કોઈ દહાડો પોતાના વાળ ગુંથતી નહિ કે અંબોડો વાળતી નહિ અને તેને અંબોડો ગુંથી આપે એવું પણ કોણ હતું ? શાન્તિના વાળનાં ઝટોરાં તેની પીઠ પર, ખાંધ પર તથા ગાલ પર ઝુલ્યાં કરતાં. છોકરાઓ ટીલાં ટપકાં કરતાં, ચંદન લગાવતા. શાન્તિ પણ તેઓની પેઠે ટીલાં ટપકાં કરતી, ચંદન ચોપડતી; જનોઈ પહેરવા મળતું નહિ તે વાતનો શાન્તિને ભારે સંતાપ હતો. તે જનોઇ પહેરવાને જીદ કરતી અને ખળીયાણ મચાવી મૂકતી. વિદ્યાર્થીઓ જ્યારે સન્ધ્યા વગેરે ધર્મક્રિયા કરતા ત્યારે શાન્તિ તેમની પાસે બેસીને તેઓની નકલ કરવા ચૂકતી નહિ; શિક્ષકની ગેરહાજરીમાં વિદ્યાર્થીઓ બેચારેક અશ્લીલ શ્લોકોની ચર્ચા કરી ઠોલીયાબાજી કરતા—પોપટની પેઠે શાન્તિ પણ તે અશ્લીલ સંસ્કૃત શ્લોકો બરાબર બોલતી—પોપટની પેઠે બોલતી હોવાથી અલબત્ત તેનો અર્થ શું થતો હશે, તેનું એને ભાન ન્હોતું.

બીજું ફળ એ નીપજ્યું કે શાન્તિ જરાક મોટી થઈ ત્યારે છોકરાઓ જે ભણતા, તે શાન્તિ પણ તેઓની સંગાથે બેસીને ભણવા લાગી. વ્યાકરણનો એક હરફ સરખો જાણતી ન્હોતી, પરંતુ ભટ્ટી, રઘુ, કુમાર, નૈષધાદિ મહાકાવ્યોના શ્લોકો તેણે વ્યાખ્યા સહિત મોંઢે કરવા માંડ્યા હતા. તે જોઇ શાન્તિના પિતાએ “**यद् भविष्यति तद् भविष्यति**’ અર્થાત્ જે થવાકાળ હોય તે ભલે થાય, એમ ધારી શાન્તિને મુગ્ધબોધનો આરંભ કરાવ્યો. શાન્તિ કુશાગ્ર બુદ્ધિવાળી હોવાથી ઝટઝટ શીખવા લાગી. શિક્ષક પિતા છક થઇ ગયો. વ્યાકરણની સાથે સાથે તેને સાહિત્યના પણ એકાદ બે ગ્રંથો શીખવ્યા. ત્યારબાદ ગરબડગોટો થઈ ગયો; તેના પિતા એકાએક

સ્વર્ગવાસી થયા.

શાન્તિ તે વખતે આશ્રય વગરની થઈ ગઈ. નિશાળ ઉઠી ગઇ. વિદ્યાર્થીઓ ચાલ્યા ગયા પણ શાન્તિને તેઓ ચાહતા–શાન્તિનો પરિત્યાગ કરીને ચાલ્યા જતાં તેમનું મન માનતું નહોતું. વિદ્યાર્થી વર્ગમાંથી એકે તેનો તોડ કાઢયો. શાન્તિની નિરાધાર સ્થિતિની દયા લાવી તે એને પોતાને ઘેર લઇ ગયો. એણેજ પાછળથી સંતાન–સંપ્રદાયમાં દાખલ થઇ, જીવાનન્દ નામ ધારણ કર્યું હતું. આપણે તેને જીવાનંદ એ નામથીજ ઓળખીશું.

તે વખતે જીવાનંદનાં માતાપિતા હયાત હતાં. જીવાનંદે એ કન્યાનો તેઓને સવિશેષ પરિચય કરાવી દીધો. પિતા માતા કહેવા લાગ્યાઃ—"હવે એનાં વેવિશાળની ખટપટ કોણ કરશે ?" જીવાનંદ બોલ્યોઃ—"હું એને, લઇ આવ્યો છું અને હુંજ એ સઘળી જુમ્મેદારી માથે લેવા તૈયાર છું."

તેનાં માબાપ બોલી ઉઠયાં—"ઘણું સારૂં !"

જીવાનંદ અવિવાહિત હતો—શાન્તિનો વિવાહકાળ પણ થઇ ગયો હતો તેથી જીવાનંદે વધારે આઘે જવાની તસ્દી ન લેતાં 'હાથે તે સાથે' કરી દીધું. પોતેજ શાન્તિ સાથે ઢેંઢે કરી નાંખ્યું !

લગ્ન થયા બાદ સઘળાંજ સંતાપ કરવા લાગ્યાં. બધાંજ સમજી ગયાં કે "આ કામ કાંઈ સારૂં થયું નહિ."

શાન્તિ બૈરાંની માફક કદી પણ લુગડું પહેરતી નહિ. અંબોડો વાળતી નહિ. ઘર ખૂણે બેસી રહેવું તેને કદી ગમતું નહિ; પાડાપડોશીના છોકરાઓની સાથે રમ્યાં કરતી. જીવાનંદના મકાનની પાસેજ જંગલ આવેલું હતું. શાન્તિ જંગલમાં એકલીજ જઇને કોઇ કોઇ સ્થાનમાંથી ફૂલફુલાદિક ભેગાં કરી આખો દિવસ એ કારભારમાંજ ગુમાવી નાંખતી. સાસુ સસરા આરંભમાં મના કરવા લાગ્યાં, ત્યાર બાદ મેણાં ઓઠાંનો ઝડીમાર વરસાવના અને પછી મારફૂટ

સુદ્ધાં કરતાં. આખરે થાકીને તેઓએ ઘરમાં સાંકળ દઇને એને ગોંધી રાખવા માંડી. એ દડપશાહી જુલમ શાન્તિને અસહ્ય થઈ પડયો. એક દિવસ ઘરનું બારણું અકસ્માત્ ઉઘાડું જોઈ, કોઇને પણ કહ્યા કારવ્યા વગર, તે ઘરમાંથી ગુપચુપ સટકી ગઈ.

શાન્તિએ જંગલમાં જઇ, ત્યાંથી ફુલો વીણી વીણીને ભેગાં કર્યાં. પછી તે ફુલો વડે પોતાનાં કપડાં ભગવાં રંગનાં બનાવી દઇ, સન્વાસીનો વેશ ધારણ કર્યો. તે વખતે સંન્યાસીઓનાં ટોળેટોળાં બંગાળામાં જ્યાં ત્યાં રખડતાં ફરતાં. શાન્તિ ભિક્ષાન્ન પર નિર્વાહ કરતી કરતી જગન્નાથ ક્ષેત્રના રસ્તા ઉપર આવીને ઉભી રહી. થોડા વખતમાંજ સંન્યાસીઓનું એક ટોળું ત્યાં આવી ચઢયું. શાન્તિ તેઓની સાથે ભળી ગઈ.

તે વખતના સંન્યાસીઓમાં હાલના સંન્યાસીઓના જેવા મત મતાંતર નહતા. તેઓ દલબદ્ધ સુશિક્ષિત, બળવાન, યુદ્ધવિશારદ તેમજ બીજા અનેક સદ્ગુણોને લીધે શોભી રહ્યા હતા. તેઓ એક પ્રકારે કટ્ટા રાજદ્રોહી હતા—રાજાનું રાજકીય દ્રવ્ય લૂંટીને તે ઉપરજ પોતાનો નિર્વાહ ચલાવતા. બળવાન બાળક નજરે પડતાં, તેને સુશિક્ષિત બનાવી, પોતાના સંપ્રદાયમાં દાખલ કરી દેતા.

બાળક સંન્યાસીના વેશમાં શાન્તિ એવાજ એક સંપ્રદાયની અંદર સામેલ થઈ. પ્રથમ તો તેઓ એનું સુકોમલ શરીર જોઇને તેને પોતાના સંપ્રદાયમાં લેવાને રાજી ન્હોતા. પરંતુ શાન્તિની બુદ્ધિની વિશાળતા, ચાતુર્ય તેમજ કર્મકુશળતા જોઇને, તેઓએ આખરે એને પોતાના સંપ્રદાયની દીક્ષા આપી. તેઓનાં મંડળમાં જોડાઇને શાન્તિ કસરત કરતી, અસ્ત્રવિદ્યા શીખતી. આથી તે શ્રમસહિષ્ણુ પણ થઈ શકી. તેઓના સહવાસમાં રહીને, તેણે અનેક દેશદેશાન્તરની મુસાફરી કરી હતી, અનેક લડાઇઓ જોઈ હતી, તથા અસ્ત્ર વિદ્યાનું સારૂં જ્ઞાન મેળવ્યું હતું.

ધીરે ધીરે તેનામાં યૌવનનાં લક્ષણો જણાવા લાગ્યાં. અનેક સંન્યાસીઓ એ વાતનો ભેદ પામી ગયા કે બનાવટી પુરૂપના પોશાકમાં આ વાસ્તવિક સ્ત્રીજ છે. પરંતુ સંન્યાસીઓ જીતેન્દ્રિય હતા. તેથી કોઈ કશું બોલ્યા નહિ.

એ સંન્યાસીઓમાં અનેક વિદ્વાન પંડિતો હતા. શાન્તિને સંસ્કૃત વ્યુત્પત્તિનું સારૂં જ્ઞાન છે, એવું જાણવામાં આવતાં એક વિદ્વાન સંન્યાસી તેને ભણાવવા લાગ્યો. સંન્યાસીઓ જીતેન્દ્રિય હતા એમ કહ્યું છે, પરંતુ બધાજ કાંઈ તેવા હોઇ શકતા નથી. આ પંડિત પણ "પ્રકટે કામ પંડિતાઇ પળમાં ચાલી જાય છે" એ સૂત્રનુંજ દૃષ્ટાંત પૂરૂં પાડતો હતો. નવીન યૌવનથી વિકસિત થઇ રહેલું શાન્તિનું અનુપમ લાવણ્ય નીહાળીને તે પંડિત મોહિત થઇ જઈ દેહભાન ભૂલી જવા લાગ્યો. શિષ્યને શૃંગાર પ્રચુર રસભર્યાં કાવ્યો શીખવવા લાગ્યો, તેમજ તે કવિતાઓ ઉપર રચેલી, નહિ સાંભળવા જોગ ટીકા સુદ્ધાં સંભળાવવા લાગ્યો. તેનાથી શાન્તિને કશોય અપકાર થવાને બદલે ઉલટો ઉપકારજ થયો. લજ્જા કોને કહે છે, તે શાન્તિ શીખી ન હતી; તેને હવે સ્ત્રી સ્વભાવને ઉચિત તથા સુલભ એવી લજ્જા આપોઆપ ઉત્પન્ન થવા લાગી. પૌરૂષ ચરિત્રના ઉપર સ્ત્રીચરિત્રની અપૂર્વ પ્રભા પથરાઇ રહેતાં શાન્તિના સર્વ ઉમદા ગુણો ઉત્તમ રીતે ઝળહળી રહ્યા.

શાન્તિએ ભણવાનું છોડી દીધું.

શિકારી જે પ્રમાણે હરણનો પીછો પકડે છે, તેજ પ્રમાણે શાન્તિનો શિક્ષક પણ તેને જોતાં વારને તેની પાછળ લટ્ટુ બનવા લાગ્યો. પણ શાન્તિએ અંગકસરત વગેરે વડે પુરૂષને પણ દુર્લભ એવું શારીરિક બળ સંપાદન કર્યું હતું. અધ્યાપક છેડછાડ કરવા પાસે આવતાં વારને ગદડાપાટુની પુષ્પાંજલિ વડે તે એની યથોચિત પૂજા કરતી. એક દિવસ તે સંન્યાસી પંડિતે શાન્તિને એકાન્તમાં

બેઠેલી જોઇ. ધસ્યાધસ્યા એની પાસે જઇ તેણે શાન્તિનો હાથ જોરથી પકડી લીધો. પરંતુ સંન્યાસીના કમનશીબે તે શાન્તિનો ડાબો હાથ હતો. જમણા હાથ વતી શાન્તિએ એટલા જોરથી તેના કપાળમાં મુક્કો માર્યો કે સંન્યાસી મૂર્છા ખાઇને ભોંય પર પડયો. શાન્તિ તે સન્યાસી સંપ્રદાયનો ત્યાગ કરીને તે જગ્યાએથી અગીયારા ગણી ગઈ.

શાન્તિ નિડર હતી. પોતાને વતન જવાને તે એકલીજ નીકળી પડી. સાહસ તેમજ બાહુબળના જોરે તે નિર્વિઘ્ને મુસાફરી કરવા લાગી. ભિક્ષા માંગીને અથવા વનમાં ફળો ઉપર પોતાનું ભરણપોષણ કરતી કરતી તેમજ અનેક મારામારીમાં ફતેહમંદ નીવડીને તે આખરે પોતાને સાસરે આવી પહોંચી. ત્યાં આવીને જુએ છે તો સસરા સ્વર્ગવાસી થયા છે, પરંતુ સાસુજી મહા ગજરમાન હોવાથી તેને ઘરમાં રહેવા દેવા રાજી ન્હોતાં. તે કહેવા લાગ્યાંઃ "આમ રખડી રઝળીને આવેલીને મારા ઘરમાં સંઘરૂં તો હું ન્યાતબહાર મૂકાઈ જાઉં." તે ઉપરથી શાન્તિ ફરી પાછી ઘર બહાર નીકળી પડી.

જીવાનંદ ઘરમાંજ હતો. તે ઝટ કરતો કે શાન્તિની પાછળ નીકળી પડયો. જોતજોતાંમાં તેને રસ્તા ઉપરજ પકડી પાડી, અને પૂછવા લાગ્યોઃ—"તું મારૂં ઘર તજીને કેમ ચાલી ગઇ હતી ? આટલા દિવસ ક્યાં હતી ?" શાન્તિએ સઘળી હકીકત સાચેસાચી કહી દીધી. જીવાનંદમાં ખરા ખોટાની તુલના કરવાની શકિત હતી. શાન્તિનું કથન તેને સત્ય ભાસ્યું.

અપ્સરાઓનાં ભ્રુવિલાસભર્યાં નેત્ર કટાક્ષનું કારમું તેજ લઇને મહા મહેનતે નિર્માણ કરેલાં પોતાનાં સંમોહનશરને પુષ્પધન્વા કામદેવે એ પરણેલાં દંપતી ઉપર સફળતાથી ફેંક્યું. તે નિરર્થક નીવડયું નહિ. અંગ્રેજ લોકો પુનેમની રાત્રે ધોરી રસ્તા ઉપર ગેસના દીવા બાળે છે; સહાયની જરૂર વગરનાને પણ અંગાળીઓ સહાય કરે છે; મનુષ્યની વાત અલગ રાખીએ તો ચંદ્રદેવ સૂર્યદેવના પછી

કોઇ કોઈવાર આકાશમાં ઉદય પામે છે; ઇન્દ્ર સાગરને વિષે વૃષ્ટિ કરે છે; જે તીજોરી ભરેલી હોય છે તેમાં કુબેર વારંવાર નાણાં ઠાલવ્યો જાય છે; યમદેવે જેના લગભગ બધાજ સગાંઓના પ્રાણ હર્યાં હોય છે, તે બાકી રહેલાનાં પણ જીવ લેવા ચૂકતો નથી. એક માત્ર રતિપતિ કામદેવનું કામ એવું મંદબુદ્ધિવાળું જણાતું નથી. જ્યાં કોકડું ગુંચવાઈ ગયું હોય છે, તેવા સ્થાનમાં તે ઝાઝો પરિશ્રમ લેતોજ નથી. પ્રજાપતિને માથે સઘળો ભાર નાંખી દઇ, જેના હૃદયનું લોહી ચૂસી શકાય તેમ હોય છે, તેવા સ્થાનનેજ તે પોતાના શરનું લક્ષ્યબિન્દુ બનાવે છે.

પરંતુ આજે પુષ્પધન્વાનું કાંઈ કામ નહતું. વિનાકારણ તેણે પોતાનાં પુષ્પબાણોનો વ્યર્થ ઉપયોગ કર્યો ! એક બાણ ઓચિંતું છૂટીને આવ્યું જીવાનંદના પર, અને તેના હૃદયને ભેદી નાંખ્યું. એક બાણ આવીને પડયું શાન્તિની નાજુક છાતી પર. શાન્તિને પહેલવહેલી વારજ આ વાતનો અનુભવ થયો કે બૈરાંની છાતી એ ઘણી નરમ વસ્તુ છે. નવીન વાદળાંમાંથી ટપકેલા પાણીના પહેલા બિન્દુથી ભીંજાયલી ફુલની કળીની પેઠે શાન્તિની કળી પણ એકાએક ખીલી અને તે એકીટસે જીવાનંદના મુખ સામું તાકી રહી.

જીવાનંદઃ-"હું તને તજી દેવાનો નથી. જ્યાં સુધી હું પાછો ફરૂં નહિ, ત્યાં સુધી તું ઉભી રહેજે."

શાન્તિએ કહ્યું:—"તમે પાછા આવશો ખરા ?"

જીવાનંદે કશોય જવાબ દીધા વગર, બીજી કોઈ દિશા તરફ નજર કર્યા વગર, રસ્તા પરની નાળીયેરીના શીતળ છાંયડામાં શાન્તિના અધર સાથે પોતાનો અધર જોડી દઈ, પોતે સુધાપાન કર્યું છે, એમ માની લીધું. પછી ત્યાંથી ઘેર માની પાસે આવ્યો.

માને સમજાવી જીવાનંદ માની પાસેથી વિદાય લઈ આવ્યો. ભૈરવીપુરમાં હાલ તેની બ્હેન નિમાઇને પરણાવી હતી; બનેવીની

સાથે જીવાનંદને સારી એખલાસ હતી. તેથી શાન્તિને લઇને જીવા-નંદ તે જગોએ ગયો. બનેવીએ તેને થોડી સરખી જમીન આપી. જીવાનંદે તેના પર એક પર્ણકુટી તૈયાર કરી દીધી; શાન્તિની સાથે પછી તે એ જગ્યાએ સુખચ્હેનમાં રહેવા લાગ્યો. સ્વામીના સહ-વાસને લીધે શાન્તિના ચરિત્રમાં રહેલું પુરૂષપણું દિવસે દિવસે ભૂસાઇ જવા લાગ્યું. રમણીના રમણીચરિત્રનો નિત્ય નવો નવો વિકાસ થવા લાગ્યો. સુખનાં સ્વપ્ન સમું તેઓનું જીવન પસાર થવા લાગ્યું.

પરંતુ એટલામાં એકાએક તે સુખ-સ્વપ્ન ભાંગી પડયું. જીવાનંદે સત્યાનંદના હાથમાં પડી જઇ સન્તાન ધર્મનો સ્વીકાર કર્યો અને શાન્તિનો પરિત્યાગ કરીને ચાલ્યો ગયો. એ પ્રમાણે શાન્તિને તજી જતા રહ્યા પછી, તેઓનો પહેલવહેલી વારનો જે મેળાપ નિમાઇના નૈપુણ્યે કરાવ્યો હતો. તેનું વર્ણન આગલા પ્રકરણમાં થએલું છે.

પ્રકરણ ૨ જું.

જીવાનંદ જતો રહ્યા બાદ શાન્તિ ઘરમાં જઇને બેઠી. નિમાઇ છોકરીને હાથવતી ઉંચકીને તેની પાસે આવી. શાન્તિની આંખમાં હવે આંસુ ન્હોતાં જણાતાં. શાન્તિએ આંખો

લુછી નાંખીને મોં પ્રફુલ્લિત કર્યું છે, કોઇ કોઈ વાર હસે છે પણ ખરી, તેમ છતાં ચિન્તાયુક્ત ગંભીરતાની છાયા તેના મુખ પરથી ખસતી ન્હોતી. નિમાઇ તે સમજી જઇને પૂછવા લાગીઃ—"કેમ ત્યારે મેળાપ તો થયો ને?"

શાન્તિ કશોય જવાબ દીધા વગર ચૂપચાપ બેસી રહી. નિમાઇએ જોયું કે શાન્તિ પોતાના મનનો ગલ આપતી નથી. શાન્તિને હૃદયનો ઉભરો કાઢવાનું પસંદ નહોતું એ વાત નિમાઇને કાંઈ અજાણી ન હતી. તેથી નિમાઈએ જાણી જોઇને બીજી વાત છેડીઃ—તે બોલી ઉઠીઃ—"જુઓ, જુઓ ભાભી! આ છોકરી કેવી સરસ છે!"

શાન્તિ બોલીઃ—"છોકરી ક્યાંથી મળી આવી? તને ક્યારની છોકરી સાંપડી છે?"

નિમાઈઃ—"મોતના સોદા. બીજું શું? મુઆં તમે; એટલુંએ જાણતા નથી? એ તો દાદાની છોકરી છે."

નિમાઇએ શાન્તિને ચીડવવાને એ વાત કહી ન્હોતી. 'દાદાની છોકરી' એટલે દાદાની પાસેથી જે છોકરી મળી છે તે. શાન્તિ તે અર્થ સમજી નહિ; તેને લાગ્યું કે નિમાઇ ટીખલ કરે છે તેથી શાન્તિએ જવાબ દીધોઃ—"હું છોકરીના બાપની વાત પૂછતી નથી. એની મા કોણ છે તેજ પૂછું છું."

યોગ્ય સજા પામ્યાથી નિમાઈ વ્હીલી પડી ગઈ. તે કહેવા લાગીઃ—"કોની છોકરી તે તો હું શું જાણું ભાઇ? દાદા કોઇ ઠેકાણેથી એને લઇ આવ્યા છે, પણ પૂછપરછ કરવા જેટલો અવકાશ ન્હોતો. તેમાં હમણાં વળી આવો બારીક સમય ચાલે છે—કેટકેટલા લોકો પોતાનાં છૈયાં છોકરાંને રસ્તા ઉપર નાંખીને ચાલ્યા જાય છે. મારી પાસે પણ કેટલાંયે બૈરાં છોકરાં વેચવા આવ્યાં હતાં. પણ પારકાંના છોકરાં કોણ લે?"

નિમિની આંખમાં ઝળઝળીયાં ભરાઇ આવ્યાં—આંખનાં

આંસુ લુછી નાંખીને તે પછી કહેવા લાગી—"છોકરીને ફુટડી ફટક, ચન્દ્રમાના બિંબ જેવી ગોળમટોળ ગણુડા જેવી જોઇનેજ મેં દાદા પાસેથી લઇ લીધી છે."

ત્યાર પછી શાન્તિએ ક્યાં લગી નિમાઇની સાથે કાંઈ કાંઇ ગપ્પાંસપ્પાં હાંકયાં. નિમાઈનો પતિ ઘેર આવ્યો, ત્યારે તે ઉઠી. પોતાની ઝુંપડીમાં જઈ, બારણાં અડકાવી સગડીમાં થોડીક રાખોડી બહાર કાઢી. બાકી રહેલી રાખ ઉપર પોતાને સારૂ રાંધેલો ભાત પડી રહ્યો હતો. તે ભાત તેણે બહાર ફેંકી દીધો. ત્યાર બાદ ઉભી ઉભી ક્યાં સુધી વિચાર વમળમાં ગરક થઈ ગઈ. આખરે મન સાથે ગણગણવા લાગીઃ—"આટલા દિવસથી જે ધાર્યું હતું, તે આજે કરીશ. જે આશા આટલા દિવસ રાખી હતી, તે આજે સફળ થઇ છે. સફળ શું ને નિષ્ફળ શું ? આ જીવન નિષ્ફળજ છે-સદા સમાન છે બસ. સંકલ્પ કર્યો છે, તેજ આજે અમલમાં મૂકીશ."

એ વિચારથી શાન્તિએ ભાતને રાખોડીના ઢગલામાં ફેંકી દીધો. વનમાંથી ઝાડનાં ફળ તોડી લઇ આવી અન્નને ઠેકાણે તેનુંજ ભક્ષણ કર્યું. ત્યારબાદ જે ઢાકાની સાડી પર નિમાઈનો ડોળો હતો, તે બહાર કાઢીને તેની કોર ફાડી નાંખી. કોર વગરના ભાગને ગેરૂઆ રંગથી રંગી નાંખ્યો. વસ્ત્ર રંગતાં અને સૂકવતાં સાંજ પડી ગઇ.

સાંજ પડતાં બારણાં બંધ કરીને શાન્તિ ચમત્કારભર્યા વ્યાપારમાં ગુંથાઇ. માથાની લટ ગુંથીને જટા બનાવી. ત્યાર બાદ પેલાં ભગવાં વસ્ત્રને અડધું ફાડીને શાન્તિએ તેને પોતાના શરીરની આસપાસ વીંટાળી દીધું. બાકી રહેલા અડધા ભાગને છાતીની આસપાસ ઓઢી લીધો. ઘરમાં એક આરસી હતી, તે શાન્તિએ ઘણે દહાડે આજે બહાર કાઢી. આરસી હાથમાં લઇને તે પોતાનું મોં

જોવા લાગી. તરતજ તે બોલી ઉઠી:—"હાય હાય! આ શું મેં કર્યું ?"

પછી તેણે આરસી ફેંકી દઈ, માથાના વાળ થોડાક કાપી કાઢીને તેના વતી દાઢીમૂછ તૈયાર કર્યાં. પણ તેનાથી તે પહેરી શકાયાં નહિ. પાછી વિચાર કરવા લાગી:—"નહિ પહેરી શકાય તોએ શી હરકત છે ? પડશે તેવા દેવાશે. ખપ પડશે, ત્યારે સહુ પહેરી લેવાશે. માટે પાસે રાખ્યાં કામનાં." શાન્તિએ એ પ્રમાણે વિચાર કરીને એ દાઢીમૂછને પોતાના કપડામાં બાંધી રાખ્યાં. ત્યાર બાદ ઘરમાંથી એક મોટું મૃગચર્મ બહાર કાઢી ગળા ઉપર તેની ગાંઠ બાંધી દઈ તેને ગળાથી જાંઘ સુધી ઓઢી દીધું. આવા પોશાકમાં મજ્જ થઈને એ નવીન સંન્યાસી ધીરેધીરે ઘરની ચારે દિશા તરફ નિરીક્ષણ કરવા લાગ્યો.

થોડા સમય પછી રાત્રિનો બીજો પ્રહર થતાંજ શાન્તિએ તે સંન્યાસી વેશમાંજ બારણાં ઉઘાડી અંધારી રાત્રે એકલાં ઘોર અરણ્યમાં પ્રવેશ કર્યો.

પ્રકરણ ૩ જું.

બીજે દિવસે આનંદમઠના એક એકાન્ત ઓરડામાં બેસીને ત્રણ આગેવાનો ઉત્સાહભંગ થઈ વાર્તાલાપ કરી રહ્યા હતા. જીવાનંદે સત્યાનંદને પ્રશ્ન કર્યો:—"મહારાજ ! દેવતા આપણા ઉપર કેમ આટલા અપ્રસન્ન હશે ? કયા દોષને લઇને આપણે મુસલમાનોને હાથે પરાજય પામ્યા ?"

સત્યાનંદ બોલ્યા:—"દેવતા આપણા પર અપ્રસન્ન નથી, યુદ્ધમાં જય અને પરાજય બન્ને હોય છે. તે દિવસે આપણી જીત થઈ હતી, આજે હાર ખાધી છે, છેવટે વિજય થઇ રહેશે. મને અડગ શ્રદ્ધા છે કે જેણે આટલા દિવસ આપણા પ્રત્યે દયા કરી છે, તે શંખચક્રગદાપદ્મધારી વનમાળી ફરીથી દયા કરશેજ કરશે. તેનાં ચરણની રજ લઇને, જે મહાવ્રતનું આપણે અનુષ્ઠાન કરવા માંડ્યું છે, તે વ્રત અવશ્ય આપણે સંપૂર્ણ કરવું જોઇએ. પાછી પાની કર્યાથી આપણે અનંત નરકના ભાગી થઈશું. ભવિષ્યમાં આપણું શ્રેય થશે, એ વિષયમાં કોઈ પ્રકારનો સંદેહ નથી. પરંતુ દૈવાનુગ્રહ વિના જેમ કોઈ કાર્ય સિદ્ધ થતું નથી, તેજ પ્રમાણે પુરૂષાર્થની પણ અનિવાર્ય અપેક્ષા રહે છે. આપણે પરાજય પામ્યા, તેનું કારણ તો એટલુંજ છે કે આપણે હથિયાર વિનાના છીએ. તોપ ગોળા બન્દુક આગળ તરવાર, ભાલા, લાઠી વગેરેનું શું ચાલે? આપણા પુરૂષાર્થમાં ઉણપ હતી તેથીજ આપણે છક્કડ ખાધી. એ

હથિયારોની ખામી દૂર થવી જોઇએ.

જીવાનંદ:—"તેજ કામ કઠણ છે."

સત્યાનંદ:—"કઠણ કામ? તું સંતાન થઇ આવા શબ્દો કેમ મ્હોંડામાંથી કાઢે છે? સંતાનને માટે કોઈ પણ કામ કઠણ હોઇ શકે ખરૂં કે?"

જીવાનંદ:—"એ હથિયારોનો શી રીતે સંગ્રહ કરવો, તે ફરમાવો."

સત્યાનંદ:—"સંગ્રહ કરવા વાસ્તેજ હું આજે રાતના તીર્થયાત્રાએ નીકળી પડું છું. જ્યાં સુધી હું પાછો ફરૂં નહિ, ત્યાં સુધી તમે કોઇ મોટું કાર્ય હાથ પર ધરશો નહિ. પરંતુ સંતાનોનું ઐક્ય જળવાઇ રહે તેની કાળજી રાખજો, તેમના ખાવાપીવાનો બંદોબસ્ત રાખજો, અને ભારતમાતાનો રણમાં વિજય થાય, તેટલા માટે ખજાનામાં યોગ્ય ભરતી કરજો. એ વાતની જોખમદારી તમારે બન્નેને શિર રહે છે."

ભવાનંદ:—"તીર્થયાત્રા કરીને આપ હથિયારોનો શી રીતે સંગ્રહ કરી શકશો? કારતુસ, ગોળા, બન્દૂક, તોપ વગેરે ખરીદતાં જબરો ઘોંટાળો થઈ જશે, અને એ બધું મળશે પણ ક્યાંથી? વેચતું પણ કોણ હશે? અને લાવશે પણ કોણ?"

સત્યાનંદ:—"ખરીદી લાવવાનું કામ અશક્ય છે. હું કારીગરને મોકલી આપીશ, તે આ જગ્યાએ સઘળું તૈયાર કરશે."

જીવાનંદ:—"તે વળી ક્યાં? અહિં આનંદમઠમાં?"

સત્યાનંદ:—"તે પણ કેમ કરીને થઈ શકે? એના ઉપાયની મને બહુ દિવસથી ચિન્તા થયાં કરતી. ઇશ્વરે આજે તેનો સુયોગ મેળવી આપ્યો છે. તમે કહેતા હતા કે ભગવાન પ્રતિકૂલ છે, પરંતુ મને લાગે છે કે તે અનુકૂલજ છે."

ભવાનંદ:—"કારખાનું ક્યાં રહેશે?"

સત્યાનંદઃ—"પદચિહ્નમાં."

જીવાનંદઃ—"તે કેવી રીતે? ત્યાં કેમ કરીને ફાવશે?"

સત્યાનંદઃ—"નહિ તો મહેન્દ્રસિંહને આ વ્રત લેવડાવવાનો આટલો બધો આગ્રહ શું કરવા કરૂં?"

ભવાનંદઃ—"મહેન્દ્રે શું વ્રત લીધું ખરૂં?"

સત્યાનંદઃ—"વ્રત લીધું નથી, પણ લેશે. આજે રાત્રેજ તેને દીક્ષિત કરી દઇશું."

જીવાનંદઃ—"ક્યાં? કયારે? મહેન્દ્રસિંહને વ્રત લેવડાવવાનો શો આગ્રહ થયો હતો, તે હું કાંઈ જાણતો નથી. એનાં સ્ત્રી કન્યાનું શું થયું? તેઓને ક્યાં રાખ્યાં છે? આજે નદી કિનારે એક બાળક કન્યા મારા જોવામાં આવતાં, હું તેને મારી બ્હેન પાસે મૂકી આવ્યો છું. એજ કન્યાની પડોશમાં એક સુંદર સ્ત્રીનું શબ પડેલું હતું; એ તો મહેન્દ્રનાં સ્ત્રી-કન્યા નહિ હોય? મને તો એમજ ભાસ્યું હતું."

સત્યાનંદઃ—"એજ મહેન્દ્રનાં સ્ત્રી-કન્યા."

ભવાનંદ ચોંકી ઉઠયો. તે તરતજ સમજી ગયો કે, જે બાઇને તેણે ઔષધિના બળે સજીવન કરી હતી, તેજ મહેન્દ્રની સ્ત્રી કલ્યાણી. પરંતુ અત્યારે કોઇ વાતની ચોળાચોળ કરવી તેને જરૂરની જણાઇ નહિ.

જીવાનંદઃ—"મહેન્દ્રની સ્ત્રી મરી શાથી ગઇ?"

સત્યાનંદઃ—"ભગવાને તેને પ્રાણત્યાગ કરવાની સ્વપ્નમાં આજ્ઞા કરી હતી."

ભવાનંદઃ—"એ સ્વપ્નમાં કરેલી આજ્ઞાની નેમ શું સંતાનોનાં કાર્યનો ઉદ્ધાર કરવાની હતી?"

સત્યાનંદઃ—"મહેન્દ્રને મોંયે એમજ સાંભળ્યું હતું. અત્યારે સાયંકાળ થયો છે; હવે હું સંધ્યા વગેરે કર્મ આટોપી લઉં છું.

ત્યારબાદ નવા સંતાનોને દીક્ષા આપવાની વિધિ કરીશું."

ભવાનંદ:—"સંતાનોને? કેમ, મહેન્દ્ર સિવાય બીજો કોઈ નવો શિષ્ય આપણા સંપ્રદાયમાં જોડાવાની ઈચ્છા ધરાવે છે કે?"

સત્યાનંદ:—"હા, એક બીજો નવો માણુસ આવ્યો છે. મેં તેને અગાઉ કદી જોયો નથી. આજે પહેલવહેલોજ મારી પાસે આવ્યો છે. તે અત્યંત તરૂણ વયનો યુવક છે. હું તેના દેદાર અને વાતચીત કરવાની ઢબ ઉપરથી ઘણો રાજી થયો છું. તે સો ટચનું સોનું નીવડશે એમ મને ભાસે છે. એને સંતાનના ધર્મ સંબંધી સમજ પાડવાનો બોજો જીવાનંદના ઉપર નાંખ્યો છે. અને તે યોગ્ય જ થઈ પડશે; લોકોના મગજ ઉપર અસરકારક છાપ પાડવાની કળામાં જીવાનન્દ ઘણો કુશળ છે. હું હવે જાઉં છું; તમને એક વાત ઉપર ઉપદેશ આપવાનો બાકી રહી જાય છે. તે એકાગ્ર ચિત્તે સાંભળો."

બન્ને જણા હાથ જોડીને કહેવા લાગ્યાઃ—"આજ્ઞા ફરમાવો."

સત્યાનંદ બોલ્યાઃ—"તમારા બે જણાને હાથે કદાચ કાંઇ અપરાધ થઇ જાય. અથવા મારા પાછા ફરતાં પહેલાં એવું કાંઈક અનુચિત આચરણ થઇ જાય, તો તેનું પ્રાયશ્ચિત્ત અવશ્ય કરવું પડશે."

એમ કહી સત્યાનંદ પોતાના સ્થાન પર ચાલ્યા ગયા. ભવાનંદ અને જીવાનંદ બન્ને જણા ચકિત થઈ એક બીજાની સામું તાકી રહ્યા.

ભવાનંદ બોલ્યોઃ—"આ તમારા ઉપર કહ્યું?"

જીવાનંદ:—"એમજ જણાય છે. બહેનને ત્યાં મહેન્દ્રની કન્યાને હું મૂકવા ગયો હતો."

ભવાનંદ:—"એમાં શું ખોટું કર્યું? એ તો કાંઇ નિષિદ્ધાચરણ ન કહી શકાય. તમારી પત્નીની મુલાકાત પણ લઇ આવ્યા

છો ને ?"

જીવાનંદઃ—"મને લાગે છે કે ગુરૂદેવના મનમાં એજ વાત હોવી જોઇએ."

સન્ધ્યા કર્મ સમાપ્ત કર્યા બાદ, મહેન્દ્રને બોલાવીને સત્યાનંદે કહ્યુંઃ—"તારી કન્યા જીવે છે."

મહેન્દ્રઃ—"ક્યાં મહારાજ ?"

સત્યાનંદઃ—"તું મને મહારાજ કેમ કહે છે વારૂ ?"

મહેન્દ્રઃ—"સઘળાજ કહે છે, તેથી. મઠના અધિકારીઓને રાજા કહીનેજ સંબોધવામાં આવે છે. મારી કન્યા ક્યાં આગળ છે, મહારાજ ?"

:સત્યાનંદઃ—"તે સાંભળતાં પહેલાં એક વાતનો બરાબર ખુલાસો કર. સંતાનધર્મનો તું સ્વીકાર કરી શકીશ ?"

"મહેન્દ્રઃ—"મેં તેનો નિશ્ચયપૂર્વક સંકલ્પ કર્યો છે."

સત્યાનંદઃ—"ત્યારે કન્યા ક્યાં છે, તે સાંભળવાની ખાએશ રાખીશ નહિ."

મહેન્દ્રઃ—એમ કેમ મહારાજ ?"

સત્યાનંદઃ—"જે આ વ્રત ગ્રહણ કરે, તેનાથી સ્ત્રી પુત્ર, કન્યા, સગાં સંબંધી વગેરે કોઇનીજ સાથે સંબંધ રાખી શકાય નહિ. સ્ત્રી, પુત્ર કન્યા વગેરેનું મોં જોવાથી પણ પ્રાયશ્ચિત્ત લાગે છે. જ્યાં સુધી તમારી ઈષ્ટસિદ્ધિ થાય નહિ, ત્યાં સુધી તમારાથી કન્યાનું મુખ જોઇ શકાશે નહિ. તેથી કરીને જો તમારો સન્તાન ધર્મ સ્વીકારવાનો સ્થિર સંકલ્પજ હોય, તો કન્યાની ખોળ કાઢીને તમારે શું કરવું છે ? તમારાથી ઓછુંજ તેને મળી શકાવાનું છે ?"

મહેન્દ્રઃ—"આટલો બધો કડક નિયમ શા માટે, પ્રભુ ?"

સત્યાનંદઃ—"સંતાનનો ધર્મ કઠોર કર્ત્તવ્ય પાલનનો છે. જે સર્વત્યાગી હોય તેના સિવાય બીજા કોઈ પણ એ કર્ત્તવ્ય કર્મ બજા-

વવાને યોગ્ય નથી. માયારજ્જુને વિષે જેનું ચિત્ત બંધાઇ ગયું છે, તે દોરડાથી બાંધેલી ઘોડીની પેઠે કદી પણ સ્વર્ગે જઈ શકતો નથી."

મહેન્દ્રઃ—"મહારાજ! વાત બરાબર નહિ સમજાઈ. જે સ્ત્રી પુત્રનું મોં જુએ, તે શું કોઇ મહાન્ કાર્ય કરવાને અધિકારી નથી, એમ ?"

સત્યાનંદઃ—"પુત્ર કલત્રનાં મોં જોવાથી આપણે દેવતાનું કામ ભૂલી જઇએ છીએ. સંતાન ધર્મનો નિયમ એવો છે કે જે દિવસે ખપ પડે, તે દિવસે સંતાને પોતાનો પ્રાણ સુદ્ધાં અર્પણ કરી દેવો. તમારી કન્યાનું મોં નજર આગળ રમ્યાં કરતું હશે, તો શું તેને મૂકીને તમારાથી મરી શકાશે ખરૂં?"

મહેન્દ્રઃ—"તો શું નહિ જોવાથી કન્યાને વિસારી શકાશે ખરી?"

સત્યાનંદઃ—"વિસારી શકતા ન હો, તો આ વ્રત લેશો નહિ."

મહેન્દ્રઃ—"સઘળાંજ સંતાનોએ શું આ પ્રમાણે બૈરાં છોકરાંને વીસરી જઇને વ્રત લીધું છે? એમ હોય, તો સંતાનોની સંખ્યા ઘણીજ ઓછી હોવી જોઇએ."

સત્યાનંદઃ—"સંતાન બે પ્રકારના હોય છે; દીક્ષિત એટલે દીક્ષા પામેલા અને અદીક્ષિત અર્થાત્ દીક્ષા નહિ પામેલા. જેઓ અદીક્ષિત છે, તેઓ કયાં તો સંસારી છે કે ભીખારી છે. તેઓ ફક્ત યુદ્ધને સમયે આવીને હાજર થાય છે અને લૂંટનો ભાગ અગર બીજું ઈનામ લઇને ચાલ્યા જાય છે. જેઓ દીક્ષિત છે, તેઓ સર્વત્યાગી છે. તેઓજ સંપ્રદાયના કર્ત્તા–નેતા–છે. હું તમને અદીક્ષિત સંતાન થવાની ભલામણ કરતો નથી. યુદ્ધને માટે તીરકામઠાંવાળા, લાકડીવાળા અનેક છે. દીક્ષા પામ્યા વગર સંપ્રદાયના કોઈ પણ મહાન કાર્યને માટે તમે અધિકારી થઈ શકશો નહિ."

મહેન્દ્રઃ—"દીક્ષા કઇ? દીક્ષિત થવું પડે શા માટે? મેં તો અત્યાર આગમચ મન્ત્ર લીધો છે."

સત્યાનંદઃ—"તે મંત્રનો ત્યાગ કરવો પડશે. મારી પાસેથી બીજી વાર મંત્ર લેવો પડશે."

મહેન્દ્રઃ—"મંત્રનો ત્યાગ શી રીતે કરી શકાશે?"

સત્યાનંદઃ—"હું તે પદ્ધતિ સમજાવી દઉં છું."

મહેન્દ્રઃ—"નવો મંત્ર શા માટે લેવો પડશે?"

સત્યાનંદઃ—"સંતાનો વૈષ્ણવ છે."

મહેન્દ્રઃ—"એ સમજાતું નથી. સંતાનો વૈષ્ણવ કેવી રીતે? વૈષ્ણવોનો તો અહિંસા એજ પરમ ધર્મ છે."

સત્યાનંદઃ—"તે ચૈતન્ય દેવતા વૈષ્ણવ છે. નાસ્તિક બૌદ્ધ ધર્મનાં અનુકરણથી જે પ્રકૃત વૈષ્ણવોની ઉત્પત્તિ થઇ હતી, તેજ ચૈતન્યના સંપ્રદાયનું લક્ષણ છે. વૈષ્ણવ ધર્મનું યથાર્થ લક્ષણ દુષ્ટોનું દમન કરીને ધરિત્રીનો ઉદ્ધાર કરવાનું છે. એમ હોય તેમાં શું આશ્ચર્ય? વિષ્ણુ પોતેજ સંસારનું પાલન કરનારા છે. દશ વાર શરીર ધારણ કરીને, એમણે પૃથ્વીનો ઉદ્ધાર કર્યો હતો. કેશી, હિરણ્યકશિપુ, મધુકૈટભ, મૂર, નરક વગેરે દૈત્યોનો, રાવણાદિ રાક્ષસ સમુદાયનો, તેમજ કંસ, શિશુપાલ ઇત્યાદિ રાજાઓનો તેમણેજ યુદ્ધમાં સંહાર કર્યો હતો. એજ વિજેતા હોઇ, વિજય આપવાવાળા છે. પૃથ્વીનો ઉદ્ધાર કરનારા છે, અને સંતાનોના ઇષ્ટ દેવતા છે. ચૈતન્ય દેવનો વૈષ્ણવ ધર્મ પ્રકૃત વૈષ્ણવ ધર્મ નથી—એ તો માત્ર અર્ધોજ ધર્મ છે. ચૈતન્ય દેવનો વિષ્ણુ પ્રેમમય છે, પરંતુ ભગવાન કેવળ પ્રેમમય નથી—એ તો અનંત શક્તિમય છે. ચૈતન્ય દેવના વિષ્ણુ કેવળ પ્રેમમય છે-સંતાનના વિષ્ણુ શુદ્ધ શક્તિમય છે. આપણે બન્નેય વૈષ્ણવ છીએ—પરંતુ બન્નેય અર્ધા વૈષ્ણવ છીએ. હવે વાત સમજાઈ?"

મહેન્દ્રઃ—"ના, આ કેવી નવી નવી વાતો મારા સાંભળવામાં આવે છે? કાસિમબજારમાં એક પાદરીની સાથે મારે મુલાકાત થઇ

હતી—તે પણ બધી આવીજ વાતો કરતો હતો—અર્થાત્ ઇશ્વર પ્રેમ-મય છે—તમે ઇસુના પર પ્રેમ કરો—આ પણ કાંઇક એવી જ વાત છે."

સત્યાનંદ:—"અમારા ચૌદ પુરૂષો જે પ્રમાણે વાત સમજતા આવ્યા છે, તેજ પ્રકારે વાત મેં તમને સમજાવી છે. ઈશ્વર ત્રિગુ-ણાત્મક છે, તે તમે સાંભળ્યું છે?"

મહેન્દ્ર:—"હા; સત્વ, રજસ્ અને તમસ્ એજ ત્રણ ગુણને ?"

સત્યાનંદ:—"બરાબર. એ ત્રણે ગુણની જૂદી જૂદી ઉપાસના છે. સત્વગુણમાંથી એનાં કરૂણા, કૌશલ્ય વગેરેની ઉત્પત્તિ થાય છે, એ ગુણની ઉપાસના ભક્તિ વડે કરવી. ચૈતન્યનો સંપ્રદાય તેજ કરી રહ્યો છે. રજોગુણમાંથી તેની શક્તિ ઉત્પન્ન થઈ છે; એ ગુણની ઉપાસના યુદ્ધ વડે—દેવલોકોનો દ્વેષ કરનારાઓના વિનાશથી થાય છે. આપણે તેજ ઉપાસના કરીએ છીએ. અને તમો ગુણમાંથી ભગવાને ચતુર્ભુજ વગેરે સ્વરૂપવાળું અવતારી શરીર ઇચ્છાનુસાર ધારણ કર્યું છે. ચન્દન, પુષ્પ વગેરે અર્પણ કરીને એ ગુણનું પૂજન કરવામાં આવે છે—સર્વ સાધારણ તેમજ કરે છે. હવે સમજ પડી ?"

મહેન્દ્ર:—"હા, સમજાયું. ત્યારે શું સંતાનોનો કેવળ ઉપાસક સંપ્રદાયજ છે, કેમ ?"

સત્યાનંદ:—"હા, એમજ છે. અમારે રાજ્ય જોઇતું નથી. મુસલમાનો, ભગવાનનો વિદ્વેષ કરનારા છે, એટલા માટેજ અમે તેમનો ખૂબ વિરોધ કરીએ છીએ."

પ્રકરણ ૫ મું.

વાર્તાલાપ કરી રહ્યા બાદ, સત્યાનંદ મહેન્દ્રની સંગાથે તે દેવાલયના અંદરના ભાગમાં–જ્યાં પેલી અપૂર્વ શોભામય મોટી પ્રચંડ ચતુર્ભુજ મૂર્ત્તિ વિરાજી રહી હતી તેમાં દાખલ થયો. તે વખતે એ જગ્યાની શોભા ઘણીજ રળિયામણી લાગતી હતી. સોના, રૂપા અને રત્નના મઢેલા જાતજાતના દીવા ત્યાં ઝળહળી રહ્યા હતા. સુંદર સુવાસિત પુષ્પોના મોટા મોટા ઢગ મન્દિરની શોભામાં વૃદ્ધિ કરીને સર્વત્ર સુગંધ પ્રસરાવી રહ્યા હતા. મન્દિરમાં બીજો એક મનુષ્ય બેઠો બેઠો હળવે હળવે "હરે મુરારે" શબ્દનો ઉચ્ચાર કરી રહ્યો હતો. સત્યાનંદે મન્દિરમાં પ્રવેશ કરતાં વારને તેણે ઉભા થઇને પ્રણામ કર્યા. બ્રહ્મચારી મહારાજે પ્રશ્ન કર્યો:—"તમે દીક્ષા લઈ શકશો ?"

તેણે જવાબ દીધો:—"મારા પર એટલી દયા કરો." તે ઉપરથી એને તેમજ મહેન્દ્રને સંબોધીને સત્યાનંદે કહ્યું:—"તમે વિધિપૂર્વક ઉપવાસ, સ્નાન, સંયમ કર્યાં છે ?"

જવાબ મળ્યો:—"હા, કર્યાં છે."

સત્યાનંદ:—"તમે આ ભગવાનની સમક્ષ પ્રતિજ્ઞા કરો. સંતાન ધર્મના નિયમ સઘળા પાળશો ?"

બન્ને:—"પાળીશું."

સત્યાનંદઃ—"જેટલા દિવસ માતાનો ઉદ્ધાર ન થાય, તેટલા દિવસ ગૃહસ્થ ધર્મનો પરિત્યાગ કરશો ?"

બન્નેઃ—"કરીશું."

સત્યાનંદઃ—"માતાપિતાનો ત્યાગ કરશો ?"

બન્નેઃ—"કરીશું."

સત્યાનંદઃ—"ભાઇ બ્હેનનો પણ ?"

બન્નેઃ—"ત્યાગ કરીશું."

સત્યાનંદઃ—"સ્ત્રી પુત્રાદિકનો સુદ્ધાં ?"

બંનેઃ—"ત્યાગ કરીશું."

સત્યાનંદઃ—"પોતીકાં સગાં સંબંધી ? દાસ દાસીઓ સુદ્ધાં ?"

બંનેઃ—એ બધાંયનો ત્યાગ કરીશું."

સત્યાનંદઃ—'ધન–સંપત્તિ–વૈભવ ?"

બંનેઃ—એ બધુંય તજી દઇશું."

સત્યાનંદઃ—"ઇન્દ્રિયોના પર જય મેળવશો ? બૈરાં સાથે કદી એકાન્તમાં બેસશો નહિને ?"

બંનેઃ"—"નહિ બેસીએ. ઇન્દ્રિયોને જીતીશું."

સત્યાનંદઃ—આ ભગવાનની મૂર્ત્તિની આગળ પ્રતિજ્ઞા લ્યો કે અમારે માટે અથવા અમારા સગાં સંબંધીને ખાતર દ્રવ્યસંચય નહિ કરીએ. જે કાંઇ પણ મેળવીશું, તે વૈષ્ણવ મન્દિરના ખજાનામાં અર્પણ કરીશું."

બંનેઃ—"અર્પણ કરીશું."

સત્યાનંદઃ—"સનાતન ધર્મને કાજે સ્વયમ્ હાથમાં હથિયાર લઇને યુદ્ધ કરશો ?"

બંનેઃ—"કરીશું."

સત્યાનંદઃ—"યુદ્ધમાં પાછી પાની કરશો નહિ ને ?"

બંનેઃ—"ના."

સત્યાનંદઃ—"એ પ્રતિજ્ઞાનો ભંગ થાય તો ?"

બંનેઃ—"સળગતી ચિતામાં પ્રવેશ કરીને, અથવા વિષપાન કરીને પ્રાણત્યાગ કરીશું."

સત્યાનંદઃ—"બીજી એક વાત હવે જાતિની છે. તમે કઈ જાતિના છો ? મહેન્દ્ર કાયસ્થ છે. બીજા સંતાનની કઇ જાતિ છે?"

બીજી વ્યક્તિએ કહ્યુંઃ—"હું બ્રાહ્મણ કુમાર છું."

સત્યાનંદઃ—"ઉત્તમ. તમે જાતિનો ત્યાગ કરી શકશો ? સંતાન માત્ર એકસરખી જાતિના ગણાય છે. આ મહાવ્રતમાં બ્રાહ્મણ શૂદ્ર વગેરે ભેદદષ્ટિને સ્થાન નથી. તમે શું જવાબ દો છો?"

બંનેઃ—"અમે એ ભેદભાવ નહિ રાખીએ; અમે સઘળાજ એક ભારત માતનાં સંતાન છીએ."

સત્યાનંદઃ—"ત્યારે તમને દીક્ષિત કરીશું. તમે જે જે પ્રતિજ્ઞા કરી, તેનો કદાપિ ભંગ કરશો નહિ. મુરારિ સ્વયમ્ તેના સાક્ષી છે. રાવણ, કંસ, હિરણ્યકશિપુ, જરાસન્ધ, શિશુપાલ વગેરેનાં વિનાશમાં જે કારણરૂપ છે, જે સર્વાન્તર્યામી, સર્વવિજયી, સર્વનિયન્તા છે, જે ઇન્દ્રના વજ્રને વિષે તેમજ બીલાડીના નખમાં એક સરખી રીતે વાસ કરી રહ્યા છે, તે પ્રતિજ્ઞાનો ભંગ કરનારાનો વિનાશ કરીને તેને અનંત નરકમાં ગબડાવી પાડશે."

બંનેઃ—"તથાસ્તુ."

સત્યાનંદઃ—"તમે બંને 'વન્દેમાતરમ્' ગાઓ."

બંનેયે તે એકાન્ત મંદિરમાં ભારત દેવીનું સ્તોત્ર ગાયું. ત્યાર પછી બ્રહ્મચારી મહારાજે એ બંનેને વિધિપૂર્વક દીક્ષા આપી.

પ્રકરણ ૬ ઠું.

દીક્ષા આપવાનું કામ ખલાસ થયા પછી સત્યાનંદ મહેન્દ્રને તદ્દન એકાન્ત સ્થાનમાં લઈ ગયા. બેઉ પોતપોતાના સ્થાન પર બેસી ગયા. સત્યાનંદ કહેવા લાગ્યોઃ—"જો વત્સ! આ મહાવ્રતની તેં જે દીક્ષા લીધી છે, તેના પ્રત્યે મારા ઉપાસ્ય ઇષ્ટ દેવે અનુકૂલ મત દર્શાવ્યો છે. તારી સહાય વડે ભારત માતાનું મહાન્ કાર્ય સધાશે. મારી આજ્ઞાને સાવધ રહી લક્ષમાં રાખજે. જીવાનંદ કે ભવાનંદની સાથે વનવન રખડીને યુદ્ધ કરવાનું હું તને કહેતો નથી. તું પદચિન્હ પાછો જા. તારા વતનમાં રહીને તારે સંન્યાસ ધર્મ પાળવો પડશે."

મહેન્દ્રને તે સાંભળીને અચંબાભેર અસંતોષ ઉપજ્યો, પણ તે કશું બોલ્યો નહિ. બ્રહ્મચારી કહેવા લાગ્યાઃ—"આ સ્થાનમાં આપણને સલામતીભર્યો આશ્રય નથી; પ્રબળ સૈન્ય આવીને આપણા ઉપર ઓચિંતો હુમલો કરે, તો આપણે ખોરાકીની સામગ્રી લઈ બારણાં વાસીને દશ દિવસ નિર્વિઘ્ને રહી શકીએ એવું આપણી પાસે કિલ્લાનું સાધન નથી. તમારો રાજમહેલ છે, તમારૂં ગામ છે, ત્યાં તમારી સત્તા છે. મારી ઇચ્છા એ જગ્યાએ એક કિલ્લો બાંધવાની છે. ચોતરફ ફરતી ખાઇ અને વાડ પદચિન્હ ગામની આસપાસ બાંધી દઈ મજબૂત બાંધકામ કરી મોટા બુરજ ઉપર તોપો ગોઠ-

વાવી દઈશું એટલે ઉત્તમ કિલ્લો બની જશે. તમે ઘેર જઇને રહેજો; બેહજાર સંતાનો ત્યાં આગળ તમારી સેવામાં હાજર થશે. તેઓની મદદથી કિલ્લાનું એ સઘળું બાંધકામ તાકીદે તૈયાર થઇ જશે. તમે તે જગ્યાએ એક લોખંડનું મજબુત મકાન બંધાવી દેજો. તેમાં સંતાનોના ઉપયોગને સારૂ દ્રવ્યનો ખજાનો રહેશે. સોનાની ભરેલી બધી પેટીઓ તમારા ઉપર એક પછી એક મોકલતા રહીશું. તમે એ ધનની સહાયથી આ બધાંય કાર્યની યોજના કરી દેજો. અને હું હવે જૂદા જૂદા સ્થળોએથી કીસબી કારીગરો તમને મોકલી આપું છું. કારીગરો બધા આવી ગયા પછી તમે પદચિન્હમાં કારખાનું ખોલજો. એ કારખાનામાં તોપ, ગોળા, બન્દૂક વગેરે સર્વ લડાયક હથિયારો તૈયાર થશે. એટલા માટેજ હું તમને ઘેર જવા કહું છું."

મહેન્દ્રે તેમ કરવા કબુલ કર્યું.

પ્રકરણ ૭ મું

સત્યાનંદ મહારાજને પગે પડીને મહેન્દ્ર વિદાય થઇ ગયો; ત્યાર બાદ જે બીજા શિષ્યે દીક્ષા લીધી હતી, તેણે આવીને સત્યાનંદને પ્રણામ કર્યા. સત્યાનંદે તેને આશીર્વાદ આપી મૃગચર્મ ઉપર બેસવા ફરમાવ્યું. આડીઅવળી બીજી કેટલીક વાતો થયા પછી, સત્યાનંદે પૂછ્યું:—"કૃષ્ણને વિષે તમારી ગાઢ ભક્તિ છે કે નહિ?"

શિષ્ય બોલ્યો:—"તે હું શી રીતે કહું? હું જેને ભક્તિ સમજું છું, તે ઠગાઇ પણ ન હોવી જોઇએ, તેમજ આત્મવંચના પણ ન હોવી જોઇએ."

સત્યાનંદ સંતોષ પામીને બોલ્યા:—"યોગ્ય વિવેચન કર્યું છે. તમે દિવસે દિવસે જેનાથી ભક્તિ વધારે પ્રગાઢ થાય, એવું એવું અનુષ્ઠાન કરતા રહેજો. મારો આશીર્વાદ છે કે તમારો યત્ન સફળ નીવડો. કેમકે, ઉમ્મરમાં તમે ઘણા નાના છો. વત્સ! મારે તમને શું કહીને બોલાવવા, તે હજી સુધી મેં તમને પૂછ્યું નથી."

નૂતન સંતાન બોલ્યો:—"આપને જેમ રૂચે તેમ; હું તો વૈષ્ણવનો દાસાનુદાસ છું."

સત્યાનંદ:—"તમારી નવીન યુવાવસ્થા જોઇને તમને નવીનાનંદ કહેવાનું મન થાય છે-એટલા માટે એજ નામ તમે ધારણ કરજો. પરંતુ એક બીજી વાત તમને પૂછું છું. તમારૂં પહેલાંનું નામ શું

હતું ? કહેવાની હરકત હોય તો પણ બેધડક કહી દેજો. મારી આગળ જાહેર કર્યાથી બીજા કોઇને કાને નહિ જાય. સંતાન ધર્મનું રહસ્ય એવું છે કે, ન કહેવાય એવી છાની વાત હોય તે પણ ગુરૂને કહેવી જોઇએ. કહ્યાથી કશી હાનિ થતી નથી."

શિષ્ય:—"મારૂં નામ શાન્તિરામ શર્મા."

સત્યાનંદ:—"તારૂં નામ શાન્તિમણિ પાપિષ્ટા હોવું જોઇએ."

એમ કહી સત્યાનંદે તેની કાળી કચકડા જેવી દોઢ હાથ લાંબી દાઢી પોતાના ડાબા હાથ વતી જોરથી ઝાલીને એક આંચકો માર્યો. બનાવટી દાઢી તેજ ક્ષણે નીકળી પડી. સત્યાનંદ બોલી ઉઠ્યા:—"છટ્ છટ્ બેટા! આ શું ? મારી સાથે પણ આવી ઠગાઈ? —અને મને, મનેજ ઠગવો હોય, તો આટલી નાની વયમાં આવી મોટી દોઢ હાથ લાંબી દાઢી શા માટે ? દાઢી ટુંકી રાખી હત તો પણ શું ગળાનો મૃદુ અવાજ—અને આંખની દૃષ્ટિ એ બંને છુપાં રહેત ? એવો હું બોથડ ભોટ જેવોજ હત, તો આવું મહાન કાર્ય કેમ કરીને હાથ પર લઇ શકત ?"

શાન્તિ તે વખતે ઝંખવાણી પડી ગઇ. પોતાના બંને હાથ વતી આંખ ઢાંકી દઇને, નીચું ઘાલીને બેસી રહી. થોડીવાર પછી વૃદ્ધ મહારાજ પ્રત્યે વિલોલ કટાક્ષ ફેંકીને કહેવા લાગી:—"પ્રભુ ! એમાં ગુન્હો પણ મેં શો કર્યો છે ? સ્ત્રીના હાથમાં કદી બળ નથી હોતું, એમ ?"

સત્યાનંદ:—"ગાયની ખરીમાં પાણી રહે છે તેટલુંજ."

શાન્તિ:—"સન્તાનોનાં બાહુબળની આપે કદી પરીક્ષા કરી જોઈ છે ?"

સત્યાનંદ:—"કરી છે."

એમ કહી સત્યાનંદે એક પ્રચંડ ધનુષ અને લોઢાના કેટલાક તાર લાવીને કહ્યું:—"આ ધનુષ્યને આ લોઢાના તારની દોરી બાંધ-

વાની છે. દોરીનું માપ બે હાથ જેટલું છે, દોરી બાંધતાં બાંધતાં ધનુષ હાથમાંથી છટકી જાય છે અને દોરી બાંધનારને ક્યાંનો ક્યાં ગબડાવી પાડે છે. જે બરાબર ગુણ ચઢાવી શકે, તેજ ખરો બળવાન સાબીત થાય છે."

શાન્તિએ ધનુષ અને તીરની બરાબર પરીક્ષા કરીને કહ્યું:- "બધાજ સંતાનો શું આ પરીક્ષામાં પસાર થયા છે?"

સત્યાનંદ:—"ના, એ રીતે તેઓના બળની ફક્ત કસોટીજ કરી છે."

શાન્તિ:—"એ પરીક્ષામાં કોઈજ નિષ્ફળ નીવડયું નથી?"

સત્યાનંદ:—"ફક્ત ચારજ જણ."

શાન્તિ:—"જીજ્ઞાસા કરવાનું સાહસ કરી શકું કે એ ચાર તે કોણ કોણ?"

સત્યાનંદ:—"નિષેધ કાંઈ નથી. એક તો હું."

શાન્તિ:—"અને બીજા?"

સત્યાનંદ:—"જીવાનંદ, ભવાનંદ, જ્ઞાનાનંદ."

શાન્તિએ ધનુપ લીધું, તાર લીધો, ઝપાટામાં ધનુષને પણછ ચઢાવી દીધી અને સત્યાનંદના પગ આગળ પાછું ધનુષ મૂકી દીધું.

સત્યાનંદ, વિસ્મયભર્યા ભયથી સડકજ થઇ ગયા. થોડીકવાર પછી બોલી ઉઠયા:—"આ હું શું જોઉં છું? તું તે દેવી છે કે માનવી?"

શાન્તિ હાથ જોડીને બોલી:—"હું સામાન્ય માનવી છું, પણ હું બ્રહ્મચારિણી છું."

સત્યાનંદ:—"તે પણ કેમ હોઇ શકે? તું બાળવિધવા છે? બાળવિધવાઓમાં પણ આટલું બળ હોતું નથી, કેમકે તેઓ એકજ વાર જમે છે."

શાન્તિ:—"હું સધવા છું."

સત્યાનંદઃ—"તારા સ્વામીની આજ્ઞા લીધી છે?"

શાન્તિઃ—"લીધી છે; એમને ખાતર તો આવી છું."

મેઘમાંથી નીકળી આવતા તડકાની પેઠે સ્મરણશક્તિ સત્યાનંદના ચિત્ત ઉપર પ્રકાશી રહી. તે બોલી ઉઠ્યાઃ—"હવે સ્મરણ થાય છે. જીવાનંદની સ્ત્રીનું નામ શાન્તિ હતું. તમે જીવાનંદનાંજ સહધર્મિણી કે ?"

નવીનાનંદે એકાએક પોતાનું મોં જટા વતી ઢાંકી દીધું. સત્યાનંદ કહેવા લાગ્યાઃ—"અહીં પાપકર્મ કરવાને આવી છે કેમ?"

શાન્તિએ એકદમ માથા પરની જટાને એક બાજુએ ખસેડી નાંખીને કહ્યુંઃ—"એમાં પાપકર્મ શેનું? પત્ની સ્વામીને અનુસરે તે કાંઇ પાપકર્મ કહેવાય પ્રભુ? સંતાનધર્મનું શાસ્ત્ર જો એને પાપ કર્મ કહેતું હોય, તો સંતાનધર્મજ અધર્મ છે. હું એમની પત્ની–સહધર્મિણી–છું; એ ધર્માચરણને વિષે પ્રવૃત્ત થયા છે; હું એમની સંગાથે ધર્માચરણ કરવાને આવી છું."

શાન્તિની તેજસ્વી વાણી સાંભળીને તેમજ એની ઉંચી ગરદન, આવેશને લીધે ઉછળતી છાતી, ધ્રૂજતા હોઠ તથા ઉજળી અને આંસુભરી આંખો જોઇને સત્યાનંદ ખુશ થયા, અને કહેવા લાગ્યાઃ—"તું સાધ્વી છે, પણ જોજે બેટા–પત્ની કેવળ ગૃહધર્મમાંજ સહધર્મિણી છે–વીરધર્મમાં રમણી કાંઇ વીસાતમાં નથી."

શાન્તિઃ—"કયો મહાવીર પત્ની વગર વીર થઈ શક્યો છે? સીતા નહિ હત, તો રામ કદી પણ વીર થઈ શક્યા હત કે? અર્જુને કેટલીવાર લગ્ન કર્યાં હતાં, તે ગણી જુઓ. ભીમનું બળ જેટલું અગાધ હતું તેટલીજ તેને પત્નીઓ હતી. વધારે દૃષ્ટાંત બીજાં કેટલાં આપું? આપ સરખાને વિશેષ કહેવાનું હોયજ નહિ."

સત્યાનંદઃ—"વાત સાચી છે, પરંતુ રણક્ષેત્રમાં કયો પુરૂષ પોતાની પત્નીને સાથે લઈ જાય છે?"

શાન્તિઃ—"અર્જુને જે વખતે અન્તરિક્ષમાંથી યાદવી સેના સાથે યુદ્ધ કર્યું હતું, તે વખતે એનો રથ કોણ ચલાવતું હતું? દ્રૌપદીને સાથે રાખી ન હોત, તો પાણ્ડવો શું કુરૂક્ષેત્રના યુદ્ધમાં ઝુઝી શકત?"

સત્યાનંદ—"તે હશે. સામાન્ય મનુષ્યોનાં મન સ્ત્રીઓને વિષે આસક્ત થતાં સાધનામાં ખલેલ પડે છે અને કાર્ય સિદ્ધ થતું નથી. એટલા માટેજ સંતાનોનું વ્રત એવા પ્રકારનું છે કે કોઈ પણ સ્ત્રીની સાથે એકાન્ત સેવવો નહિ, તેમજ એક આસન ઉપર બેસવું નહિ. જીવાનંદ મારો જમણો હાથ છે. શું તું મારો જમણો હાથ ભાંગી નાંખવાને સારૂ આવી છે?"

શાન્તિઃ—"હું આપના જમણા હાથને વિષે બલ વધારવા ખાતર આવી છું. બ્રહ્મચારિણી છું, પ્રભુની પાસે પણ બ્રહ્મચારિણીજ રહીશ. હું કેવળ ધર્માચરણને કાજે આવી છું; સ્વામીને મળવા ખાતર નથી આવી. એમના વિરહથી હું કાંઈ વ્યાકુળ થતી નથી. મારા પતિએ જે ધર્મ સ્વીકાર્યો છે, તેમાં હું તેમની સહધર્મિણી હોવા છતાં ભાગીદાર કેમ નહિ થાઉં? હું એજ હેતુથી આવી છું."

સત્યાનંદઃ—"બહુ સારૂં, થોડા દિવસ તારૂં પારખું જોઇશ."

શાન્તિઃ—"આનંદમઠમાં મારાથી રહી શકાશે કે?"

સત્યાનંદઃ—"નહિ તો આજે બીજે ક્યાં જવાની હતી?"

શાન્તિઃ—"ઠીક. બીજું કંઈ?"

સત્યાનંદઃ—"ભવાની માતાની પેઠે તારા કપાળમાં પણ આગ ભભુકે છે! જોજે અમારા સંતાન સંપ્રદાયને બાળી ન નાંખતી હો!"

એમ કહી સત્યાનંદે શાન્તિને આશીર્વાદ આપીને ત્યાં આગળથી વિદાય કરી.

શાન્તિ મનમાં ને મનમાં ફફડવા લાગીઃ—"ઓય મારો વ્હાલો! બુઢ્ઢો જણાય છે ને તું તો? મારા કપાળમાં આગ ભભુકે

છે, એમ? હું કપાળબળી! ના, તારી મા કપાળબળી!!"

વસ્તુતઃ સત્યાનંદનો એવો અભિપ્રાય ન હતો–નેત્રમાં વિદ્યુત સમા ચમકારોને ઉદ્દેશીને તેણે એ મુજબ કહ્યું હતું, પરંતુ એ વાત કાંઈ એનાથી આવડી ઘરડી ઉમ્મરે નાદાન યુવતિને કહી શકાય?

પ્રકરણ ૮

તે રાત્રે શાન્તિને મઠમાં રહેવાની પરવાનગી મળી. એથી તે ઓરડો જોવા જવાને તૈયાર થઇ. ઘણાએ ખાલી પડી રહ્યા હતા. ગોવર્દ્ધન નામે એક નોકર–હલકા દરજ્જાનો સંતાન–હતો, તે હાથમાં ફાનસ લઇને ઓરડા દેખાડવા આવ્યો. શાન્તિને કોઈ કરતાં કોઇ પણ ઓરડી પસંદ પડી નહિ. હતાશ થઈ ગોવર્દ્ધન શાન્તિને સત્યાનંદ પાસે પાછી લઇ આવતો હતો. શાન્તિ કહેવા લાગીઃ—"ભાઈ સંતાન! આ દિશામાં કેટલાક ઓરડા આવેલા છે, તે તો આપણે જોયાજ નહિ!"

ગોવર્ધ્ધન બોલ્યોઃ—"એ ઓરડીઓ છે ઘણી સારી, પરંતુ એ બધીયમાં લોકો રહે છે."

શાન્તિ:—"કોણ કોણ રહે છે ?"

ગોવર્ધ્ધન:—"મોટા મોટા સેનાપતિઓ રહે છે."

શાન્તિ:—"કયા મોટા મોટા સેનાપતિઓ ?"

ગોવર્ધ્ધન:—"ભવાનંદ, જીવાનંદ; ધીરાનંદ, જ્ઞાનાનંદ, આનંદ આનંદમય છે.

શાન્તિ:—ચાલો, એ ઘરો એક વાર જોઇ આવીએ તો ખરાં."

ગોવર્દ્ધન પ્રથમ શાન્તિને ધીરાનંદને ઘેર લઇ ગયો. ધીરાનંદ મહાભારતનું દ્રોણ પર્વ વાંચતા હતા. અભિમન્યુ સમરથીઓની સાથે કેવી રીતે યુદ્ધ કરી રહ્યો હતો, તેમાં એનું મન ગરક થઇ ગયું હતું. શાન્તિ ત્યાંથી કાંઈ પણ બોલ્યા વગર ચાલી ગઇ.

ત્યાર બાદ શાન્તિ ભવાનંદના ઘરમાં દાખલ થઈ. ભવાનંદ તે વખતે ઉંચી નજરે એક ચહેરાનું ચિત્તને વિષે ચિન્તવન કરી રહ્યા હતા. તે ચેહેરો કોનો હશે. તેની શી ખબર! પરંતુ ચેહેરો ઘણો કારમો, કામણગારો હતો. શામળા સુવાસિત કેશ તે ચેહેરાનાં કાન સુધી પ્રસરી રહેલા ભવાં ઉપર વિખરાઇ રહ્યા હતા. વચ્ચે ત્રિકોણાકારવાળું લલાટ મૃત્યુની કરાલ કાલછાયામાં ડૂબી રહ્યુ હતું. મૃત્યુ અને મૃત્યુંજય જાણે તે સ્થળ પર દ્વંદ્વ યુદ્ધ ન કરી રહ્યા હોય, એવો ભાસ થતો હતો. આંખો મીંચાયલી, ભવાં સ્થિર, હોઠ ભૂરા રંગનાં, કપાળ પીળું ધમ્મક, નાક ઠંડુ બરફ સમું, છાતી ઉંચી થઇ રહી હતી. વાયુ વસ્ત્રને કંપાવી રહ્યો હતો.

વાદળામાં ઢંકાએલો ચન્દ્રમા જેમ ધીમે ધીમે સઘળી મેઘ પંક્તિને પ્રકાશિત કરીને, પોતાના સૌન્દર્યને વિકસાવે છે; પ્રભાતનો પ્રભાકર જેમ તરંગાકાર મેઘમાલાને ધીરે ધીરે સુવર્ણરંગી બનાવીને પોત પ્રકાશે છે અને દશે દિશાઓને અજવાળે છે, સ્થળ, જળ, કીટ, પતંગાદિને પ્રફુલ્લાવે છે, તેજ પ્રમાણે તે શબના દેહને વિષે જીવનની શોભાનો સંચાર થઈ રહ્યો હતો. અહા કેવી તે શોભા !

ભવાનંદના મનમાં તેનાજ વિચારો ઘોળાયા કરતા હોવાથી, તે પણ કશુંય બોલ્યો નહિ. કલ્યાણીના રૂપમાં તેનું હૃદય તલ્લીન થઇ ગયું હતું; શાન્તિના રૂપ તરફ તેણે નજર સરખી કરી નહિ.

શાન્તિ ત્યાં આગળથી બીજે ઠેકાણે ગઈ. અને પૂછવા લાગી:—" આ કોનું ઘર ?"

ગોવર્ધ્ધન બોલ્યો:—"જીવાનંદ ઠાકુરનું."

શાન્તિ:—"તે વળી કોણ છે? કયાં છે? અહિં તો કોઇએ જણાતું નથી."

ગોવર્દ્ધન:—"કોઇ ઠેકાણે ગયા હશે, હમણાં આવશે,"

શાન્તિ:—"આ ઘર બીજાં બધાં કરતાં સરસ છે."

ગોવર્દ્ધન:—"પણ આ ઘર તો કામમાં નહિ આવે."

શાન્તિ:—"કેમ વારૂ ?"

ગોવર્દ્ધન:—"જીવાનંદ ઠાકુર અહિં રહે છે."

શાન્તિ:—" તો આ ઘર માંહેનોજ એકાદ ભાગ પસંદ કરીએ."

ગોવર્દ્ધન:—"તે કેમ થઇ શકે? જે આ ઘરમાં રહે છે, તેજ એનો માલીક છે; તે જે કરે તેજ થાય."

શાન્તિ:—"વારૂ ત્યારે, તમે તમારે જાઓ. મને કોઇ સ્થાન નહિ મળે, તો હું મારે ઝાડ નીચેજ પડી રહીશ."

એમ કહી ગોવર્દ્ધનને વિદાય કરીને શાન્તિએ તે ઘરની અંદર પ્રવેશ કર્યો. અંદરના ખંડમાં જઇને જીવાનંદને બેસવાનું મૃગચર્મ ત્યાં પડયું હતું તે પાથરી દીધું. દીવો વધારે સતેજ કર્યો અને જીવાનંદનું એકાદ પુસ્તક લઇને વાંચવા મંડી.

થોડીક વારમાં જીવાનંદ ત્યાં આગળ આવીને ઉભો. શાન્તિ મરદના પોશાકમાં હોવા છતાં, એને જોતાં વારજ તેણે ઓળખી કાઢી. તે બોલી ઉઠયો:—"આ કોણ? શાન્તિ ?"

ધીરે ધીરે પુસ્તકનાં પાનાં ફેરવતાં ફેરવતાં શાન્તિએ જીવાનંદના પ્રત્યે દૃષ્ટિપાત કરીને કહ્યું:—“શાન્તિ કોણ છે, મહાશય ?”

જીવાનંદ મ્હાત થઇ ગયો–આખરે કહેવા લાગ્યો:—“શાન્તિ કોણ છે મહાશય ? કેમ, તું કોણ છે ત્યારે ? તું શાન્તિ નથી ?”

શાન્તિએ રૂવાબભેર કહ્યું:—“હું નવીનાનંદ ગોસ્વામી છું.” એમ કહી તે પાછી પુસ્તક વાંચવા મંડી ગઈ.

જીવાનંદ ખડખડ હસી પડયો. તે બોલ્યો:—“આ કાંઇ નવો રંગ ઝામે છે ! વારૂ ત્યારે, નવીનાનંદ અહિં કીયા કાર્યાર્થે આવ્યો છે ?”

શાન્તિ બોલી:—“શિષ્ટ સમાજમાં સભ્યતાની રીત એવી છે કે, પ્રથમ સંભાષણના પ્રસંગે ‘આપ’ ‘મહાશય’ વગેરે શબ્દો વડેજ સંબોધવામાં આવે. મેં પણ આપનું અસન્માન કર્યું નથી. તેમ છતાં આપ ‘તું તું’ કરીને તોછેડાઇથી કેમ મારી સાથે વદો છો ?”

“જેવી આજ્ઞા” એમ કહી ગળા પરના વસ્ત્રનો છેડો ઠીકઠાક કરી, જીવાનંદે બેઉ હાથ જોડીને કહ્યું:—“આ ક્ષણે સેવકની વિનય-નમ્ર પ્રાર્થના એટલીજ છે કે શા હેતુથી આપ મહાશયનું ભઇરૂ-પુરથી આ દીનના નિવાસસ્થાન તરફ શુભ આગમન થયું છે, તે ફરમાવો.”

શાન્તિએ એકદમ ગંભીર થઇ જઇને કહ્યું:—‘વ્યંગનું પણ મને કાંઈ પ્રયોજન જણાતું નથી. ભઈરૂપુરની મને ખબર નથી. સંતાન ધર્મનો સ્વીકાર કરવાને મારૂં આવવું થયું છે. મેં આજેજ દીક્ષા લીધી છે.”

જીવાનંદ:—“આખરે સર્વ નાશ ! કેમ, ખરેખર કે ?”

શાન્તિ:—“સર્વનાશ શા માટે ? તમે પણ દીક્ષિતજ છો ને ?”

જીવાનંદ:—“તું તો બાઈ માણસ છે.”

શાન્તિઃ—"તેથી શું? એવી વાત વળી ક્યાંથી લઈ આવ્યા?"

જીવાનંદઃ—"મને એવી ખાતરી હતી કે મારી વહુ નારી જાતિની છે."

શાન્તિઃ—" વહુ ? વહુ વળી કેવી ?"

જીવાનંદઃ—" હતી એમ તો જાણું છુ."

શાન્તિઃ—"તમને ખાતરી છે ને કે હું તમારી વહુ છું ?"

જીવાનંદ ફરી પાછો હાથ જોડીને ગળા પર વસ્ત્રનો છેડો નાંખીને નમ્રતાથી બોલ્યોઃ—"જેવી આજ્ઞા, હા મહાશય."

શાન્તિઃ—"આવી ઠઠ્ઠા મશ્કરીનીજ વાતો જો આપના મનમાં સ્ફુર્યાં કરે, તો પછી આપનું કર્ત્તવ્ય કેવુંક હોઇ શકે, બોલો જોઇએ!"

જીવાનંદઃ—"આપનાં શરીરને ઢાંકી દેનારા પદાર્થોને સન્જડ કબજે કરી લઇને અધરામૃતનું પાન કરવાનું."

શાન્તિઃ—' એ આપની દુષ્ટ બુદ્ધિ અગર તાડીખાના પ્રત્યેની અસાધારણ ભકિતનોજ માત્ર પરિચય કરાવે છે. દીક્ષા લેતી વખતે સ્ત્રીની સાથે એક આસન ઉપર નહિ બેસવાની આપે પ્રતિજ્ઞા લીધી છે. આપને જો મારા પ્રત્યે કેવળ સ્ત્રી બુદ્ધિ હોવાનીજ ખાતરી હોય–તો આપે જૂદા આસન ઉપરજ બેસવું ઉચિત છે. મારી સાથે વાર્તાલાપ કરવો, એ પણ આપનું કર્ત્તવ્ય નથી."

એમ કહી શાન્તિએ ફરીથી પુસ્તકને વિષે ચિત્ત ચોંટાડયું. જીવાનંદે હારી થાકીને દૂર પથારી પાથરીને તેના ઉપર શયન કર્યું.

આનંદમઠ.

ખંડ ૩ જો.

પ્રથમ પરિચ્છેદ

ઇશ્વરકૃપાથી ૭૬ નું સાલ પૂર્ણ થયું. બંગાળાની વસ્તીના રૂપીએ ૭ આના જેટલા ભાગને–કોણ જાણે કેટલાયે કરોડ મનુષ્યોને-યમલોકમાં મોકલ્યા પછી એ કમનસીબ વરસ પોતે કાળમુખમાં ઝડપાયું. ૭૭ ની સાલ બેઠી. પ્રભુ પ્રસન્ન થયા હોય એમ લાગ્યું. વૃષ્ટિ સારી થઇ. ધરતી પર લીલોતરી પથરાઇ. ગયા વર્ષના કાળમુખા જડબામાંથી જેઓ બચ્યા હતા તેમને હવે પેટપૂર ખાવાનું મળવા લાગ્યું. ગયે વરસે, કેટલાંકો કડાકા કરીને અગર અડધે પેટે મંગળવાર કરીને માંદા પડ્યા હતા. પેટ ભરીને કોઇને ખાવા મળતું ન્હોતું. ઘણા માણસો તેથી મરણને શરણ થયા. પૃથ્વી ઉપર ખેતરો હતાં. પણ લોકો નહતા. ગામેગામ મકાનો ખાલી પડી જઈ તેમાં પશુઓ આરામ લેવા લાગ્યાં હતા.

ગામેગામ જમીન સઘળી ઉકરડા જેવી થઇ ગઈ. ખેડૂતો કોઇ રહ્યા નહતા. જમીનને ખેડે પણ કોણ? બધેજ સફાચટ મેદાન થઈ ગયું હતું. દેશમાં જંગલો વધી ગયાં. જે જગ્યાએ હાસ્યમય

શામળી લીલોતરી વિરાજતી હતી, જ્યાં અંસખ્ય ગાય ભેંસો ચરતી હતી, જે સઘળો બગીચા જેવો પ્રદેશ યુવક યુવતિઓની આનંદભૂમિ સમો હતો, તે જગ્યાએ મનુષ્યનાં માંસને માટે તલસી રહેલા વાઘ આવીને હરણ વગેરે ઉપર બેધડક તરાપ મારી રહ્યા હતા. જે ઠેકાણે સુંદરીઓનાં ટોળેટોળાં અળતાથી રંગેલા પગ વડે નૂપુર ઝંકાર કરતાં કરતાં, સમોવડી સાહેલીઓ સંગાથે ઠઠ્ઠા મશ્કરી કરતાં કલ્લોલ કરતાં જતાં હતાં, તે જગોએ રીંછ પોતાનું રહેઠાણ બનાવીને પોતાનાં બચ્ચાંઓને ઉછેરવા લાગ્યા. જે જગ્યાએ સઘળાં ભુલકાંઓ નવીન વયમાં સાંજ વેળાએ મલ્લિકા કુસુમ સમાં ખીલી રહી હૃદયને બહેલાવનારૂં હાસ્ય હસતાં, તે જગોએ આજે જંગલી હાથીઓનાં ટોળેટોળાં મદોન્મત્ત થઇને વૃક્ષનાં ડાળાં પાંખડાં વિદારી નાંખવા લાગ્યાં. જે ઠેકાણે દુર્ગોત્સવ થતો હતો, તે જગ્યાએ આજે શિયાળોની ગુફાઓ બની રહી છે. છપ્પરખાટો ઉપર ઘુવડો પોઢી રહ્યાં છે, નાટ્યમન્દિરમાં દિવસના વખતે પણ ઝેરી સાપ દેડકાની શોધમાં દોડાદોડ કરી રહ્યા છે. બંગાળામાં ધાન્ય ઉત્પન્ન થાય છે, પરંતુ ખાનારા માણસો નથી; વેચવાલાયક વસ્તુઓ નીપજે છે, પણ ખરીદનારા શોધ્યા જડતા નથી; ખેડૂતો ખેતી કરે છે, પણ ખેતર પાણી પામતા નથી.—જાગીરદારોને મહેસુલ ભરી શકતા નથી. રાજાએ જાગીરદારોની સઘળી જરજમીન કબજે કરી લીધાથી તેઓ બીચારા અલ્લા એક બદામ થઈ ગયા! પૃથ્વી ધાન્ય ઉત્પન્ન કરી રહી હતી, પરંતુ ધન કેઇ ઠેકાણે પાકતું નહોતું. સઘળાનીજ બાઇ બેસી ગઈ હતી. જેને હાથ જે કાંઈ આવતું, તે તે સ્વાહા કરી જતું. ચોર લુંટારા બદમાશોનાં માથાં ઉંચાં થયાં; સાધુઓ બીચારા ભયભીત થઇ ઘરની અંદર ભરાઇ રહેવા લાગ્યા.

આણી તરફ સંતાન સંપ્રદાય હરહમેશ ચંદન પુષ્પ તુલસી વગેરેથી વિષ્ણુના પાદપદ્મનું પૂજન કરતો; જેનાં ઘરમાં બન્દુક,

પિસ્તોલ જોવામાં આવતાં, તે તેઓ ખેંચી લાવતા. ભવાનંદે ચોખ્ખો ખુલાસો કરી દીધો હતોઃ—"ભાઇઓ! એક તરફ એક ઘરમાં મણિ માણિક મોતી હીરા વગેરે નજરે પડે, અને બીજી બાજુએ એકાદ ભાંગેલી તૂટેલી બંદુક જોવામાં આવે, તો પેલા મણિ માણેક મોતી હીરા વગેરેને વેગળા કરીને બંદુકજ તાણી લાવવી."

ત્યારબાદ તેઓ ગામેગામ પોતાના દૂત મોકલવા લાગ્યા. એ દૂતો ગામમાં જઇ હિન્દુ નજરે પડતાં વારને તેને ઉપદેશ આપીને પૂછતા:—"ભાઈ! વિષ્ણુ પૂજા કરશો?" એમ કહી ૨૦–૨૫ માણસોનું ટોળું ભેગું કરીને મુસલમાનના ગામ પર હુમલો કરતા અને મુસલમાનોનાં મકાનો સળગાવી મૂકતા. મુસલમાનોને જાન માલની સલામતીને છેલ્લી સલામ કરી દેવી પડતી; સંતાનો તેમનું સર્વસ્વ લૂંટી લઈને નૂતન વિષ્ણુ ભક્તોને વ્હેંચી આપતા. લૂંટનો ભાગ મળતાં ગામના લોકો ખુશ ખુશ થઇ જતા. સંતાનો તેઓને વિષ્ણુ મન્દિરમાં લઇ જઇને મૂર્તિનો ચરણસ્પર્શ કરાવીને તેઓને સંતાન બનાવતા.

લોકોને લાગ્યું કે સંતાન થવામાં લાભ છે. ખાસ કરીને મુસલમાન રાજ્યના જુલ્મી અમલ અને અંધાધુંધીથી રૈયત સઘળીજ મુસલમાનો ઉપર નારાજ થઈ હતી. હિન્દુ ધર્મની શિથિલતા જોઇને ઘણાય હિન્દુઓને હિન્દુત્વનું સંગઠન કરવાનો અત્યંત ઉત્સાહ હતો. એ કારણોને લઇને સંતાનોની સંખ્યામાં દિવસે દિવસે વધારો થવા લાગ્યો. દિવસના સો સો અને મહિને દહાડે હજારો સંતાનો આવીને ભવાનંદ જીવાનંદનાં ચરણમાં શિર ઝુકાવીને દેશભરનાં મુસલમાનોની ખબર લઇ નાંખવાને ટોળેટોળાં નીકળી પડવા લાગ્યા. જ્યાં જ્યાં બાદશાહના અમલદારો જોવામાં આવતા, તેમને કબજે કરતા. મારપીટ કરતા અને કોઈ કોઇ વાર તો તેમનો જીવ

સુદ્ધાં લેતા. જે જે સ્થળોએ સરકારી નાણાં મળી આવતાં, તે લૂંટી ઘેર લઇ આવતા. જ્યાં મુસલમાનોનાં ગામ જણાતાં કે તરતજ તેમની હોળી કરતા.

બાદશાહના સુબાઓએ તે ઉપરથી સંતાનોને સજા કરવાને પુષ્કળ સૈન્ય મોકલવા માંડયું; પરંતુ હવે સંતાનો સજ્જડ ઝામી ગયા હતા. તેઓના ઝપાટા આગળ મુસલમાનોની ફોજનું વળતું નહિ. સંતાનો એ ફોજ ઉપર તૂટી પડીને તેમની રેવડી દાણાદાણ કરી નાંખતા અને હરિ નામની ગર્જના કરતા. યવનોની ફોજ કદાચ સંતાનોની એકાદ ટુકડીને હંફાવતી તો કહીં કહીંથી તેઓની બીજી બીજી ટુકડીઓ એકાએક નીકળી આવીને યવનોના ઉપર છાપો મારતી અને હરિ હરિનો પોકાર કરીને તેઓનો કચ્ચરઘાણ કરી નાંખીને પાછી ચાલી જતી.

એ વખતે ભારતના અંગ્રેજ કુલના પ્રાતઃસૂર્યસમા વોરન હેસ્ટિંગ્સ હિંદુસ્થાનના ગવર્નર જનરલ હતા. કલકત્તામાં આસપાસ ફરતો લોઢાનો કોટ ચણાવી દઇ, તેણે ધાર્યું હતું કે આ કોટ વડે હવે હું આખા ભારત દેશને સમુદ્ર સહિત બાંધી દઈશ. એક દિવસ જગદીશ્વર પરમાત્માએ સિંહાસન ઉપર બેસીને નિઃસંદેહ તેને "તથાસ્તુ" કહીને પુષ્ટિ આપી હતી. પરંતુ આજકાલ તો સંતાનોનાં ભયાનક હરિધ્વનિથી વોરન હેસ્ટિંગ્સ સુદ્ધાં થરથરી ઉઠતા.

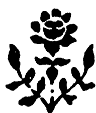
શરૂઆતમાં વોરન હેસ્ટિંગ્સે ફોજદારી સૈન્યની સહાય વડે બળવો શમાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો, પરંતુ ફોજદારી સૈન્યની બહાદૂરી એવી ભારે હતી કે કોઈ વૃદ્ધ બાઇ માણસને મ્હોંડે પણ હરિ નામની ગર્જના સાંભળતાં વારને તે સૈન્ય ઉભી પૂંછડીએ નાસવા માંડતું.

તેથી આખરે લાચાર થઇ વોરન હેસ્ટિંગ્સે બળવાની શાન્તિને કાજે કૅપ્ટન ટોમસ નામના એક ચાલાક સરદારની આગેવાની

હેઠળ કંપનીનું સૈન્ય મોકલી આપ્યું.

કેપ્ટન ટામસે આવતાં વારને બળવો શાન્ત પાડવાને જોઇએ તેવો બંદોબસ્ત કરવા માંડ્યો. બાદશાહી ફોજે ચુંટી કાઢેલું જમીનદારનું સૈન્ય ભેગું કરીને, તેને કંપની સરકારનાં સુશિક્ષિત, શસ્ત્રાસ્ત્રથી સુસજ્જીત, અત્યંત પરાક્રમી દેશી વિદેશી સૈન્યની સાથે ભેળી દીધું. પછી તે ભેગા કરેલા સૈન્યને જૂદી જૂદી ટુકડીઓમાં વ્હેંચી દઇને દરેક ટુકડીને યોગ્ય રીતે દોરવવાને એકેકો સેનાપતિ નીમી દીધો. એવી દશ ટુકડીઓના દશે સેનાપતિઓને જૂદે જૂદે સ્થળે મોકલી આપી બળવાખોરો ઉપર હુમલો કરવા કહ્યું. કંપનીના સિપાઇઓ ગાંજો ફુંકીને, કેટલાક દારૂ પીને ખાંધે બન્દૂક ચઢાવી સંતાનોનો વધ કરવાને દોડવા લાગ્યા. પરંતુ સંતાનો એટલા તો અસંખ્ય અને અજેય હતા કે કેપ્ટન ટામસનું લશ્કર તેમને હાથે ઘાસની માફક કપાઈ જવા લાગ્યું.

હરિહરિની ગર્જનાથી કૅપ્ટન ટૉમસના કાન બ્હેર મારી ગયા.

પ્રકરણ ૨ જું.

તે વખતે કંપની સરકારની અનેક રેશમની કોઠીઓ હતી. સિવગામમાં પણ એવી એક કોઠી હતી. ડનવર્થ સાહેબ તે કોઠીના મેનેજર હતા. કોઠીઓનાં રક્ષણની સારી વ્યવસ્થા રાખવામાં આવતી. એથી ડનવર્થ સાહેબે પણ પોતાના રક્ષણને માટે ઉત્તમ પ્રકારની સગવડ કરી હતી. પરંતુ તેમનાં સ્ત્રી કન્યા વગેરેને કલકત્તા મોકલવાનું મુસ્કેલ થઈ પડયું હતું. સંતાનોનું સૈન્ય તેમને પોતાનેજ હેરાન કરી રહ્યું હતું.

એ પ્રદેશમાં તે વખતે કંપની સરકારના કેપ્ટન ટોમસ સાહેબે ફોજની બેચાર ટુકડીઓ સાથે પડાવ નાંખ્યો હતો. ત્યાં ભીલ, કોળી, વાઘરી જેવી પહાડી જંગલી જાતો સંતાનોનો ઉત્સાહ જોઇને ધાડ પાડવા લાગી હતી. તેમણે કેપ્ટન ટોમસના રસાલા ઉપર ઓચિંતો હુમલો કર્યો. કેપ્ટન ટોમસના લશ્કરને સારૂ ઘી, આટો, મુરઘી, ચોખા વગેરે ઉત્તમ ખોરાકનાં ગાડેગાડાં જતાં હતાં. આ જંગલી જાતોનાં ટોળેટોળાં એ ખોરાકીનાં ભર્યાં ગાડાંની આસપાસ વીંટાઇ વળ્યાં, પરંતુ કેપ્ટન ટોમસના સિપાઈઓની બંદૂકમાંથી બેચાર ગોળીઓ છૂટતાં વાર તેઓ મુઠી વાળીને નાસી ગયા. તેજ ક્ષણે કેપ્ટન બહાદૂરે કલકત્તા રીપોર્ટ મોકલી આપ્યો કે, આજે ૧૫૧ સિપાઇઓની ફોજ લઇને ૧૪૦૦૦ બળવા-

ખોરોને હમોએ શીકસ્ત આપી છે. બળવાખોરોના ૨૧૫૩ માણસ માર્યાં ગયા છે, ૧૨૨૩ ધાયલ થયા છે, અને એક કેદ પકડાયો છે. છેક છેવટનું કથન માત્ર તે હતું. આથી કેપ્ટન ટોમસ પોતે જાણે બીજી બ્લેનહીમ કે રઝવાકની લડાઇમાં વિજય મેળવ્યો હોય તેવું મ્હોં રાખી ડનવર્થ સાહેબને સલાહ આપવા લાગ્યા કે, હવે બળવો શાન્ત થઇ ગયો છે, સ્ત્રી પુત્રાદિકને લઇને તમે નીરાંતે કલકત્તા આવો.

ડનવર્થ સાહેબે કહ્યું:—"તે બનવાજોગ છે, છતાં આપ હજી બીજા દશ દિવસ અહિં રોકાઇ જાઓ, દેશને હજી વધારે શાન્ત પડવા દો, ત્યાર બાદ સ્ત્રી પુત્રાદિકને લઇને જઇશું." ડનવર્થ સાહેબને ઘેર મટન, મુરઘી વગેરે કુક્કુડ કુક્કુડ ખાવાનું, નાના પ્રકારનાં વનનાં પક્ષીઓ પણ તેના ટેબલને શોભાવી રહ્યાં હતાં. મૂછાળા બાબુની ચીઠ્ઠી એ તો જાણે બીજી દ્રૌપદી! ઝટ કરતા કેપ્ટન ટોમસ સાહેબ તે જગોએ કુચ કરી ગયા.

આણી તરફ ભવાનંદ પોતાના મનમાં તે મનમાંજ મોતીના ચોક પૂરી રહ્યા છે. ક્યારે આ કેપ્ટન ટોમસ સાહેબ બહાદૂરનું માથું કાપીને, બીજાજ સોમવારે માતાને તેનું બલિદાન આપી દેવાય! અંગ્રેજો ભારતવર્ષનો ઉદ્ધાર કરવાને આવ્યા છે, તે વાતનું એ સંતાનોને તે સમયે ભાન * નહતું. ક્યાંથી હોઈ શકે? કેપ્ટન ટોમસ સાહેબને પોતાને તેમજ એમના સમકાલીન અંગ્રેજ સેનાનીઓને સુદ્ધાં તેનો ખ્યાલ સરખો ન્હોતો. કેવળ વિધાતાના મનમાં તે વખતે એ વાત છૂપાઇ રહી હતી. ભવાનંદ વિચાર કરવા લાગ્યા:—આ અસુરના વંશનો એક દિવસ વિનાશ કરી નાંખીશું; એ બધાને એક સામટા ભેગા થવા દેવા, અને પછી તેમની ગફલતીનો લાભ લેવો. હમણાં આપણે અલગ રહેવું. એ વિચારથી સંતાનો બધાજ અલગ રહ્યા. કેપ્ટન ટોમસ સાહેબ નિષ્કંટક થઈ

* જો કે બંગાળાની બધીયે બ્રોરબ ચળવળ આ ચોપડી બહાર પડયા પછીજ જાગી હતી.

યથેષ્ટ વિહાર કરવા લાગ્યા.

સાહેબ બહાદૂરને શીકારનો ભારે શોખ હતો; વારંવાર સિવ-ગામની પાસેના જંગલમાં શીકાર કરવા ઉપડતા. એક દિવસ ડનવર્થ સાહેબની સાથે કેટલાક ઘોડેસ્વાર શીકારીઓને લઇને કેપ્ટન ટોમસ સાહેબની સ્વારી શીકાર કરવાને નીકળી હતી. કહેવાતું કે ટોમસ સાહેબ વિરલ સાહસિક હોવા ઉપરાંત તે વખતના અંગ્રેજોમાં શરીરબળ અને પરાક્રમમાં અદ્વિતીય હતા. વાઘ, વરૂ, રીંછ વગેરેથી તે ઘાડું જંગલ બીહામણું બની રહ્યું હતું. ઘણે દૂર આવ્યા બાદ શીકારીઓ વધારે આગળ જવાને આનાકાની કરવા લાગ્યા. તેઓ કહેવા લાગ્યાઃ—"અંદર રસ્તો નથી, અમારાથી હવે વધારે દૂર જઈ શકાશે નહિ.." ડનવર્થ સાહેબને પણ તે વનમાં એક ભયાનક વાઘનો ભેટો થઈ ગયો હતો, તેથી તે પણ વધારે આગ્રે જવાને રાજી નહતા. તેઓ સઘળાજ પાછા ફરવા માંગતા હતા.

પણ ટોમસ સાહેબે કહ્યું:–"તમારે જવું હોય તો જાઓ; હું પાછો ફરતો નથી." એમ કહી કેપ્ટને ઘોર અરણ્યમાં પ્રવેશ કર્યો.

ખરૂં જોતાં તે અરણ્યમાં રસ્તોજ ન હતો. ઘોડો પણ તેની અંદર પેસી શકતો નહિ. પરંતુ સાહેબે ઘોડાને છૂટો મુકી દઈ, ખાંધ પર બંદુક ચઢાવી અરણ્યમાં એકલા પ્રવેશ કર્યો. અંદર ઘુસી જઇને આમ તેમ વાઘની શોધમાં ફાંફાં મારવા માંડયાં, પણ વાઘ તો જણાયો નહિ. ત્યારે શું નજરે પડયું ? એક મોટા વૃક્ષ નીચે ખીલેલાં ફુલોના વેલાઓને અઢેલીને આ કોણ ઉભું છે ? એક નવીન સંન્યાસી, જેનાં રૂપથી આખું વન પ્રકાશી રહ્યું છે. ખીલેલાં ફુલ જાણે એ સ્વર્ગીય દેહના સંસર્ગથી વધારે સુગંધયુક્ત થઇ ઉઠયાં છે. કેપ્ટન ટોમસ સાહેબ અજાયબ થયા, અજાયબી બાદ તેમને ક્રોધ ઉપજ્યો. કેપ્ટન સાહેબને દેશી ભાષાનું વિલક્ષણ જ્ઞાન હતું. તે બોલી ઉઠયાઃ—

"ટુમ કોન?"

સંન્યાસીએ કહ્યું:—"હું સંન્યાસી."

કેપ્ટનઃ—"ટુમ બળવાખોર."

સંન્યાસીઃ—"તે શું?"

કેપ્ટનઃ—"હું તમને ગોળી વતી ઠાર કરીશ."

સંન્યાસીઃ—"મારો."

કેપ્ટન મનમાં તર્કવિતર્ક કરતો હતો કે ગોળી મારવી કે નહિ. એવામાં તે નવીન સંન્યાસીએ ઓચિંતાં તેના ઉપર ધસી જઇને હાથ માંહેથી બંદુક ઝુંટવી લીધી. સંન્યાસીએ શરીર પરની કફની ઉતારી નાંખી. જોતજોતામાં માથા પરની જટા પણ કાઢી નાંખી, કેપ્ટન સાહેબ જુએ છે, તો એક અપૂર્વ સ્ત્રીમૂર્ત્તિ સામે ખડી થઇ રહી છે. સુંદરી હસતાં હસતાં કહેવા લાગીઃ—"સાહેબ, હું બાઇ માણસ છું. કોઈને પણ કશી ઇજા કરતી નથી. તમને એક વાત પૂછવાની હિંમત કરૂં છું. હિન્દુ મુસલમાનોમાં માંહો-માંહે મારામારી થાય છે, તમે વચ્ચે શા માટે આવો છો? તમારે ઘેર ચાલ્યા જાઓ પાછા."

સાહેબઃ—"તમે કોણ છો?"

શાન્તિઃ—"જુઓ છો ને? સંન્યાસિની; જેમની સાથે લડાઈ કરવાને આવ્યા છો, તેઓમાંના એકાદની સ્ત્રી."

સાહેબઃ—"તમે હમારા ઘરે રહેશો?"

શાન્તિઃ—"શું? તમારી ઉપપત્ની તરીકે?"

સાહેબઃ—"ઇષ્ટ્રીની પેઠે રહી શકશો, પન શાદી નહિ થશે."

શાન્તિઃ—"મારી એક જીજ્ઞાસા છે. હમારે ઘેર એક પુટડો ફટ્ટક વાંદરો હતો, તે તો અત્યારે મરણ પામ્યો છે; પાજરૂં ખાલી પડી રહ્યું છે. કમ્મરે સાંકળ બાંધીશું; તમે તે પાંજરામાં રહી શકશો? હમારા બગીચામાં બહુ સરસ મોટાં કેળાં થાય છે."

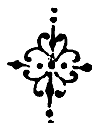
સાહેબઃ—"તમે ઘણાં હિંમતબાજ જણાઓ છો. તમારી બહાદુરીસે હમ ખૂશી થતા છે. તુમ હમારા ઘરે ચાલો. તમારા સ્વામી લડાઇમાં મરી જશે ત્યારે તમારો શું થશે?"

શાન્તિઃ—"એમ હોય, તો મારે એક વાત કહેવાની છે; એ ચાર દિવસમાં લડાઈ તો થશેજ. જો તમે જીતશો, તો હું તમારી ઉપપત્ની થવાને બંધાઉં છું. અને જો હમારી જીત થાય, તો તમે આવીને હમારા પાંજરામાં વાંદર બનીને કેળાં ખાશો?"

સાહેબઃ—"કેળાં–એ તો ખાવાની ઉત્તમ વસ્તુ છે. અત્યારે છે?"

શાન્તિઃ—"લે તારી બંદુક લઈ લે. આવી જંગલી જાત સાથે વાત પણ કોણ કરે?"

એટલું કહીને શાન્તિ બંદુક ફેંકી દઇ હસતી હસતી ચાલી ગઈ.

પ્રકરણ ૩ જું.

શાન્તિ સાહેબનો ત્યાગ કરીને હરણી સમાં ઉતાવળાં પગલે વનમાં કોણ જાણે ક્યાં ભરાઇ ગઈ. થોડીકવાર પછી સાહેબને કાને

અવાજ આવ્યો—સ્ત્રી કંઠેગીત ગવાઈ રહ્યું છેઃ—

" રોકે કોણ આ યૌવન જલતરંગ !
હરે મુરારે ! હરે મુરારે ! "

સારંગીના મધુર સ્વરમાં પાછું વાગવા માંડયુંઃ—

" રોકે કોણ આ યૌવન જલતરંગ !
હરે મુરારે ! હરે મુરારે ! "

તેની સાથે પુરૂષનો કંઠ ભળી જતાં ફરીથી ગવાવા લાગ્યુંઃ—

" રોકે કોણ આ યૌવન જલતરંગ ?
હરે મુરારે ! હરે મુરારે ! "

ત્રણે અવાજ એક સરખા સાથે મગી જઇને વનની સઘળી લતાઓને કંપાવી નાંખવા લાગ્યા. શાન્તિ જુસ્સાભેર ગાવા લાગીઃ—

" રોકે કોણ આ યૌવન જલતરંગ !
હરે મુરારે! હરે મુરારે !
જલમાં થાયે છે તોફાન,
નૂતન નૌકા તરશે સુખે,
સુકાની હાથ ધરે સુકાન.
હરે મુરારે ! હરે મુરારે ! "

ભાંગી ગયા રેતીના પૂલ, પૂરાયા સહુ મનના કોડ;
ગંગા જળમાં જુવાળ આવે, રોકે કોણ? રોકે કોણ ?
હરે મુરારે ! હરે મુરારે ! "

સારંગીમાં પાછું વાગી રહ્યુંઃ—

" ગંગા જળમાં જુવાળ આવે, રોકે કોણ? રોકે કોણ ? "

એક જગોએ ઘીચોઘીચ ઝાડીઓથી વન ઉભરાઇ જતું હતું. અંદર શું છે તે બહાર રહ્યાં રહ્યાં દેખાતું ન હતું. શાન્તિ તે વનમાં ધુસી ગઈ. તેમાં વચ્ચોવચ ઝાડનાં ડાળાં પાંખડાંથી ઢંકાએલી એક નાનકડી ઝુંપડી હતી. ડાળાં પાંખડાંનીજ તે બનાવેલી હતી, પાંદડાંથી છાઈ લીધી હતી. થાંભલા લાકડાના હતા અને મંટોડીથી લીંપી લીધી હતી. વેલાઓનું ઢાંકણુ ખસેડીને શાન્તિ તેની અંદર દાખલ થઇ. તે જગ્યાએ જીવાનંદ બેઠાબેઠા સારંગી વગાડતા હતા.

શાન્તિને જોઇને જીવાનંદે જીજ્ઞાસા કરી:—"આટલે બધે દહાડે પણુ હજી ગંગાના જળમાં જુવાળની છોળ ઉછળે છે ખરી કે?"

શાન્તિએ હસીને પ્રત્યુત્તર વાળ્યો:—"નહેર ડૂબી જાય, એટલે ગંગામાં જુવાળની છોળ ઉછળેસ્તો!" જીવાનંદ ઉદાસ થઇને કહેવા લાગ્યો:—"જો શાન્તિ! મ્હારા વ્રતમાંથી હું એક દિવસ ચૂકયોજ છું, અને તેથી આ પ્રાણનું બલિદાન તો મારે આપવાનુંજ છે. પાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત હંમેશાં કરવુંજ પડે. આટલા દિવસ આાગમચ એ પ્રાયશ્ચિત્ત મેં કર્યું હત; કેવળ તારા આગ્રહને લીધેજ તેમ કર્યું નથી. પરંતુ હવે એકાદ ભીષણુ દારૂણુ યુદ્ધને ઝાઝો વિલંબ નથી. એ યુદ્ધના મેદાનમાંજ મારા પાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત થઇ જશે. આ પ્રાણુ તજવાજ પડશે. મારા મરવાનો દિવસ—"

શાન્તિએ તેને વધારે બોલવા ન દેતાં અટકાવીને કહ્યું:—"હું તમારી ધર્મપત્ની–જીવન સહચરી–સહધર્મિણી–હોઇ, તમને ધર્મકાર્યમાં સહાય કરવાનો મારો ધર્મ છે. તમે અતિશય પવિત્ર ધર્મ સ્વીકાર્યો છે. એજ ધર્મમાં સહાય કરવા સારૂ હું ઘર તજીને આપની પાસે આવી છું. બન્ને જણુા સાથે રહીને તેજ ધર્મ આચરીશું, એ હેતુથીજ હું આપની સાથે વનમાં નિવાસ કરી રહી છું. તમારા ધર્મમાં વૃદ્ધિ કરીશ. ધર્મપત્ની હોવા છતાં હું તમારા

ધર્મમાં વિઘ્ન કેમ નાંખી શકું ? લગ્ન આ લોકનાં કાર્યો કરવા માટે છે, તેમજ પેલી દુનિયાનાં શ્રેયનાં સાધનો સંપાદન કરવા સારૂ છે. આ દુનિયાનાં સુખ ભોગવવાનો લગ્નનો જે એક ઉદ્દેશ હોય છે, તે ઉદ્દેશ સાધી શકે એવું આપણું લગ્ન નીવડયું નથી. આપણું લગ્ન કેવળ પરલોકનું શ્રેય સાધવા પૂરતું છે. મરણ બાદ આપણને બમણું સુખ મળશે. પરંતુ પ્રાયશ્ચિત્તની વાત શામાટે કરો છો ? તમે એવું શું પાપ કર્યું છે ? સ્ત્રીઓની સાથે એક આસન ઉપર નહિ બેસવું એવી તમારી પ્રતિજ્ઞા છે. અને આપણે કોઇ પણ દહાડો એક આસન પર બેઠા નથી ! પછી પ્રાયશ્ચિત્ત શાનું ? હાય પ્રભુ ! તમે મારા ગુરૂ છો. મારે શું તમને ધર્મ શીખવવાનો ? તમે વીર છો, મારે શું તમને વીર વ્રત શીખવવાનું ?"

જીવાનંદ અત્યંત પ્રસન્ન થઇ ગળગળા સાદે બોલ્યોઃ—"તેં શીખવ્યું તો ખરૂં !"

શાન્તિ પ્રસન્ન ચિત્તે કહેવા લાગીઃ—"અને જુઓ ગોસાઇ ! આ લોકની દૃષ્ટિએ પણ શું આપણું લગ્ન નિષ્ફળ નીવડયું છે ? તમે મને વ્હાઓ છો, હું તમને વ્હાઉં છું. એ ઉપરાંત બીજું કયું વિશેષ ફળ જોઇએ ? બોલો, વન્દેમાતરમ્."

ત્યાર પછી બન્ને જણાએ સાથે મળીને "વન્દેમાતરમ્" ગાયું.

પ્રકરણ ૪ થું

ભવાનંદ ગોસ્વામી એક વખત કલકત્તા જઇ ચઢયા. વિશાળ રાજમાર્ગ તજી દઇને તેમણે એક અંધારી ગલીમાં પ્રવેશ કર્યો. ગલીની બન્ને બાજુએ ઉંચી ઉંચી હવેલીઓની હાર આવી રહી હતી; ખરે બપ્પોરે એકાદ વખતજ સૂર્યદેવ તે ગલીમાં ડોકીયું કરતા હશે. ત્યાર બાદ અંધકારનીજ સત્તા ત્યાં છવાઈ રહેતી.

ગલીની પાસે બે માળવાળા એક મકાનમાં ભવાનંદ ઠાકુર ઘુસી ગયા. પરસાળ પાસેના એક ઓરડામાં જ્યાં એક આધેડ વયની બાઈ રસોઈ કરતી હતી તે જગ્યાએ જઇને ભવાનંદ મહાપ્રભુએ દર્શન દીધાં. બાઇ લાંબી સોટા જેવી, મેસ ઘુંટેલા કાળા રંગની, ઘુંટણ સુધીના સાદા સફેદ પોશાકમાં સજ્જ થએલી, કપાળ પર પ્રભુની તપ્ત મુદ્રાથી અંકિત થએલી હતી, અને ચોટલાની જગોએ ટુંકડા વાળ ગુંચળા આકારમાં શોભી રહ્યા હતા. તપેલી માંહેનો ભાત ખદખદ કરીને ઉકળી રહ્યો હતો; બાઇનાં લટીયાં પવનમાં ફડફડ ઉડી રહ્યાં હતાં. ગુણગુણ અવાજે ડોસી કાંઈ ગણગણી રહી હતી. તે દરમ્યાન ભવાનંદ મહાપ્રભુએ ત્યાં આગળ જઇને કહ્યું:—

"ઘરડાં માજી, નમસ્કાર !"

ઘરડાં માજીએ ભવાનંદને જોતાંવાર હાંફળાંફાંફળાં પહેરેલાં કપડાં ઠીકઠાક કરવા માંડયાં. માથા પરના વાળ સંકોરવાની ઇચ્છા

તો બહુએ હતી, પરંતુ સગવડ મળી નહિ, હાથ અજીઠા હતા. વસ્ત્રના છેડાથી માથું ઢાંકી દેવાનો વિચાર કર્યો, પરંતુ તેમ થઇ શક્યું નહિ. માજીએ પાંચ હાથનું કપડું પહેર્યું હતું! પેટના ઉપર જેમ તેમ પથરાઈ રહેતાં તે ટચુકડું લુગડું ખતમ થઇ જતું હતું. તે ઉપરાંત કનાસ્તર જેવી છાતીની લાજ રાખવી પડતી હતી. ઠેઠમાં ઠેઠ છેવટે ગરદન સુધી પહોંચીને તે લુગડું વધારે આઘે જવાની ના પાડતું હતું. શરમાતાં શરમાતાં માજીએ મહા પરાણે કાન સુધી ઓઢી લઈ ભવિષ્યમાં આઠ હાથ લાંબું કપડું પહેરવાની દ્રઢ પ્રતિજ્ઞા મન સંગાથે કરીને કહ્યું:—"કેમ ગોંસાઈ મહારાજ! આવો, આવો! મારા જેવીને નમસ્કાર કેવા, ભાઇ?"

ભવાનંદ:—"તમે મોટાં ને, માજી?"

ગૌરી:—"મ્હોં સંભાળીને બોલો બોલવું હોય તો. તમે ગોંસાઈ મહારાજ–દેવતા જેવા કહેવાઓ. તે જેમ કરતા હો તેમ કર્યા કરો અને જીવતા રહો. ગમે તેમ, પણ હું તમારા કરતાં ઉમ્મરમાં મોટી હોં?"

ખરૂં જોતાં ભવાનંદના કરતાં ગૌરીદેવી પચ્ચીશ વર્ષે મોટાં હતાં, પણ ભવાનંદ કાચો નહતો. તેણે તરતજ રોકડો જવાબ પધરાવ્યો:—"એમ કેમ? મોટાં માજી કહું છું. નહિતર બરાબર હિસાબ કરીએ, તો તમે મારાં કરતાં છ વરસે નાનાં છો. કેમ ભૂલી જાઓ છો? હમને વૈષ્ણવોને કાંઇ કાચા ન સમજતા. મારો વિચાર તો એવો છે કે હમારા મઠના બ્રહ્મચારીની સાથે તમારૂં ઘઘરણું કરાવી દેવું! એ ચોકઠું બેસાડવાના હેતુથી તો હું અહિં આવ્યો છું."

ગૌરી:—"વાત શી કરો છો? મારા જેવી રાંડીરાંડને કોઇ આવી વાત કરતું હશે કે?'

ભવાનંદ:—"ત્યારે ઘઘરણું કરશોને?"

ગૌરીઃ—"તે ભાઈ, જે જાણતા હો તે કરો. તમે રહ્યા પંડિત, અમે બૈરાં માણસ-અમારી બુદ્ધિ પાનીએ. તમે કહો છો, તેમ ક્યારે થશે ?"

ભવાનંદ મહા કથવાટે હસવું રોકી રાખીને કહેવા લાગ્યોઃ—"તે બ્રહ્મચારીની સાથે તમારો એક વાર ભેટો થયા બાદ બધું બને. હા, પણ હવે પેલીને કેમ છે ?"

ગૌરી દીલગીર થઈ. મનમાં ફાળભરી શંકા ઘોળાઘોળ થવા લાગી-ઘરઘરણાંની વાત તો ઠઠ્ઠા મશ્કરીજ દેખું ! મોટેથી બોલીઃ—"છે વળી, જેમ છે તેમ ને તેમસ્તો."

પછી ભવાનંદે તે ઓરડામાં પ્રવેશ કર્યો.

ભવાનંદઃ—કેમ કલ્યાણિ ! શરીરે કુશળ તો છોને ?"

કલ્યાણીઃ—"એ પ્રશ્નને આપે વેગળોજ રાખવો જોઇએ. મારા શરીરે કુશળ હોય કે ન હોય, તેમાં તમારે શું અને મારેયે શું ?"

ભવાનંદઃ—"વૃક્ષને જે વાવે છે, તે નિત્ય તેમાં જલ સીંચે છે. ઝાડ વધ્યાથીજ તેને સુખ થાય છે. તમારા મરી ગએલા દેહને વિષે મેં જીવનનું વાવેતર કર્યું હતું; હવે એ બરાબર પોષાય છે કે નહિ તેની જીજ્ઞાસા મારે શામાટે ન કરવી ?"

કલ્યાણીઃ—"વિષવૃક્ષનો શું કદી ક્ષય થાય છે ?"

ભવાનંદઃ—"જીવન એ શું વિષ છે ?"

કલ્યાણીઃ—"નહિતર અમૃતને ઢોળી દઇને, હું તેનો નાશ કરવાનું શું કરવા પસંદ કરત ?"

ભવાનંદઃ—"ઘણા દિવસથી એ જાણવાની ઇચ્છા હતી, પણ સાહસ કરીને પૂછી શકાયું નહિ. તમારૂં જીવન વિષમય કોણે કરી દીધું ?"

કલ્યાણીએ મક્કમપણે જવાબ દીધોઃ—"મારૂં જીવન કોઇએ

વિષમય કરી નાંખ્યું નથી. જીવનજ વિષમય છે; સઘળાનુંજ જીવન વિષમય છે."

ભવાનંદઃ—"ખરેખર કલ્યાણિ ! મારૂં જીવન વિષમયજ છે.— તમે વ્યાકરણ પૂરૂં ભણ્યાં છો ?"

કલ્યાણીઃ—"ના."

ભવાનંદઃ—"કેમ ?"

કલ્યાણીઃ—"સારૂં લાગતું નથી."

ભવાનંદઃ—"વિદ્યા મેળવવાનો તમારો આગ્રહ મેં દીઠો હતો. હવે આવડી અશ્રદ્ધા કેમ ?"

કલ્યાણીઃ—"આપ સરખા પંડિતોજ જ્યારે મહા પાપી હોય છે, ત્યારે એનાં કરતાં તો ન ભણવું એજ બ્હેતર છે. મારા પતિના કાંઇ ખબર અંતર, પ્રભુ ?"

ભવાનંદઃ—"વારંવાર એ સમાચાર શા માટે પૂછો છો ? તમારી સમજમાં તો એ મરણ પામ્યા છે."

કલ્યાણીઃ—"હું એમની દૃષ્ટિએ મરણ પામી છું. મારી દૃષ્ટિએ એ મરણ પામ્યા નથી."

ભવાનંદઃ—"તમારી સમજ મુજબ એ મર્યા જેવાજ નીવડશે, એટલા માટે તો તમે મરી ગયાં હતાં; તેમ છતાં વારંવાર એ વાત શા માટે કાઢો છો, કલ્યાણી ?"

કલ્યાણીઃ—"મરી જવાથી ઓછોજ કાંઇ દાંપત્ય સંબંધ મરી જાય છે? એમને કેમ છે?"

ભવાનંદઃ—"સારૂં છે."

કલ્યાણીઃ—"ક્યાં છે ? પદચિન્હમાંજ કે ?"

ભવાનંદઃ—"ત્યાંજ છે."

કલ્યાણીઃ—"શું ધંધો કરે છે ?"

ભવાનંદઃ—"કાંઇક કરે છે વળી; કિલ્લા બનાવે છે, હથિયાર

બનાવે છે. એમનાંજ બનાવેલાં હથિયાર વડે હજારો સંતાનો સજ્જ થાય છે. એમનાંજ કલ્યાણે–પુણ્ય પ્રતાપે–અમારે લોકોને હવે તોપ, ગોળા, બંદૂક, ગોળી વગેરેનો તોટો નથી. સઘળા સંતાનોમાં એજ શ્રેષ્ઠ છે. અમારા ઉપર એમણે ઘણોજ ઉપકાર કર્યો છે. અમારા એ જમણા હાથ છે."

કલ્યાણી:—"મેં પ્રાણત્યાગ ન કર્યો હોત, તો શું આટલું થઇ શકત? જે એશઆરામમાં આળોટે છે, તે શું આ ભવસાગરને તરી શકે છે? જેના પગમાં લોખંડની બેડી છે, તે શું દોડી શકે છે? આમ કેમ? સંન્યાસી! તમારૂં જીવન આવું દુષ્ટ કેમ?"

ભવાનંદ:—"સ્ત્રી સહધર્મિણી હોઈ, ધર્મમાં સહાયરૂપ છે."

કલ્યાણી:—"તે સામાન્ય ધર્મમાં; ધર્મના ઉચ્ચતર સ્વરૂપમાં તો સ્ત્રી કંટકરૂપ છે. વિષરૂપી કંટક વડેજ મેં એમના અધર્મ કંટકને અળગું કર્યું હતું. મારી કન્યા કેમ છે, તેના કાંઈ સમાચાર જાણ્યામાં છે?"

ભવાનંદ:—"ઘણા દિવસથી સમાચાર મળ્યા નથી. જીવાનંદ ઘણા દિવસ થયા એ તરફ ગયા નથી."

કલ્યાણી:—"એ સમાચાર શું મને ન લાવી આપી શકો? પતિનો તો મારે ત્યાગ કરવો પડે છે, જીવતી રહી તો હવે મારે કન્યાને શામાટે તજવી જોઇએ! હવે તો સુકુમારીનો ભેટો થાય, તો આ જીવન કાંઇક અંશે સુખી થવાનો સંભવ રહે. પરંતુ મારે ખાતર તમે આટલું કરશો ખરા?"

ભવાનંદ:—"કરીશ, કલ્યાણિ! તમારી કન્યાને લાવી આપું, પછી શું?"

કલ્યાણી:—"પછી શું, ઠાકુર મહાશય?"

ભવાનંદ:—"સ્વામી?"

કલ્યાણી:—"સ્વામીનો તો મેં ઇચ્છાપૂર્વક ત્યાગ કર્યો છે."

ભવાનંદ:—"એનું વ્રત કદાચ સંપૂર્ણ થાય તો ?"

કલ્યાણી:—"તો તો એમનીજ થઈશ; હું જે જીવતી રહી છું, તે કાંઈ એ જાણે છે ?"

ભવાનંદ:—"ના."

કલ્યાણી:—"આપની સાથે એમને મુલાકાત થઇ હતી ?"

ભવાનંદ:—"હા, થઇ હતી."

કલ્યાણી:—"મારી કાંઇ વાત કહી હતી ?"

ભવાનંદ:—"ના. જે સ્ત્રી મરી ગઈ છે, તેની સાથે સ્વામીને સંબંધ શો હોઈ શકે ? તમે ફરીથી લગ્ન કરી શકો છો, તમારો પુનર્જન્મ થયો છે."

કલ્યાણી:—"મારી કન્યા લાવી આપો."

ભવાનંદ:—"લાવી આપીશ, તમે ફરી લગ્ન કરશો ?"

કલ્યાણી:—"તમારી સાથે ?"

ભવાનંદ:—"હાસ્તો."

કલ્યાણી:—"પછી તમારો સંતાન ધર્મ ક્યાં રહેશે ?"

ભવાનંદ:—"પાતાળમાં."

કલ્યાણી:—"પરલોક ?"

ભવાનંદ:—"પાતાળમાં."

કલ્યાણી:—"આ મહાવ્રત ?"

ભવાનંદ:—"પાતાળમાં."

કલ્યાણી:—"શાને ખાતર બધુંય પાતાળમાં ડુબાડશો ?"

ભવાનંદ:—"તમારે ખાતર. જુઓ મનુષ્ય હોય, ઋષિ હોય, સિદ્ધ હોય, કે દેવતા હોય, પરંતુ ચિત્ત અવશ છે. સંતાન ધર્મ મ્હારો પ્રાણ છે, પરંતુ તમે મારાં પ્રાણ કરતાંયે અધિક છો. જે દિવસ મેં તમને પ્રાણદાન દીધું, તે દિવસથીજ હું વેચાઈ ગયો છું. તમારા જેવી અપ્સરા જો મ્હારી નજરે પડી હત, તો કદી મેં

સંતાન ધર્મને સ્વીકાર્યોજ ન હોત. એ ધર્મની આગમાં દિલ બળીને ખાખ થઈ જાય છે. દાહ ઉઠે છે, કલ્યાણી! તું શું મારી થઇ શકશે?"

કલ્યાણી:—"તમારાજ મ્હોંડેથી સાંભળ્યું છે કે, સંતાન ધર્મનો એક એવો ખાસ નિયમ છે કે જે ઇન્દ્રિયોને વશ થાય છે, તેનું પ્રાયશ્ચિત્ત મૃત્યુ છે. એ વાત શું સાચી છે?"

ભવાનંદ:—"વાત સાચી છે."

કલ્યાણી:—"ત્યારે તમારૂં પ્રાયશ્ચિત્ત પણ મૃત્યુજ છે."

ભવાનંદ:—"મારૂં પ્રાયશ્ચિત્ત મૃત્યુજ છે."

કલ્યાણી:—"હું તમારી મનકામના સિદ્ધ કરૂં, તો તમે મરશો?"

ભવાનંદ:—"નક્કી મરીશ."

કલ્યાણી—"અને નહિ કરૂં તો?"

ભવાનંદ:—"તો પણ મૃત્યુ એંજ મારૂં પ્રાયશ્ચિત્ત છે; કેમકે, મ્હારૂં મન ઇન્દ્રિયને વશ થયું છે."

કલ્યાણી:—"તો હું તમારી મનકામના સિદ્ધ કરીશ નહિ; તમે ક્યારે મરશો?"

ભવાનંદ:—"આવતી લડાઈમાં."

કલ્યાણી:—"ત્યારે વિદાય થાઓ અહિંથી. મારી કન્યાને મોકલી આપશો કે?"

ભવાનંદ આંસુભરી આંખે બોલી ઉઠયો:—"મોકલી આપીશ. મ્હારા મરણ પછી મને મનમાં રાખશો ખરાં કે?"

કલ્યાણીએ કહ્યું:—"રાખીશ. વ્રતથી ભ્રષ્ટ થએલા અધર્મી તરીકે મનમાં રાખીશ."

ભવાનંદ વિદાય થઇ ગયો. કલ્યાણી પુસ્તક વાંચવા મંડી ગઇ.

પ્રકરણ ૫ મું.

ભવાનંદ વિચાર વમળમાં ગોથાં ખાતો ખાતો મઠ તરફ જઇ રહ્યો હતો. જતાં જતાં રાત પડી ગઇ. રસ્તા ઉપર તે એકલોજ હતો. વનમાં પણ તેણે એકલાંજ પ્રવેશ કર્યો. જરાક આગળ જુએ છે તો એક વ્યક્તિ તેની આગળ ચાલે છે.

ભવાનંદે બૂમ પાડી:—"કોણ છે રે!"

આગળ ચાલનાર માણસ બોલ્યો:—"વટેમાર્ગુ."

ભવાનંદ:—"વન્દે......"

આગળ ચાલનારે કહ્યું:—"માતરમ્."

ભવાનંદ:—"હું ભવાનંદ ગોસ્વામી."

આગળ ચાલનાર:—"હું ધીરાનંદ."

ભવાનંદ:—"ધીરાનંદ ક્યાં ગયા હતા ?"

ધીરાનંદ:—"તમારીજ શોધમાં."

ભવાનંદ:—"કેમ ?"

ધીરાનંદ:—"એક વાત કહેવાની છે."

ભવાનંદ:—"શી વાત ?"

ધીરાનંદ:—"એકાન્તમાંજ કહેવાય."

ભવાનંદ:—"અહિંજ બોલોને, આ પણ નિર્જન સ્થાન છે."

ધીરાનંદ:—"તમે શહેરમાં ગયા હતા ?"

ભવાનંદઃ—"હા."

ધીરાનંદઃ—"ગૌરીદેવીને ઘેર ?",

ભવાનંદઃ—"હા. તમે પણ શહેરમાં ગયા હતાને ?"

ધીરાનંદઃ—"તે જગ્યાએ એક ઘણીજ સુંદર યુવતિ રહે છે?"

ભવાનંદ કાંઈક ગભરાટભેર અજાયબ થયો. તે બોલી ઉઠયોઃ—"આ બધી શેની વાત છે ?"

ધીરાનંદઃ—"તમે તેની મુલાકાત લીધી હતી ? તમને તે સ્ત્રીના પ્રત્યે ઘણું ખેંચાણ છે, ખરૂંને ?"

ભવાનંદઃ—(કાંઇક વિચાર કરીને) "ધીરાનંદ, આ બધી તપાસ કોણે કરી ? જુઓની ધીરાનંદ, તમે જે કહો છો, તે બધું સાચું છે. તમારા સિવાય બીજા કોઈ આ વાત જાણે કે ?"

ધીરાનંદઃ—"બીજા કોઇ નહિ."

ભવાનંદઃ—"ત્યારે તમારો વધ કરીને હું આ કલંકમાંથી મુક્ત થઈ શકું."

ધીરાનંદઃ—"થઈ શકો."

ભવાનંદઃ—"આવો, ત્યારે આ નિર્જન સ્થાનમાં આપણે બન્ને જણા યુદ્ધ કરીએ. ક્યાં તો તમારો વધ કરીને હું નિષ્કંટક થાઉં છું, નહિતર તમે મારો વધ કરીને મારી સઘળી જ્વાળા શાન્ત કરી દેજો. હથિયાર છે કે ?"

ધીરાનંદઃ—"હા, છે. ખાલી હાથે તમારી આગળ આવી વાત કોણ કરી શકે ? તમારો મત જો યુદ્ધ કરવાનોજ હશે, તો અવશ્ય આપણે તેમ કરીશું. સંતાનોએ માંહોમાંહે લડી મરવાની મનાઈ છે, પરંતુ આત્મરક્ષાને ખાતર યુદ્ધ કરવાની મનાઈ નથી. છતાં જે કહી દેવાને ખાતર હું તમને ખોળી રહ્યો હતો, તે બધુંજ સાંભળી લો ત્યાર બાદ યુદ્ધ કરવું કે નહિ તે નક્કી થઈ શકશે."

ભવાનંદઃ—"હરકત શી છે ?-બોલોને."

ભવાનંદે તરવાર મ્યાનમાંથી બ્હાર કાઢીને ધીરાનંદના ખભા પર મૂકી. ધીરાનંદ સ્થિર ઉભો.

ધીરાનંદઃ—"હું એમ કહેતો હતો કે-તમે કલ્યાણીને પરણો."

ભવાનંદઃ—"એના પતિ હયાત છે તે ?"

ધીરાનંદઃ—"વૈષ્ણવોમાં તો એવાં લગ્ન થાય છે!"

ભવાનંદઃ—"તે હલકા વેરાગીઓમાં-સંતાનોમાં નહિ. સંતાનો તો પરણતાજ નથી."

ધીરાનંદઃ—"સંતાન ધર્મને તિલાંજલિ ક્યાં નથી અપાતી ?-તમારો જીવ જવા વારો આવ્યો છે. અરરર ! આ શું ? મારી ખાંધ કાપી નાંખી ! "

ખરેખર ધીરાનંદની ખાંધમાંથી આ વેળા લોહી વહેતું હતું.

ભવાનંદઃ—"તમે શા હેતુથી મ્હને આવી અધર્મમય સલાહ આપવા આવ્યા છો ! અવશ્ય, તમારો કાંઈક સ્વાર્થ હોવો જોઇએ."

ધીરાનંદઃ—"તે પણ કહેવા માંગું છું-તરવાર મારશો નહિ-કહું છું. આ સંતાન ધર્મની લોથમાં મ્હારાં હાડાં ગગડી ગયાં છે. હવે એને નવ ગજના નમસ્કાર કરી દઈ, સ્ત્રી પુત્રનાં મ્હોં જોવાને મારા જીવમાં ઉથલપાથલ થઈ રહી છે. હું આ સંતાન ધર્મને રામરામ કરી દઇશ. પણ લાંબે ટાંટીયે મને કોઇ ઘરમાં સુખે સૂવા દે તેમ નથી. બળવાખોર ;તરીકે બધાજ મને ઓળખી ગયા છે. ઘેર જઇને બેસીશ, તો રાજ્યના અમલદારો મ્હારૂં માથું કાપી નાંખશે; નહિતર સંતાનો વિશ્વાસઘાતી કહીને મ્હારો ટાઢા લોહીમાં વધ કરશે. એટલા માટેજ તમને મારી સાથે ભેળવવા માંગું છું—એકથી ભલા બે."

ભવાનંદઃ—"કેમ, મને શું કરવા ?"

ધીરાનંદઃ—"એ તો સરળ વાત છે. આ સંતાનો તમારે તાબે છે, સત્યાનંદ અત્યારે અહિં નથી. તમેજ સઘળાના સરદાર

છો. તમે એ સેના લઇને યુદ્ધ કરજો, તમારો જય થશે, તેની મને સંપૂર્ણ ખાતરી છે. યુદ્ધમાં વિજયવંત થયા બાદ તમે તમારાં પોતાનાં નામે રાજ્ય સ્થાપજો, સેના તો બધી તમારેજ તાબે છે. તમે થાઓ રાજા, અને કલ્યાણી થાય રાણી. હું તમારો અનુચર થઇને મારાં સ્ત્રી પુત્ર વગેરેનાં મોં જોઈ આનંદભેર મારા દિવસ ગુજારૂં અને તમને આશિષ આપું. સંતાન ધર્મને ડૂબાડી દો સાતમે પાતાળે."

ભવાનંદે હળવે રહીને ધીરાનંદના ખભા ઉપરથી તરવાર ઉતારી લીધી; અને કહેવા લાગ્યો:—"ધીરાનંદ! યુદ્ધ કરો; તમારો વધ કરવો છે મારે. હું ઇન્દ્રિય પરવશ થતો હઇશ, પરંતુ વિશ્વાસઘાતી નથી. તમે મને વિશ્વાસઘાતી થવાની સલાહ આપવા આવ્યા છો, કારણકે તમે જાતેજ વિશ્વાસઘાતી છો. તમારો વધ કર્યાથી મને બ્રહ્મહત્યા નહિ લાગે. હું તમને તો મારીજ નાંખીશ."

એ શબ્દો પૂરા બોલાઇ રહેતા પહેલાંજ ધીરાનંદ ઉંચે શ્વાસે મુઠી વાળીને નાસી ગયો. ભવાનંદ તેની પાછળ પડ્યા નહિ. ભનંદ ક્યાં સુધી વિચારગ્રસ્ત થઇ રહ્યા. જ્યારે શુદ્ધિમાં આવ્યા ત્યારે આંખે અંધારાં આવી ગયાં હોય, તેમ એને લાગ્યું.

પ્રકરણ ૬ ઠું

જેમ તેમ ઉઠી ભવાનંદે વિશાળ વનમાં પ્રવેશ કર્યો. એ જંગલમાં એક જગોએ એક જૂની હવેલીનું ખંડિયેર હતું. ભાંગેલાં ઈંટ મંટોડાં પર છોડ વેલા ઝાડવાં વગેરે ખુબ ધીચોધીચ ઉગી નીકળ્યાં હતાં. તે ઠેકાણે અસંખ્ય સાપ દોડાદોડ કરતાં. ખંડિયેરના આગલા ભાગની વચ્ચે કેટલોક ભાગ અણીશુદ્ધ અને સાફ હતો. ભવાનંદ ત્યાં જઇને ગોઠવાયા. પલાંઠો મારીને બેઠા. ફીકર કોઠમાં ઘુસી ગયા. વિચારસાગરની છોળ ઉછળવા લાગી !

રાત્રિ ઘોર અંધારી હતી. તેમાં વળી તે અરણ્ય ઘણું વિશાળ, નિર્જન તેમજ અતિશય ઘાડું હોવાથી વૃક્ષ લતાઓની જાણે દિવાલ બની રહી હતી. જંગલનાં પશુઓથી પણ આવજા થઇ શકે તેમ ન્હોતું. આથી તે જંગલ વિશાળ, જનશૂન્ય, અંધકારમય, દુર્ભેદ્ય અને નીરવ ભાસતું હતું. અવાજમાં ફક્ત વાઘનો ઘુરઘુરાટ અથવા બીજાં પશુઓના ભૂખ, ભય, અગર કૂદાકૂદના બીહામણા શબ્દ સંભળાતા હતા. કદાચ કોઈ મોટાં પક્ષીની પાંખોનો ફડફડાટ, કોઈ કોઈ વાર મારનાર અને માર ખાનાર, રેંસી નાંખનાર અને રેંસાઈ જનાર પશુઓની ધમાચકડીનો અવાજ સંભળાતો હતો.

તે ઘોર અંધકારમાં ભવાનંદ એકલા હવેલીના ખંડિયેરમાં બેસી રહ્યા હતા. તેની દષ્ટિએ જાણે પૃથ્વીજ નથી, અથવા છે તો કેવળ ઉપા-

દાનમયી બની રહી છે. એ વખતે ભવાનંદ કપાળે હાથ મૂકી ચિન્તામાં ડૂબી ગયા હતા. એવામાં ધ્રુવડે માથા પર ગંભીર શબ્દ કર્યો.

ભવાનંદ આકળો ગાભરો થઇને બોલી ઉઠયોઃ—"આ હું શું સાંભળું છું ? જાણે સાક્ષાત્ યમ મને બોલાવી રહ્યા છે. અવાજ કોણે કર્યો, કોણે મને બુમ પાડી તે હું જાણતો નથી. પુણ્યમયી અનંતે ! તું શબ્દમયી છે, પરંતુ તારા શબ્દનો શો મર્મ હશે, તે હું સમજી શકતો નથી. મને ધર્મને વિષે મતિ આપો, પાપમાંથી મુક્ત કરો. ધર્મને વિષે–હે ગુરૂદેવ ! ધર્મને વિષે મારી મતિ સ્થાપો."

તે વખતે એજ ભયાનક અરણ્યમાંથી અતિશય મધુર, ગંભીર તેમજ મર્મભેદી અવાજ સંભળાયો; જાણે આકાશવાણી થઈ:—"ધર્મને વિષે તારી મતિ સ્થિર રહેશે–મારો આશીર્વાદ છે."

રોમાંચથી ભવાનંદનાં શરીરના રૂંવા ઉભા થયાઃ—"આ શું ? આ તો જાણે ગુરૂદેવનો અવાજ ! મહારાજ ! ક્યાં છો આપ ? દાસને દર્શન આપો આ ઘડીએ." પરંતુ કોઇએ દર્શન દીધાં નહિ; કોઇએ જવાબ પણ આપ્યો નહિ. ભવાનંદે વારંવાર બુમ પાડી. ઉત્તર મળ્યોજ નહિ. આમતેમ સઘળેજ ફાંફા માર્યાં, કોઈ કરતાં કોઇ જોવામાં આવ્યું નહિ.

પ્હો ફાટતાં સૂર્યનાં અરૂણાં કિરણો તે વિશાળ વનના મઠમાં આવીને ઉભા રહ્યાં. કાન પર અવાજ આવ્યોઃ—"હરે મુરારે ! હરે મુરારે !" સત્યાનંદનો અવાજ પરખાઈ ગયો. ભવાનંદ ચેતી ગયા કે મહાપ્રભુ પાછા ફર્યા છે.

× × × ×

જીવાનંદ પર્ણકુટીમાંથી બહાર ગયા બાદ, શાન્તિદેવીએ ફરીથી સારંગી હાથમાં લઈ, મંદમંદ મધુર સ્વરે સંગીત કરવા માંડયું. એટલામાં સત્યાનંદ ત્યાં આવી પહોંચ્યા. શાન્તિએ ભક્તિ-

ભાવ સહિત પ્રણામ કરીને સત્યાનંદના પગની આસ્કા લીધી; અને તે બોલીઃ-"મ્હારૂં કેવું અહોભાગ્ય કે અત્યારે અહિં આપનાં ચરણકમળનાં મને દર્શન થાય છે-આજ્ઞા કરો, મારે શું કરવાનું છે?"

એમ કહી સારંગીનો સૂર મેળવીને શાન્તિ ગાવા લાગીઃ—

તુજ ચરણુ વિષે શિર ધરૂં
કરો સહુ કુશળ જ મારૂં નાથ!

સત્યાનંદ બોલ્યાઃ—"મા, તારૂં કુશલ જ થશે."

શાન્તિઃ—"તે કેવી રીતે? ઠાકુર! તમારી તો આજ્ઞા છે કે—મારે વૈધવ્ય વેઠવાનું છે!"

સત્યાનંદઃ—"મેં તને ઓળખી નહિ, મા! દોરીનું જોર જાણ્યા વિનાજ મેં તેને હદથી ઝાઝી ખેંચી છે. તું મારા કરતાંયે વધારે જ્ઞાની છે. એનો ઉપાય તુંજ કરજે. જીવાનંદને કહેલું નહિ કે હું સઘળું જાણું છું. તારા પ્રત્યેનાં મોહભર્યાં ખેંચાણને લીધે એ પોતાના જીવનનું રક્ષણ કરી શકશે. આટલા દિવસ એણે તે પ્રમાણેજ કર્યું છે. એમ થવાથી આપણાં કાર્યની સિદ્ધિ પણ થઇ શકશે."

તરતજ શાન્તિનાં વિશાળ ભૂરાં પ્રફુલ્લ નયનો, ઘનઘોર વાદળામાં ચમકારા મારતી વિજળી સમાં રોષ કટાક્ષયુક્ત થયાં. તે બોલીઃ—"એમ કેમ ઠાકુર? હું અને મારા સ્વામી બન્ને એકજ આત્મારૂપ છીએ. તમારી સાથે જે જે વાતચિત થઈ છે, તે બધીજ એમને હું કહીશ. મરવાનું નિર્માણ થયું હશે, તો તે મરશે. એમાં મને શી હરકત છે? હું પણ એમની સાથેજ મરીશ. એમને માટે સ્વર્ગ છે, તો શું મારે માટે સ્વર્ગ નથી?"

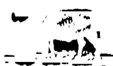
બ્રહ્મચારી બોલ્યાઃ—"હું કદી હાર્યો નથી, પણ આજે તારી આગળ મારી હાર સ્વીકારૂં છું. મા, હું તારો પુત્ર છું; સ્નેહ કર, તારા આ સંતાનના ઉપર. જીવાનંદના પ્રાણની રક્ષા કરજે,

આપણું કાર્ય સિદ્ધ થશે."

વિજળી એકાએક ચમકવા લાગી. શાન્તિ બોલીઃ—"મારા સ્વામીનો ધર્મ મારા સ્વામીના હાથમાં છે એમને ધર્મ માર્ગમાંથી ખાળવાની મારી શી સત્તા? આ લોકમાં પતિ એજ સ્ત્રીનો દેવતા છે, પરંતુ પેલી દુનિયામાં તો ધર્મજ સઘળાનો દેવતા છે. મારી દ્રષ્ટિએ મારા પતિ મોટા છે; એમના કરતાંયે મારો ધર્મ વધારે મોટો છે; તેના કરતાંયે મારી સમજમાં મારા સ્વામીનો ધર્મ વધારે મોટો છે. મારી જે દિવસે ઇચ્છા થાય, તે દિવસે મારા ધર્મને તો તિલાંજલિ આપી શકાય? મહારાજ! તમારા કથન પ્રમાણે મારા સ્વામી મરવાના હોય તો ભલે મરે, હું અટકાવ કરવાની નથી."

બ્રહ્મચારી મહારાજે તે વખતે ઉંડો નિસાસો નાંખીને કહ્યુંઃ– "મા, આ ઘોર વ્રતમાં બલિદાન આપવાનું છે. આપણે બધાએજ આપણા પ્રાણની આહુતિ આપવીજ પડવાની. હું મરીશ, જીવાનંદ, ભવાનંદ સઘળાજ મરશે, અને મારી સમજ પ્રમાણે, મા, તું પણ મરશે. પણ જો, ખ્યાલ કર, કામ કરીને મરવાનું છે, કાંઇ ડાભમાં સૂઇને દેહ તજવાનો નથી. અત્યાર સુધી મેં ફક્ત દેશને—માતૃ-ભુમિનેજ—મા કહી છે, બીજાં કોઇને મા કહી નથી, કેમકે તેજ સુજલા, સુફલા માતૃભૂમિ સિવાય અમારે મન બીજી કોઈ મા છેજ નહિ. અને આજે તને મા કહી છે; તું મા થઇને સંતાનનું કાર્ય કરજે; જેથી આપણું શ્રેય થાય, આપણા કાર્યનો ઉદ્ધાર થાય, તું જીવાનંદના પ્રાણનું રક્ષણ કરજે, તારા પ્રાણનું રક્ષણ કરજે."

એમ કહી, "હરે મુરારે, મધુકૈટભારે" ગાતા ગાતા સત્યાનંદ ત્યાં આગળથી ચાલ્યા ગયા.

પ્રકરણ ૮ મું

ધીમે ધીમે સંતાન સંપ્રદાયમાં સત્યાનંદ મહારાજ પધાર્યાના સમાચાર ફેલાઇ વળ્યા. સંતાનોને કાંઈક બોધ આપવાના હેતુથી તેમણે સઘળાને બોલાવ્યા હતા. એટલે સંતાન સંપ્રદાયનાં ટોળેટોળાં ભેગાં થવા લાગ્યાં. ચાંદની રાતમાં નદી પાસેના રેતીવાળા ભાઠામાં દશ હજાર સંતાનોની મેદની જોતજોતામાં ભરચક ભરાઇ ગઇ.

માંહોમાંહ્ય તેઓ એક બીજાને સત્યાનંદ મહારાજનાં આગમનની વાત કરી રહ્યા હતા. અને :તેનો કોલાહલ ભારે થઇ રહ્યો હતો. સત્યાનંદ શા સારૂ અને ક્યાં ગયા હતા, તેની ઘણા થોડાને ખબર હતી. ગપગોળો એમ ઉડી રહ્યો હતો કે તેઓશ્રી સંતાનોનું શ્રેય સાધવાના હેતુથી તપશ્ચર્યા કરવાને હિમાલય સિધાવ્યા હતા. સંતાનો સઘળા માંહોમાંહ્ય કાન કરડાકરડી કરવા લાગ્યા:—"મહારાજનું તપ ફળ્યું છે–આપણા રાજા થશે."

એ મેદનીમાં તે વખતે ભારે કોલાહલ થઇ રહ્યો હતો, કેટલાક ચીચીયારી પાડતા કહેવા લાગ્યા:—"મારો. મારો, શત્રુઓને ઠેર મારો !" કેટલાંક બોલી ઉઠ્યા:—"જય જય ! મહારાજકી જય !" કેટલાકોએ "હરે મુરારે, મધુ કૈટભા રે" ગાયું. કેટલાકોએ "વન્દેમાતરમ્" ગાયું. કેટલાક કહેવા લાગ્યા:—"ભાઈ, એવો દિવસ આવશે ખરો કે, આપણે તુચ્છ બાયલા બંગાળી હોવા છતાં રણક્ષેત્રમાં કેસરીયાં કરીશું ?"

દશ હજાર માણુસોનો શોરબકોર, પવનની મધુર લહરીઓનો પાંદડાં સાથે સળવળાટ, કાંઠા પાસેની રેતીનો મંદમંદ તણુતણુાટ, ભૂરાં આકાશમાંહેનાં ચન્દ્ર, તારા, સફેદ વાદળાં હરિયાળું જંગલ, સ્વચ્છ નદી, સફેત રેતી, જ્યાં ત્યાં ખીલી રહેલા ફુલના ઝુમખા, અને વારંવાર તેજ સર્વ જનમનરંજનકારક "વન્દેમાતરમ્" ની ગગનભેદી ગર્જના! સત્યાનંદ આવીને સંતાનોની ભરાએલી તે મેદનીમાં વચ્ચોવચ્ચ ઉભા રહ્યા. ત્યારે તે દશ હજાર માથાં ઉપર ચન્દ્રનાં કિરણો પથરાઈ રહેલાં હતાં.

આંસુભરી આંખે બન્ને હાથ ઉંચા કરી સત્યાનંદ મહારાજે ઘણાજ પહાડી અવાજે કહ્યું:—"શંખચક્ર ગદાપદ્મધારી. વનમાળી, વૈકુણ્ઠનાથ, જેમણે કેશી, ગધુ, મૂર, નરક વગેરે અસુરોનો સંહાર કર્યો છે, જે અખિલ વિશ્વના પાલક પિતા છે, તે તમારૂં સર્વનું કલ્યાણ કરો, તે તમારા બાહુને વિષે બળ આપો; મનને વિષે ભક્તિનો સંચાર કરો, ધર્મમાં તમારી મતિને સુસ્થાપિત કરો, અને તમે એકવાર તેના મહિમાનાં ગુણુગાન કરો."

તરતજ દશ હજાર કંઠથી બુલંદ અવાજે ગાયન થવા માંડયું:—

"जय जगदीश हरे!
प्रलयपयोधिजले धृतवानसि वेदम्
विहित वहित्र चरित्रमखेदम्
केशवधृतमीनशरीर जय जगदीश हरे!"

સત્યાનંદે તેઓને ફરી ફરી આશીર્વાદ આપતાં કહ્યું:—"હે સંતાન ગણુ! મારે તમને હવે એક ખાસ વાત કહેવાની છે. ટોમસ નામના એક વિધર્મી દુરાત્માએ આપણા ઘણા સંતાનોનો નાશ કર્યો છે. આજે રાત્રે આપણે સેના સહિત તેનો વધ કરીશું. જગદીશ્વરની એવી આજ્ઞા છે. તમે શું કહો છો?"

ભયંકર 'હરિ' નામની ગર્જનાથી અરણ્ય ભેદાઇ ગયું. "અત્યારેજ મારો, ક્યાં છે તેઓ ? ચાલો શોધી કાઢીએ." "મારો ! મારો ! મારો !" વગેરે શબ્દોનો દૂર સુધી પડઘો પડી રહ્યો.

સત્યાનંદ બોલી ઉઠ્યાઃ-"એ વિષયમાં આપણે ઘણાજ સાવચેત રહેવાની જરૂર છે. શત્રુની પાસે ઘણી તોપો છે,—તોપ સિવાય એ લોકોની સાથે લડવું ફાવે તેમ નથી. વળી તેઓ ઘણા વીર પુરૂષ છે. પદચિન્હના કિલ્લામાંથી ૧૭ તોપો આવવાની છે, તોપો આવી પહોંચશે એટલે આપણે યુદ્ધના મેદાનમાં તૂટી પડીશું. આ, જુઓ ! અરૂણું પ્રભાત દીપી રહ્યું છે-પાંચ વાગવા આવ્યા છે-આ શું આ-"

× × × ×

"ગુડૂમ-ગુડૂમ-ગુમ્ ?" તે વિશાળ જંગલની ચારે દિશાઓમાં એકાએક તોપોનો ભડીમાર થવા લાગ્યો. તોપ અંગ્રેજોની હતી. જાળમાં સપડાએલાં માંછલાંની જેમ કેપ્ટન ટામસે એ સંતાન સમુદાયને તે અરણ્યમાં ઘેરી લઈ ઠાર કરવાની તૈયારી કરી દીધી હતી.

પ્રકરણ ૯ મું.

"ગુડૂમ ગુડૂમ ગુમ્" અંગ્રેજની તોપો ગર્જી ઉઠી. વિશાળ વનને કંપાવી નાંખીને તેનોજ ફરીથી પડઘો પડયો, "ગુડૂમ ગુડૂમ ગુમ્!" નદીને કિનારે કિનારે ફરી વળીને તે ધ્વનિ પાછો આકાશમાં થઇને પૃથ્વી પર ફરી ગાજી રહ્યો: "ગુડૂમ ગુડૂમ ગુમ્!" નદીને સામે પાર આવેલાં આમ્રેનાં જંગલમાં ઘુસી જઈ, તે ધ્વનિ પાછો ગર્જના કરવા લાગ્યો, "ગુડૂમ ગુડૂમ ગુમ્!"

સત્યાનંદે આજ્ઞા કરી:—"તમે એક વાર જુઓ કોની તોપ છે તે." તે ઉપરથી કેટલાક સંતાનો ઘોડેસ્વાર થઈ જોવા દોડયા; પરંતુ જેવા તેઓ જંગલમાંથી બહાર નીકળીને થોડેક દૂર ગયા કે તરતજ તેમના ઉપર ગોળીઓનો વરસાદ વરસ્યો; ઘોડા સહિત સઘળાજ વીંધાઇ ગયા અને તેજ ક્ષણે તેઓના રામ રમી ગયા. દૂર રહ્યાં સત્યાનંદે તે દીઠું. અને તેઓ બોલી ઉઠ્યા:—"આ ઝાડ ઉપર ઉંચે ચઢીને જૂઓ, તોપ કોની છે તે." એમનાં બોલ નીકળતા પહેલાંજ જીવાનંદે ઝાડ પર ચઢીને પ્રાતઃસૂર્યનાં કિરણોમાં નજર નાંખી. ઝાડની ડાળી પરથીજ તે બોલી ઉઠ્યો:—"તોપ અંગ્રેજની છે."

સત્યાનંદે પ્રશ્ન કર્યો:—"ઘોડેસ્વાર છે કે પાયદળ છે?"

જીવા:—"બન્ને."

સત્યા:—"કેટલા?"

જીવા:—"અંદાજ થઇ શકતો નથી, હમણાંજ વનની અંદરથી બહાર નીકળે છે."

સત્યા:—"ગોરા છે કે એકલા સિપાઈજ ?"

જીવા:—"ગોરા છે."

ત્યારે સત્યાનંદે જીવાનંદને કહ્યું:—"ઝાડ પરથી નીચે ઉતરો!"

જીવાનંદ ઝાડ પરથી નીચે ઉતર્યો.

સત્યાનંદ:—"દશ હજાર સંતાનો હાજર છે; તમારૂં પાણી અજમાવો. બનો આજે તમે સેનાપતિ."

જીવાનંદ શસ્ત્રાસ્ત્રથી સુસજ્જિત થઈ, ફલંગ મારીને ઘોડા પર ચઢી બેઠો. એક વાર નવીનાનંદ ગોસ્વામી તરફ નજર કરી આંખની ઈશારત કરી. શું સૂચવ્યું, તે કોઇ સમજી શક્યું નહિ. નવીનાનંદે તેનો સામો ઈશારાથીજ શો ઉત્તર વાળ્યો, તે પણ કોઇ સમજ્યું નહિ; ફક્ત તેઓ બે જણાજ મનમાં સમજી ગયા કે, આ જીંદગીને રામરામ કરવાનો સમય આવી પહોંચ્યો છે. ત્યાર પછી નવીનાનંદે પોતાનો જમણો હાથ ઉંચો કરીને બધાને ઉદ્દેશીને કહ્યું:—"ભાઇ! ગાઓ આ સમયે "જય જગદીશ હરે!" એટલે એ દશ હજાર સંતાનોએ સાથે મળીને તોપનો અવાજ ડૂબી જાય એવડા મોટા અવાજે હજાર હજાર હાથ ઉંચા કરીને ગાયું:—

'जय जगदीश हरे !
म्लेच्छनिवह निधने कलयसि करवालम् !"

એ વખતે અંગ્રેજોની તોપોના ગોળાઓનો અજસ્ર ઝડીમાર સંતાન સમુદાય ઉપર થવા લાગ્યો. કેટલાક ગાતાં ગાતાં હાથ, પગ, માથા વગરનાં થઇને જમીન પર પટકાયા, છતાં કોઇએ ગાવાનું બંધ કર્યું નહિ. સઘળાજ ગાઇ રહ્યા હતા. "જય જગદીશ હરે!" ગીત સમાપ્ત થતાંજ બધા એકદમ સ્તબ્ધ થઈ ગયા. તે ઘીચોઘીચ જંગલ, તે નદીની રેતી, તે અનંત શાંતિમય નિર્જન

સ્થાન એક વાર ગંભીર સ્તબ્ધ થઈ ગયું; માત્ર તે અસંખ્ય તોપની ગર્જના અને ગોરાઓના હથિયારનો ખણખણાટ તેમજ પગલાંનો અવાજ દૂરથી સંભળાતો હતો.

તે ગંભીર સ્તબ્ધતામાંથી એકાએક ભંગાણ પાડીને ઉંચે અવાજે સત્યાનંદે કહ્યું:—"જગદીશ હરિએ તમારા ઉપર કૃપા કરી —તોપ કેટલી દૂર છે ?"

ઉપરથીજ એક જણ બોલ્યો:—"આ જંગલની ઘણીજ નિકટમાં એકાદ ખેતર દૂર."

સત્યાનંદે પૂછ્યું:—"તમે કોણ છો ?"

ઉપરથીજ ઉત્તર મળ્યો:—"હું નવીનાનંદ."

ત્યારે સત્યાનંદ કહેવા લાગ્યા'—"તમે દશ હજાર સંતાનો છો, આજ તમારી જીત થશે, તોપ ખેંચી લાવો." તે ઉપરથી સહુને મોખરે ઉભા રહેલા ઘોડેસ્વાર જીવાનંદ બોલ્યા:—"આવો."

તે દશ હજાર સંતાનો–ઘોડેસ્વાર અને પાયદળ વાયુ વેગે જીવાનંદને અનુસરવા લાગ્યા. પાયદળને ખાંધે બન્દુક, કેડમાં તરવાર અને હાથને વિષે ભાલા હતા.

જંગલમાંથી બહાર નીકળતાં વારને ગોળાઓનો ધોધમાર તેમના ઉપર છૂટયો અને સંતાનો માંહેનો મોટો ભાગ લડ્યા વગરજ મરણ શરણ થવા માંડયો. એક જણે જીવાનંદને કહ્યું:—"જીવાનંદ ! નિરર્થક પ્રાણીહત્યા કરવાનું કાંઇ પ્રયોજન ?"

જીવાનંદે પાછું ફરીને જોયું તો ભવાનંદ નજરે પડ્યા. જીવાનંદે પ્રત્યુત્તર વાળ્યો:—"શું ? ડરવાનું કહો છો ?"

ભવાનંદ:—"વનની અંદર રહી, વૃક્ષના ઓથા માંહેથી આપના પ્રાણની રક્ષા કરો–તોપનું મુખ છે ખુલ્લું ખેતરમાં; વગર તોપે આપણું સંતાન સૈન્ય પળવાર પણ ટકશે નહિ; પરંતુ ઝાડીમાં ભરાઇ રહેવાથી લાંબા વખત સુધી યુદ્ધ કરવાને શક્તિમાન નીવડશે."

જીવાનંદઃ—"તમે સાચું કહો છો, પરંતુ પ્રભુએ આજ્ઞા કરી છે; તોપ ખુંચવી લેવાની છે, એટલા માટેજ અમે તોપ ખેંચી લાવવા જઇએ છીએ."

ભવાનંદઃ—"કોની મગદૂર છે કે એ તોપને તાણી લાવે ? પણ જો જવાની જરૂર જ હોય, તો તમે પાછળ રહી જાઓ, હું જાઉં છું,"

જીવાનંદઃ—"એમ નહિ બને-ભવાનંદ આજે મારા મરણનો દિવસ છે."

ભવાનંદઃ—આજે મારે મરવાનો દિવસ છે."

જીવાનંદઃ—"મારે પ્રાયશ્ચિત્ત કરવાનું છે."

ભવાનંદઃ—"તમારૂં શરીર પાપરહિત છે-તમારે પ્રાયશ્ચિત નથી કરવાનું. મારૂં ચિત્ત કલુષિત થયું છે-મારેજ મરવાનું છે. તમે રહેવા દો, હું જાઉં છું."

જીવાનંદઃ—"ભવાનંદ ! તમારૂં શું પાપ છે, તે હું જાણતો નથી; પરંતુ તમે જીવતા હશો, તો સંતાનોનું કાર્ય સિદ્ધ થશે. મને જવા દો."

ભવાનંદ થોડીક વાર મૌન રહી, પછી કહેવા લાગ્યોઃ— "મરવાની જરૂર છે, આજેજ મારે મરવું છે. મરવાની જે દિવસે જરૂર હોય તેજ દિવસે મરવું જોઇએ. મૃત્યુને માટે મુહૂર્ત્ત જોવાનું હોયજ નહિ."

જીવાનંદઃ—" ત્યારે આવો."

આટલી વાતચિત પછી ભવાનંદ સહુને મોખરે જઇને ઉભા. તે વખતે ગોળાઓનો ભયંકર વરસાદ થઇ રહ્યો હતો, સંતાન સૈન્ય છિન્નભિન્ન થઇ જતું હતું. સંતાનો ઉંધે મ્હોંયે ભોંય સરસા થઈ જતા હતા અને તે ઉપરાંત શત્રુના બન્દુકવાળા સિપાઇઓ તેમના ઉપર તાકી તાકીને ગોળી છોડયા જતા હતા. સંતા-

નોના ચુનંદા જોદ્ધાઓ વગર મોતે માર્યા જતા હતા. એ વખતે ભવાનંદ બોલી ઉઠ્યાઃ—"ગોળાઓના આ વરસાદને વીખેરી નાંખવાનો છે. કોણ એમ કરી શકશે ભાઈ? અત્યારે ગાઓ "વન્દેમાતરમ્!"

એટલે ઘનઘોર પહાડી અવાજે મેઘમલ્લાર રાગમાં હજારોના એક સામટા સૂરે સંતાન સેનાએ તોપના તાલમાં પોકાર કર્યોઃ "વન્દેમાતરમ્"

પ્રકરણ ૧૦ મું

તે દશ હજાર સંતાનો "વન્દેમાતરમ્" ગાતા ગાતા ભાલા ઉંચા કરીને વાયુ વેગે તોપોના ઉપર ધસી ગયા. ગોળાઓના ભયંકર ભડીમારથી સંતાનો ચીભડાંની પેઠે ચીરાઈ જવા લાગ્યા. એક સરખા ધોધમારને લીધે તેમની ઘણી મોટી સંખ્યા જમીન પર આળોટવા લાગી. તોપણ સંતાન સૈન્ય પાછું હઠ્યું નહિ.

તેજ વખતે કેપ્ટન ટૉમસના હુકમથી સિપાઇઓની એક ટુકડીએ બન્દુક પર બેયોનેટ (સંગીન) ચઢાવી પ્રબળ વેગે સંતાનોની જમણી

બાજુ પર ધસારો કર્યો. બન્ને બાજુએથી ઘેરાઇ જતાં સંતાનો એકાએક ફસાઈ ગયા. જોતજોતામાં તેમનો ભૂકો નીકળી જવા લાગ્યો. ત્યારે જીવાનંદ બોલ્યાઃ—"ભવાનંદ, તમે જે કહો છો તે તદ્દન ખરૂં છે. હવે વૈષ્ણવોનો નાશ થવા દેવો જોઇતો નથી; ચાલો ધીરે ધીરે પાછા હઠીએ."

ભવાનંદઃ—"હવે પાછાં ફરાશે શી રીતે ? હવે તો જે પાછળ હઠશે, તેજ પહેલો મરશે."

જીવાનંદઃ—"સામેથી અને જમણી બાજુએથી હુમલો થઈ રહ્યો છે. ડાબી બાજુ પર કોઈ નથી. ચાલો આપણે હળવે હળવે ચકરાવો લેતા લેતા ડાબી પડખે સરકી જઇએ."

ભવાનંદઃ—"સરી જવાય કેમ કરીને? ત્યાં આગળ જે નદી છે, તે તરતના પડેલા વરસાદથી ભરચક ભરાઇ ગઇ છે. તમે અંગ્રેજોની તોપના ગોળામાંથી છોડાવીને સંતાન સેનાને નદીના જળમાં ડૂબાડી દેશો. હોલામાંથી ચૂલામાં પડવા જેવુંજ થવાનું."

જીવાનંદઃ—"નદીના ઉપર એકાદ પૂલ છે, એમ મને યાદ છે."

ભવાનંદઃ –"આ દશ હજારની ફોજને પૂલ ઉપર થઇને પસાર થતાં એટલી ગીરદી થઇ જશે કે એકજ તોપના ધડાકાથી સમસ્ત સેનાનો એકી વખતે ધાણ નીકળી જશે."

જીવાનંદઃ—"એક કામ કરો, થોડાં સૈન્યને તમે તમારી પાસે રાખજો-આ યુદ્ધમાં તમે એવાં શૌર્ય સાહસ દેખાડયાં છે કે તમારે માટે કશું અશક્ય નથી. તમે એજ થોડી સંખ્યાને લઇને સામેના ભાગને સમાલજો. હું તમારા સૈન્યના ઓથામાં રહીને બાકીના સૈન્યને પૂલની સામે પાર લઇ જાઉં છું. તમારી સાથે જે સંતાનો છે, તેઓનો તો ખુરદો નીકળી જશે, પરંતુ મારી સાથે જેઓ રહ્યા છે, તેઓનો મોટો ભાગ બચી શકશે ખરો."

ભવાનંદઃ—"વારૂ ત્યારે, હું તેમજ કરૂં છું."

ત્યાર પછી ભવાનંદે બે હજાર સંતાનોને લઇને "વન્દેમાતરમ્" લલકારતાં લલકારતાં ઘોર ઉત્સાહ ભેર અંગ્રેજોના ગોલન્દાજ સૈન્ય પર આક્રમણ કર્યું. તે જગોએ ખૂનખાર જંગ ઝામ્યો, પરંતુ તોપની સામે કેટલી ઘડી એ નાનકડી સંતાન સેના ટકી શકે ? ગોલન્દાજોએ તેઓને ઘાસની પેઠે કાપી નાંખ્યા.

એ સમયે જીવાનંદે બાકી રહેલી સંતાન સેનાનું મુખ ફેરવી વનની ડાબી બાજુએ ધીરે ધીરે ચક્કર લેવા માંડયું. કેપ્ટન ટૉમસના એક મદદનીશ લેફ્ટેનંટ વૉટસને દૂરથી દીઠું કે, સંતાનોની એક ટુકડી હળવે હળવે પાછી હઠે છે. ત્યારે થોડુંક સૈન્ય લઇને તેણે જીવાનંદની પૂંઠ પકડી.

એ પણ દૂર રહ્યાં રહ્યાં કેપ્ટન ટૉમસના જોવામાં આવ્યું. સંતાન સંપ્રદાય માંહેનો મુખ્ય ભાગ મુઠી વાળી નાસી જાય છે, એવું જોઈને કેપ્ટન હે નામના એક અંગ્રેજ સરદારે તેના એક જોડીદારને કહ્યું:—"હું ૨૦૦–૪૦૦ સિપાઇઓને લઇને આ રકુચક્કર બળવાખોરીની ખબર લઈ નાંખું છું, તમે તોપો અને બાકીનાં સૈન્યને લઇને તેમની પાછળ પડો. ડાબી બાજુએ થઇને લેફ્ટેનંટ વૉટસન જાય છે. તમે જમણી પડખે દોડી જાઓ. અને ધ્યાનમાં રાખો કે આગળથી જઇને પૂલનું મોં બંધ કરી દેવાનું છે; એમ થવાથી શત્રુઓ ત્રણે બાજુએથી સપ્પટ ઘેરાઇ જશે, અને તેઓનો ખોડો નીકળી જશે. એ દેશી સૈન્ય દોડવામાં જબરૂં ઉસ્તાદ છે; તેની પીઠ ફરી કે આંખના પલકારામાં એ લોકોને પકડી પડાશે. તમે ઘોડેસ્વારોને કહી દો કે તેઓ ચકરાવો લઇને પૂલના મુખ આગળ જઇને ઉભા રહે. એમ કર્યાથી આપણું કામ પાર પડશે."

કેપ્ટન હેએ તે મુજબ કર્યું.

'अति दर्पे हता लंका' અહંકાર તો રાજા રાવણ સરખાનોયે રહ્યો નથી. સંતાનોને અત્યંત તુચ્છ ગણીને કેવળ ૨૦૦

પાયદળ લશ્કરની ટુકડીને ભવાનંદની સાથે લડવા સારૂ રહેવા દઇને કેપ્ટન ટોમસે બાકીનાં બધાંજ સૈન્યને હેની સાથે મોકલી આપ્યું. ચાલાક ભવાનંદ તરતજ ચેતી ગયો કે અંગ્રેજોની તોપ બધીજ ગઈ છે, ફોજ પણ સઘળી વિદાય થઇ છે, અને જે થોડા ઘણા રહ્યા છે, તેઓને ચપટીમાં ચોળી નંખાશે. એટલે તેજ ક્ષણે એણે પોતાની ટુકડીમાં બચી ગયેલા સઘળાજ ટોળાંને ભેગાં કરીને કહ્યું:–"આટલા મુઠીભર શત્રુઓને પળવારમાં રોળી નાંખીને આપણે જીવાનંદની કુમકે ઉપડી જઈશું. બોલો એક વાર—જય જગદીશ હરે!"

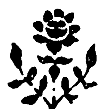
સંતાનોની બાકી રહેલી ફોજે "જય જગદીશ હરે"ની ગર્જના કરીને કેપ્ટન ટોમસના ઉપર વાઘની પેઠે ધસારો કર્યો. એ હુમલાનું ઝનુન શત્રુઓના થોડા ઘણા તૈલંગી સિપાઇઓને બહુ ભારે થઇ પડયું; પળવારમાં તેઓનો કચ્ચરઘ્રાણ નીકળી ગયો. ભવાનંદે તેજ ક્ષણે કેપ્ટન ટોમસની પાસે ધસ્યા ધસ્યા જઇને તેનાં બાબરાં પકડયાં. કેપ્ટન ટોમસે મરણીયાં થઇને યુદ્ધ કર્યું. ભવાનંદ બોલ્યો:–"કેપ્ટન સાહેબ! હું તમને મારી નાંખવા માંગતો નથી. અંગ્રેજ અમારા શત્રુ નથી. તમે શા માટે મુસલમાનોની વ્હારે ધાઓ છો? આવતા રહો–તમને જીવિતદાન આપું છું. પણ હમણાં તમારે મારા કેદી થવું પડશે. અંગ્રેજોની ફતેહ થાઓ, અમે તમારા મિત્ર છીએ."

કેપ્ટન ટોમસે તે વખતે ભવાનંદનો વધ કરવાને બેયોનટ સાથે બન્દુક ઉંચી કરી, પરંતુ ભવાનંદે તેને વાઘની પેઠે ઝાલી રાખ્યો હતો, કેપ્ટન ટોમસથી છૂટી શકાયું નહિ. પછી ભવાનંદે પોતાના અનુચર વર્ગને કહ્યું કે 'આને બાંધો.' બે ત્રણ સંતાનોએ આવીને કેપ્ટન ટોમસને બાંધ્યો. ભવાનંદ બોલ્યાઃ—"આને એકાદ ઘોડા ઉપર બેસાડીને લઈ ચાલો, જીવાનંદ ગોસ્વામીની પાસે."

ત્યાર પછી સંતાનોની નાનકડી સંખ્યા કેપ્ટન ટોમસને ઘોડા ઉપર મોકલીને "વન્દેમાતરમ્" ગાતી ગાતી વૉટસન સાહેબનો વાંસો

ભાંગવાને વીજળી વેગે નીકળી પડી.

જીવાનંદનો ઉત્સાહ ભાંગી ગયો હતો. તેની સેના નાસભાગ કરવાની તૈયારી કરી રહી હતી. જીવાનંદ અને ધીરાનંદ બન્નેયે મળીને જેમ તેમ તેઓને સમજાવી પટાવીને કાબુમાં રાખ્યા. પરંતુ કેટલાક ત્યાંથી નાસી છૂટયા અને પાસેની આંબાવાડીમાં ભરાઈ બેઠા. શેષ રહેલી સેના જીવાનંદ અને ભવાનંદની સાથે પૂલના મુખ તરફ કુચ કરી ગઇ, પરંતુ તે જગ્યાએ હે અને વોટસને તેમને બન્ને બાજુએથી ઘેર્યાં હતા. હવે બચવાનો ઉપાય રહ્યો નહતો.

પ્રકરણ ૧૧ મું.

એ વખતે ટોમસની તોપો જમણી પડખે આવી પહોંચી હતી. સંતાનોનું ટોળું ફરી પાછું આરીયાડામર થઈ જવા લાગ્યું. મોતનાં નગારાં વાગી રહ્યાં. ઉગારવાનો એકે આરો રહ્યો ન હતો. સંતાનો જેનું જ્યાં ફાવ્યું ત્યાં નાસી છૂટ્યા. જીવાનંદ તથા ધીરા-

નંદે તેમને એકત્રિત કરવાને અને સંયમમાં રાખવાને ઘણુંયે મથન કર્યું, પરંતુ કશું વળ્યું નહિ. તે વખતે ઓચિંતો પહાડી અવાજ સંભળાયો:—"પૂલ ઉપર જાઓ, પૂલ ઓળંગીને પેલે પાર જાઓ: નહિતર નદીમાં ડૂબી મરશો. હળવે હળવે અંગ્રેજ ફોજના તરફનું મ્હોં રાખી પૂલ ઉપર જાઓ."

જીવાનંદે જોયું, તો સામે ભવાનંદ ઉભા છે. ભવાનંદ બોલ્યા:—"જીવાનંદ ! આ લોકોને પૂલ ઉપર લઇ જાઓ; હવે છુટકો નથી." એટલે ધીરે ધીરે પાછળ હઠતું હઠતું સંતાન સૈન્ય પૂલ તરફ ચાલવા લાગ્યું. પણ પૂલ ઉપર જેવું એ સાધુડાઓનું સૈન્ય પહોંચ્યું કે તેજ ક્ષણે અંગ્રેજોની તોપોને એક વાર ફરીથી તેઓના ખોડો કાઢવાની મઝાની તક મળી ગઇ. સંતાનોનું દળ દબાઈ જવા લાગ્યું.

ભવાનંદ, જીવાનંદ, ધીરાનંદ ત્રણે સાથે ગયા હતા. તોપ સંતાનોનો ઘાણ કાઢી રહી હતી. ભવાનંદે કહ્યું:—"જીવાનંદ, ધીરાનંદ, આવો એક વાર તરવાર ચલાવીને આપણે આ તોપને કબજે કરીએ." ત્રણે જણાએ તરવાર ફેરવતાં ફેરવતાં ધસી જઇને તોપચીઓની ટુકડીને ઝબ્બે કરી નાંખી. તે વખતે બીજા અનેક સંતાનો તેઓની મદદે ધાઈ વળ્યા. જોતજોતામાં ભવાનંદે તોપ સર કરી અને તેના ઉપર પોતે ઉભા રહ્યા. હાથવતી તાળી પાડીને કહેવા લાગ્યા:—બોલો, "વન્દેમાતરમ્."

સઘળાએ એકે સાદે "વન્દેમાતરમ્"ના પોકાર કર્યા.

ભવાનંદ ગાજી ઉઠ્યા:—"આ તોપનું મોં એ બેટમજીઓ તરફનું ફેરવી નાંખીને હવે એમનું કાટલું કાઢી નાંખીએ." સંતાનોએ બધા ભેગા મળીને તોપનું મોં ફેરવી નાંખ્યું. તે વખતે જાણે ભયંકર અવાજથી તોપ 'હરિ' શબ્દની ગર્જના કરવા લાગી. દુશ્મનોના ઘણા સિપાઇઓ છુંદોપાક થવા લાગ્યા. ભવાનંદે તે તોપ ઘસડી લાવીને, પૂલના મુખ તરફ ગોઠવી; અને કહેવા લાગ્યા: તમે

બન્ને જણા સારીય સંતાન સેનાને પૂલને પાર લઈ જાઓ, હું એકલો વ્યૂહના અગ્ર ભાગનું રક્ષણ કરૂં છું-તોપનો મારો ચલાવ-વાને મને થોડાક માણસો આપતા જાઓ!"

ભવાનંદની પાસે ૨૦ સંતાનો ફક્ત રહ્યા.

ત્યાર પછી અસંખ્ય સંતાનો પૂલ ઓળંગીને જીવાનંદ અને ધીરાનંદની આજ્ઞાને અનુસરીને સામે પાર જવા લાગ્યા. એકલા ભવાનંદે એક કુંડી સંતાનોની સહાયથી પેલી એકજ તોપ વતી ઘમસાણ વાળી નાંખ્યું. પરંતુ યવન સેના તીડની પેઠે ઉભરાતી હતી. ટોળાં પર ટોળાં ઉલટી રહ્યાં હતાં. ભવાનંદે નીડર, અજીત તથા મરણીયા બનીને એકજ તોપના ભયંકર ભડીમારથી કેટકેટલા યવનોનો કચ્ચરઘાણ કાઢી નાંખવા માંડયો. યવન સેના ઉપરાચાપરી હુમલા કરવા લાગી, પણ ફક્ત વીસ સંતાનોએ તોપને હાથ પર રાખી પૂલનું મુખ બંધ કરી દીધું. તેઓ જીવ પર આવી ગયા હોવાથી માર્યા મરતા ન્હોતા અને યવનો પૂલ પર કેમે કર્યાં પેસી શકતા નહતા.

એ શૂરા વીસ સરદારો લોઢાનું આવરદા લઇને આવ્યા હતા. યોગ્ય તક મળેલી જોઇને સંતાનોની સેના હળવે રહીને પૂલને ઓળંગી ગઈ. વધુ વખત યવનોએ ટકાવ કર્યો હત, તો પણ એ ઝનુની સાધુડાઓને શૂર છૂટયું હતું, તે પૂલ પાર થયા વિના રહેત નહિ. એ સમયે કોણ જાણે ક્યાંથી નવી તોપ ગાજી ઉઠી:—
"ગુડૂમ ગુમ બૂમ બૂમ!" બન્ને પક્ષના લશ્કર આંખો ફાડીને જોઇ રહ્યાં—આ પાછી તોપ વળી ક્યાંથી?

ધારીને જુએ છે, તો વનની અંદરથી કેટલીક તોપ દેશી તોપચીઓ બહાર કાઢી રહ્યા છે! તોપો બહાર નીકળી રહી કે તરતજ તે જંગી તોપોએ પોતાનાં સત્તર મ્હોંડેથી ધૂમાડાના ગોટેગોટા કાઢી સાહેબનાં લશ્કર ઉપર અગ્નિવૃષ્ટિ કરી. તેનો ઘન-

ઘોર શબ્દ વન, પર્વત બધેજ ગાજી રહ્યો. આખા દિવસના યુદ્ધથી થાકેલું યવન સૈન્ય જીવ લઇને નાઠું–શત્રુનું તેલંગી, મુસલમાન, હિન્દુસ્થાની વગેરે તમામ લશ્કર પોલ થઇ ગયું. ફક્ત બે ચારેક ભુરીયાઓજ મોતના મોંઢામાં પેસવાને ઉભા થઈ રહ્યા હતા.

ભવાનંદ એ સઘળો ખેલ જોઈ રહ્યા હતા. તે બોલી ઉઠયાઃ–"ભાઇ ! આ મુલ્લાંઓ નાસે છે. ચાલો આપણે એક વાર એ લોકોને પકડી પાડીએ."

એટલે પછી જેમ કીડીઓનો રાફડો ફાટે છે, તેમ સંતાનોનાં ટોળેટોળાં પ્રેમ શૌર્ય અંકિત નૂતન ઉત્સાહથી પૂલની આ બાજુએ પાછા આવી આવીને યવનોના પર ઝનુનભેર લૂટી પડયાં. યવનોમાં નિરાશા વ્યાપી ગઇ–પર્વત સમા મદોન્મત્ત પ્રચંડ હાથીને પણ જેમ ગંગાના પૂર વેગથી ઉછળી રહેલાં મોજાં ઘસડી લઈ જાય છે, તેજ પ્રમાણે શરનાં પૂરમાં પૂરા ચકચૂર થએલા સંતાનો યવનોને રણમાં ઘસડી લાવવામાં પૂરા ફાવ્યા. યવનોએ જોયું કે, પાછળ ભવાનંદનું પાયદળ લશ્કર છે, સામે મહેન્દ્રની તોપો છે.

તે વખતે હે સાહેબની મોંકાણ પૂરી મંડાઈ ગઈ. બલ વીર્ય, સાહસ, કૌશલ, ઉસ્તાદી, દબદબા ભર્યો દિમાગ સઘળાંજ છૂ થઈ ગયાં. તેનાં સઘળાંજ લશ્કર, ફોજદારી, બાદશાહી, અંગ્રેજી, દેશી, વિલાયતી વગેરે સર્વ કાળાં ગોરાં લશ્કર–ધૂળ ચાટતાં થઇ ગયાં. વિધર્મીઓનું સૈન્ય મુઠ્ઠી વાળીને નાઠું. 'મારો મારો'ની ગર્જના કરતા જીવાનંદ, ધીરાનંદ એ વિધર્મી સેનાની પાછળ દોડયા. તેઓની તોપ સંતાનોએ ખુંચવી લીધી, ઘણા ખરા અંગ્રેજ અને દેશી સિપાઇઓની સંસારયાત્રા પૂરી થઇ ગઈ. પોતાનાં સૈન્યનો છુંદોપાક થઇ ગએલો જોઇને, કેપ્ટન તથા વોટસન સાહેબે ભવાનંદને સુલેહનો સંદેશો મોકલીને કહાવ્યું:–"અમે બધાજ તમારા

કેદી થવાને તૈયાર છીએ, હવે વધુ જીવહત્યા થવા દેશો નહિ."

જીવાનંદ ભવાનંદનાં મુખ સામું જોઈ રહ્યા. ભવાનંદ મનમાં ને મનમાં બબડવા લાગ્યાઃ—'એમ નહિ બને, આપણે તો આજે મરવાનું છે."

પછી ભવાનંદે હાથ ઉંચા કરીને મોટે સાદે કહ્યુંઃ—"મારો મારો, જુઓ છો શું ?"

શત્રુઓમાંનો એક માણસ પણ બચ્યો નહિ—આખરે એક જગોએ ૨૦–૩૦ સાહેબડાઓનું ટોળું જંગે મેદાનમાં કેસરીયાં કરવાના નિશ્ચયથી ભેગું થયું અને ભયંકર યુદ્ધ કરવા લાગ્યું. જીવાનંદ બોલ્યાઃ—"ભવાનંદ ! રણમાં આપણી વીર હાક વાગી છે, હવે આપણે કશુંય કરવાનું રહેતું નથી—આટલા મુઠીભર માણસો સિવાય બધાજ સ્વધામ પહોંચી ગયા છે. એ લોકોને પ્રાણદાન આપીને, ચાલો આપણે પાછા ફરીએ." ભવાનંદ બોલ્યાઃ-"એ લોકો માંહેનો એક માણસ પણ જીવતો હશે, ત્યાંસુધી ભવાનંદ પાછો કદી પણ નહિ ફરે--જીવાનંદ, હું તમને સોગન્દ ખવડાવીને કહું છું કે, તમારે હાથમાં હથિયાર લીધા વગર ગુપચુપ ઉભા રહીને જોયાં કરવું. જુઓ પછી હું એકલો કેટલા અંગ્રેજોને પૂરો પડું છું તે."

કેપ્ટન ટોમસને ઘોડા ઉપર બાંધી રાખ્યો હતો. ભવાનંદે ફરમાવ્યુંઃ—"પેલા બેટમજીને અહિં મારી સામે ઉભો રાખો; પહેલાં એ ભુરીયાને ઝબ્બે કરી નાંખીશ, પછી હું મરીશ." કેપ્ટન ટોમસ બંગાળી સમજતો હતો, તેથી તેણે પોતાની અંગ્રેજ ટોળીને કહ્યુંઃ– "અંગ્રેજો ! હું તો મોતના પંજામાં સપડાઈ ચૂક્યો છું. ઇંગ્લાંડના નામની અમર કીર્ત્તિને તમેજ હવે ઝળકાવજો. હું તમને ઇસુ ખ્રીસ્તના સમ ઘાલું છું કે, સહુથી પહેલાં મને તમારા હાથે મરવા દો, પછી આ બળવાખોરોને મારજો."

'ધુમ' કરતી કે એક ગોળી છૂટી. એક આયરીશમેને કેપ્ટન

ટોમસના ઉપર તાકીને બન્દુક મારી હતી. કપાળ વીંધાઇ જતાં કેપ્ટન ટોમસ થોડીવારમાં હતા ન હતા થઈ ગયા. ભવાનંદે તે વખતે મોટેથી કહ્યું:—"વ્યર્થ ગયું છે મારૂં બ્રહ્માસ્ત્ર. એવા કયા પાર્થ વૃકોદર, નકુલ, સહદેવ મારી પડખે અત્યારે મારૂં રક્ષણ કરવાને છે? જુઓ, બાણથી ઘાએલ થએલા વાઘની પેઠે આ ભુરીયાઓ મારા ઉપર હુંકારો કરી રહ્યા છે. મરવા માટેજ હું આવ્યો છું; છે કોઈ મારી સાથે મરવા તૈયાર થનારા સંતાનો?"

ધીરાનંદ સહુને મોખરે થયો, તેની પાછળ જીવાનંદ અને ધીમેધીમે સાથે બીજા ૧૦–૧૫–૨૦–૫૦ સંતાન સામેલ થયા.

ભવાનંદે ધીરાનંદને કહ્યું:—"તમે પણ મારી સાથે મરવાને આવ્યા છો?"

ધીરાનંદ:—"કેમ, કોઈ વીરાએ મોતના રસ્તાનો ઇજારો તો નથી લીધો ને?" એમ બોલતાં બોલતાં ધીરાનંદે એક સાહેબને ઠાર કર્યો.

ભવાનંદ:—"ના, આપ મુઆ પછી ડૂબ ગઇ દુનિયા. મરણ પછી સ્ત્રી પુત્રના સુખનો લ્હાવો નહિ લઇ શકાય."

ધીરાનંદ:—"મને મતલબ સિન્ધુનો મહા મહોપાધ્યાય માનો છો? હજી પણ રહસ્ય સમજાયું નહિ?" (ધીરાનંદે એમ કહી ઘાએલ થએલા ગોરાને ઝભે કરી નાંખ્યો.)

ભવાનંદ:—ના. (એ વખતે એક સાહેબના ઝટકાથી ભવાનંદનો જમણો હાથ કપાઇ ગયો.)

ધીરાનંદ:—"તમારા સરખા પવિત્રાત્માને એવી વાત કહેવાની મારી શી યોગ્યતા? હું તો સત્યાનંદનો જાસુસ થઇને તમારી પાછળ આવ્યો હતો."

ભવાનંદ:—"એમ કેમ બને? મહારાજને મારા પ્રત્યે પણ અણવિશ્વાસ છે?" (ભવાનંદ તે વખતે એક હાથ વતી યુદ્ધ કરતા હતા.) ધીરાનંદે તેમનું રક્ષણ કરતાં કરતાં કહ્યું:—"કલ્યાણીની

સાથે તમારે જે સઘળી વાતચિત થઇ હતી, તે એમણે કાનોકાન સાંભળી છે."

ભવાનંદ:—"હેં ? કેવી રીતે ?"

ધીરાનંદ:—"એઓશ્રી જાતેજ ત્યાં હાજર હતા. સાવધાન રહેજો. (ભવાનંદે એકાદ સાહેબના હાથનો સ્વાદ ચાખતાં તેને સામો જવાબ વાળ્યો.) કલ્યાણીને એ ગીતા સંભળાવતા હતા, તેજ વખતે તમે આવી પહોંચ્યા હતા. ખબરદાર !" (ભવાનંદનો ડાબો હાથ પણ કપાઈ ગયો.)

ભવાનંદ:—"મારા મૃત્યુના ખબર એમને આપજો. કહેજો કે, હું વિશ્વાસઘાતી નથી."

ધીરાનંદ આંસુભરી આંખોએ યુદ્ધ કરતા કરતા કહેવા લાગ્યા:—"તે એમને અજાણ્યું નથી. કાલે રાત્રેજ એમણે તમને આશીર્વાદ આપ્યો છે. અને મને વરદી આપી છે કે, 'ભવાનંદની પાસે રહેજો, આજે એનું મરણ થશે. મરણ સમયે એને કહેજો કે, મારો આશીર્વાદ છે: પરલોકમાં તને વૈકુંઠ પ્રાપ્તિ થશે.'"

ભવાનંદ બોલ્યા:—"સંતાનોનો જય થાઓ, ભાઇ ! મારા મરણ કાળે એક વાર "વન્દેમાતરમ્" તો સંભળાવો, જોઇએ."

તે ઉપરથી ધીરાનંદની આજ્ઞાને માન આપીને યુદ્ધના ઝનુનમાં ઝુઝી રહેલા સઘળાજ સંતાનોએ જુસ્સાભેર "વન્દેમાતરમ્" ગાયું. એથી તેઓના બાહુને વિષે બમણું જોમ વ્યાપી ગયું. તેજ ભયંકર મુહૂર્તે બાકી રહેલા ગોરાઓનો ઘાણ નીકળી ગયો. રણક્ષેત્રમાં એક પણ જીવતો રહ્યો ન હતો.

તેજ ક્ષણે મોંઢેથી "વન્દેમાતરમ્" ગાતાં ગાતાં તથા વિષ્ણુ-પદનું ધ્યાન કરતાં કરતાં ભવાનંદે પ્રાણત્યાગ કર્યો.

હાય ! લલિત લલનાનું રૂપ લાવણ્ય ! ધિક્કાર છે, નિ:સાર આ સંસારને !

પ્રકરણ ૧૨ મું.

રણમાં વિજય મેળવ્યા બાદ, અજય કિનારે સત્યાનંદને ઘેરીને વિજયી વીર વર્ગ નાના પ્રકારના ઉત્સવ ઉજવવા લાગ્યો. ભવાનંદને ખાતર એકલા સત્યાનંદ સંતાપમાં શેકાયા કરતા હતા.

એ વખતે એ વૈષ્ણવ સંતો પાસે રણવાજીંત્રો ઝાઝાં ન હતાં. પરંતુ આ સમયે કોણ જાણે ક્યાં ક્યાંથી હજારો ઢોલ, નગારાં, નોબત, શરણાઈ, રણશીંગડાં ઝાંઝ, વગેરે આવી પહોંચ્યાં. જય-સૂચક મંગલ વાજીંત્રો વડે સઘળો વનપ્રદેશ, નદીકાંઠો ગાજી રહ્યો.

એ પ્રમાણે ઘણા લાંબા સમય સુધી ઉત્સવ કીર્ત્તન ચાલી રહ્યા બાદ, સત્યાનંદ બોલ્યાઃ—"જગદીશ્વરે આજે કૃપા કરી છે, સંતાન ધર્મનો જય થયો છે, પરંતુ એક કામ હજી બાકી છે. જેઓ આપણી સંગાથે ઉત્સવમાં ભાગ લઈ શક્યા નથી, જેમણે ઉત્સવના પ્રસંગનેજ વસ્તુતઃ જન્માવ્યો છે, જેમણે પોતાનાં પ્રાણની આહૂતિ આપીને આપણને વિજયથી વરાવ્યા છે, તેઓને આપણે વિસારી ન શકીએ. જેઓ આપણે ખાતર રણક્ષેત્રમાં સૂતા છે, તેઓનો, ચાલો, હવે આપણે સત્કાર કરીએ. અને છેવટે જે મહા-પુરૂષે આપણા આ મહાન્ વિજયને સર્વ પ્રકારે યશસ્વી નીવડાવવાને સહુથી વધારે આગળ પડતો ભાગ ભજવ્યો છે, તે ભવાનંદનો સત્કાર કરવાને બીજો એક મહોત્સવ ઉજવીએ."

સત્યાનંદ ઠાકુરની આજ્ઞા થતાંને વાર સંતાન સમુદાય "વન્દેમાતરમ્" ની ગગનભેદી ગર્જના કરતો કરતો રણક્ષેત્રમાં માર્યાં ગએલા વીર પુરૂષોના અંતિમ સંસ્કાર કરવાને નીકળી પડયો. ઘણા માણસોએ "હરિ બોલ" ના પોકાર કરતાં કરતાં ચન્દન કાષ્ઠ તાણી લાવીને ભવાનંદની ચિતા ખડકી, અને ભવાનંદને તેના પર સૂવાડયા અને પછી અગ્નિ ચેતાવીને ચિતાને ભડભડાટ સળગાવી. ત્યાર બાદ, "હરે મુરારે" વગેરે ભજનો સૌ ગાવા લાગ્યાં.

અરણ્યમાં તે વખતે ફક્ત સત્યાનંદ, જીવાનંદ, મહેન્દ્ર, નવીનાનંદ તથા ધીરાનંદ બેઠા હતા. તેઓ માંહોમાંહ્ય કાંઇક મસલત કરી રહ્યા હતા. સત્યાનંદ બોલ્યાઃ—"આટલા દિવસ આપણે જે હેતુથી આપણાં સર્વ કામકાજ, ધંધા, આપણાં સર્વ સુખભોગ તજી દીધા હતા, તે વ્રત આપણું સફળ થયું છે; આ પ્રદેશમાં હવે યવન સૈન્ય અસ્તિત્વમાં રહ્યું નથી. રડયાખડયા કદાચ કોઇ નીકળી આવશે, તો તેઓ પળવાર પણ આપણી સામે ટકી શકશે નહિ. તમે આ સંજોગોમાં શી સલાહ આપો છો ?"

જીવાનંદ બોલ્યાઃ—"ચાલો, અત્યારે જઇને રાજધાની કલકત્તા શહેર હસ્તગત કરીએ."

સત્યાનંદઃ—"મારો પણ એજ મત છે."

ધીરાનંદઃ—"પણ સૈન્ય કયાં છે ?"

જીવાનંદઃ—"કેમ, આ રહ્યું સૈન્ય."

ધીરાનંદઃ—"કયાં છે સૈન્ય ? કાંઇયે જણાતું તો નથી !"

જીવાનંદઃ—"છુટાછવાયા સહુ વહેંચાઇ ગયા છે, રણવાજીંત્ર વગડાવ્યાથી બધાયને ભેગા કરી શકાશે."

ધીરાનંદઃ—"ચલ્લું સરખું પણ આવવાનું નથી."

સત્યાનંદઃ—"એમ કેમ ?"

ધીરાનંદઃ—"સઘળાજ લૂંટવાને બહાર નીકળી પડ્યા છે. ગામનું રક્ષણ કરનાર કોઇ રહ્યું નથી. મુસલમાનનાં ગામ અને રેશમની કોઠીઓ લૂંટ્યા બાદ બધા પાછા ઘર તરફ ફરશે. હમણાં કોઇ આવવાનું નથી. હું બધી વાતની તપાસ કરીને આવ્યો છું."

સત્યાનંદ ગમગીનીમાં ગરક થઇ જઇને કહેવા લાગ્યાઃ—"તે ગમે તેમ હોય, પણ આ પ્રદેશ હવે તમામ આપણા તાબામાં આવી ગયો છે. આ જગોએ એવું કોઈ રહ્યું નથી કે જે આપણી સત્તાની સામે થાય. એટલા માટે, તમે આ વરેન્દ્ર ભૂમિને વિષે સંતાન રાજ્યની આણ ફરકાવો. રૈયતની પાસેથી કર ઉઘરાવો, અને રાજધાની સર કરવાને જોઇતું સૈન્ય ભેગું કરો. હિન્દુનું રાજ્ય થયું છે, એમ સાંભળતાં વારને લશ્કરનો ઘણો મોટો ભાગ સંતાનોનું નિશાન ફરકાવશે."

તે વખતે જીવાનંદ વગેરે સત્યાનંદને પ્રણામ કરીને કહેવા લાગ્યાઃ—"અમે આપને પ્રણામ કરીએ છીએ. હે મહારાજાધિરાજ! આજ્ઞા ફરમાવો. આજ જંગલમાં અમે આપનો રાજ્યાભિષેક કરી દઇએ."

સત્યાનંદે જીવનભરમાં આજેજ પ્રથમ વાર કોપનું પ્રદર્શન-દિગ્દર્શન કરાવ્યું. તેમણે કહ્યું:—"છટ્! તમે શું મને શૂન્ય કુંભ સમજો છો? લોકાં સાંડી બ્રહ્મજ્ઞાન, આપણ કોરડા પાષાણ! હું પોથી માંહેનું રીંગણું નથી. અમારે રાજા થવાનું શું કામ છે?— અમે સંન્યાસી છીએ. અત્યારે દેશના રાજા વૈકુંઠપતિ પોતેજ છે. રાજ્યનગર હસ્તગત કર્યા બાદ, જેના શિર પર રાજમુગટ તમારે પહેરાવવો હોય, તેને ખુશીથી પહેરાવજો, પરંતુ એટલું હૃદયમાં કાયમને માટે કોતરી રાખજો કે, બ્રહ્મચર્ય સિવાય બીજો કોઈ આશ્રમ મારાથી સ્વીકારી શકાશે નહિ. હવે તમે સૌ તમારાં પોતપોતાનાં કામ પર જાઓ."

ત્યાર બાદ ચાર જણ બ્રહ્મચારી મહારાજને પ્રણામ કરીને ત્યાં આગળથી ચાલ્યા ગયા. સત્યાનંદે બીજા જુએ નહિ એવી રીતે ઈશારત કરીને મહેન્દ્રને રોકી રાખ્યો. બીજા ત્રણ જણા ચાલ્યા ગયા, મહેન્દ્ર એકલો રહ્યો. તે વખતે સત્યાનંદે મહેન્દ્રને કહ્યું:—"તમે બધાએજ વિષ્ણુમન્દિરમાં સોગંદ ખાઇને સંતાન ધર્મ સ્વીકાર્યો છે. ભવાનંદ અને જીવાનંદ એ બે જણાએજ પ્રતિજ્ઞાનો ભંગ કર્યો છે. ભવાનંદે ખુશીથી સ્વીકારેલું પ્રાયશ્ચિત્ત આજે કર્યું છે. મને હંમેશાં એવો ભય રહે છે કે કોઇ દિવસ જીવાનંદ પણ પ્રાયશ્ચિત્ત કરીને પ્રાણત્યાગ કરશે. પરંતુ મને એક પ્રકારની શ્રદ્ધા રહે છે કે, કાંઈક ગુપ્ત કારણોને લઈને આ ક્ષણે એ મરશે નહિ. તમે પણ પ્રતિજ્ઞા કરી હતી કે સંતાનોનું કાર્ય પાર પડે નહિ, ત્યાં સુધી સ્ત્રી-કન્યાનું તમે મુખ જોશો નહિ. પણ આ ક્ષણે કાર્ય સફળ થયું છે, હવે તમે પાછા સંસારી થઈ શકો છો."

મહેન્દ્રની આંખોમાંથી આંસુની ધારા વહી રહી હતી ? મહેન્દ્ર બોલ્યો:—"ઠાકુર, સંસારી થાઉં ? કેને ખાતર ? સ્ત્રીએ તો આપઘાત કર્યો છે અને કન્યા કયાં છે, તેની કશી ખબર નથી. તેનો પત્તો પણ કેમ કરીને મેળવવો ? આપે કહ્યું હતું કે જીવતી છે. એટલુંજ ફક્ત જાણું છું. એ ઉપરાંત બીજું કાંઇ જાણતો નથી."

સત્યાનંદે નવીનાનંદને બોલાવીને મહેન્દ્રને કહ્યું:—"આ નવીનાનંદ ગોસ્વામી છે–ઘણા પવિત્ર અન્તઃકરણના છે. મારા પ્રિય શિષ્ય છે. એ તમારી કન્યાની ભાળ કાઢી આપશે." એમ કહી સત્યનંદે શાન્તિને કાંઇક ઇશારત કરી. શાન્તિ તે સમજી જઇ તેમને પ્રણામ કરીને ત્યાં આગળથી વિદાય થઈ; ત્યારે મહેન્દ્રે શાન્તિને કહ્યું:—"આપનો મેળાપ હવે કયાં થઈ શકશે ?"

શાન્તિ બોલી:—"મારા આશ્રમમાં આવજો;" એમ કહી તે આગળ આગળ ચાલવા લાગી.

ત્યાર પછી મહેન્દ્ર બ્રહ્મચારી મહારાજને પગે લાગીને ત્યાં આગળથી વિદાય થયો, અને શાન્તિની સાથે સાથે તેના આશ્રમ આગળ આવી પહોંચ્યો. તે વખતે રાત ઘણી વીતી હતી. તેમ છતાં શાન્તિએ આરામ નહિ લેતાં કલકત્તા તરફ જવાની તૈયારી કરવા માંડી હતી.

બધા જતા રહ્યા બાદ, બ્રહ્મચારી એકલા જમીન પર પડ્યા પડ્યા જગદીશ્વરનું મનમાં ધ્યાન કરવા લાગ્યા. સ્હવાર પડવા આવી હતી. એવે સમયે કોઇએ ઓચિંતા આવી તેમના માથા ઉપર સ્પર્શ કરીને કહ્યું:—"હું આવ્યો છું."

બ્રહ્મચારી સફાળા ઉઠીને બેઠા થયા અને બેબાકળા થઇને કહેવા લાગ્યા:—"આપ આવ્યા છો ? કેમ, શું કરવા ?" તેમણે કહ્યું:—"દિવસ પૂર્ણ થયો છે." બ્રહ્મચારી બોલ્યા:—"હે પ્રભુ! આજે ક્ષમા કરો. આવતી મહા સુદ પુનેમે હું આપની આજ્ઞા માથે ચઢાવીશ."

આનંદમઠ.

ખંડ ૪ થો.

પ્રકરણ ૧ લું

તે રાત્રે હરિ નામની ધૂનથી તે પ્રદેશની ભૂમિ ગાજી રહી. સંતાનો સઘળા ટોળાબંધ જ્યાં ત્યાં "વન્દેમાતરમ્" "જગદીશ હરે" વગેરે ગીત ઉંચા સ્વરે લલકારતા લલકારતા લટાર મારવા લાગ્યા. કોઈ શત્રુ સેનાનાં અસ્ત્ર, તો કોઈ વસ્ત્ર છીનવી લેવા લાગ્યા. કોઇ કોઈ તો વળી મુડદાનાં મ્હોં પર લાત લગાવી કૂદાકૂદ કરી મૂકતા.

આમ દરેક જણ મસ્તીમાં મ્હાલી રહ્યું હતું. કેટલાક ગામમાં ધુસી જઇને અને કેટલાક શહેરની શેરીઓમાં શોરબકોર કરીને વટેમાર્ગુ, શેઠ શાહુકાર, જે કોઈ નજરે પડે તેને કહેતા કે બોલો "વન્દેમાતરમ્", નહિતર મારી નાંખીશું. કોઇકે વળી સુખડીયાની દુકાન પર દરોડો પાડીને સુખડી ખાઇને ભુખડી ભાંગતાં. કોઇ કોઇ તો ગોવાળીયાના ઘરમાં ધુસી જઇને હાંલ્લાં માટલાં વગેરેની ભાંગ ફોડ કરી દહિં માંખણ ચાટી પેટ ભરતા. કોઇ કહેતા કે, "અમે વ્રજના ગોવાળીયા છીએ, ક્યાં છે હમારી રંગીલી ગોવાલણો ?"

તે એકજ રાતમાં ગામેગામ, અને શહેરેશહેર ભયંકર ત્રાસ

વર્તી રહ્યો. બધાજ બોલવા લાગ્યા:—"મુસલમાનોનું માન મસળાઈ ગયું છે, દેશ હવે હિન્દુઓનો થયો છે; બધા બોલો, હવે છુટ્ટે મ્હોંડે જયશ્રી હરિ!" ગામડીયાઓ મુસલમાનને દેખતાં વારને તેની પંચ ઇટોળી કરવા ને કાંઈ કાંઈ વિપદ પાડવા લાગ્યા. મુસલમાનોના ઘરમાં ધુસી જઇ તેમનું સર્વસ્વ લૂંટી લાવતા, ને છેવટે તેમના ઘરની હોળી સળગાવતા. ઘણા યવનો માર્યા ગયા; અનેક મુસલમાનોએ તેથી દાઢી કાઢી નાંખીને શરીરે મૃત્તિકા લેપન કરીને હરિ નામનું ભજન કરવા માંડયું. પૂછવામાં આવતાં, તેઓ સ્પષ્ટ ખુલાસો કરી દેતા કે—"આમિ હિંદુ!"

મુસલમાનો ટોળાબંધ રાજનગર તરફ નાસી છૂટ્યા. ચારે દિશામાં રાજાના માણસો દોડધામ કરી રહ્યા. સિપાઇઓએ સુસજ્જિત થઇને શહેરનું રક્ષણ કરવાને કેડ કસી. નગરના દરેક કિલ્લા આગળ વાટે ને ઘાટે સઘળા પહેરેગીરો ઘણીજ ખંત અને કાળજીથી ખુલ્લી તરવારે શહેરનું રક્ષણ કરવા લાગ્યા. રૈયત બધી આખી રાત જાગ્રત રહી, 'કોણ જાણે કેવું વાશે વ્હાણું રે' તેની ચિન્તા કરવા લાગી.

હિન્દુઓ કહેવા લાગ્યા:—"દુર્ગામા કરે ને સંન્યાસીઓ આવી પહોંચે ને હિન્દુઓના ભાગ્યનો ભાનુ પ્રકટે.-" મુસલમાનો બોલવા લાગ્યા:—"અલ્લાહો અકબર! આટઆટલું કરવા છતાં આપણું કંઈ વળ્યુંજ નહિ. પાંચ પાંચ વખત રોજ નીમાજ પઢતા હતા, તોપણ ટીલાં ટપકાં કરનારા હિન્દુઓનાં ટોળાં આગળ એ બધુંય ધામ ધૂમ ને ફસ થઈ ગયું. કાંઈજ ફળ્યું નહિ ને આપણું કશુંય વળ્યું નહિ. દુનિયા દીવાની છે કે દોરંગી છે?" આમ એકની આંખ હસી રહી હતી, ત્યારે બીજાની અફસોસથી હાયસોસમાં રૂદન કરી રહી હતી. આમ તે દિવસની આખી રાત પરસ્પર વિરોધ ધરાવનારા હર્ષશોકના ભાવોમાં હિન્દુ મુસલમાનોએ પસાર કરી.

એ વાત કલ્યાણીને કાને પહોંચી. છૈયાંછોકરાં, ડોસાંડગરાં,

વગેરે કોઇનેજ એ વાત અજાણી ન્હોતી ! કલ્યાણી મનમાં ને મનમાં કહેવા લાગી:—"જય જગદીશ્વર! આજે તમારૂં કાર્ય સિદ્ધ થયું છે. આજે હું મારા પ્રિય પતિનાં દર્શન કરવાને અહિંથી નીકળી પડીશ. હે મધુસૂદન ! મને સહાય થજો !"

મધરાતે કલ્યાણીએ પથારીમાંથી ઉઠીને ઉભાં થઇ, ખડકીનું બારણું ખોલ્યું, ચોમેર નજર ફેરવતાં કોઇ જોવામાં આવ્યું નહિ, એટલે ગુપચુપ ગૌરીદેવીની હવેલીમાંથી બહાર રસ્તા પર સટકી આવી. મનમાં ઇષ્ટ દેવતાનું સ્મરણ કરીને ગણગણી:—"જોજો હોં પ્રભુ ! આજે પદચિન્હમાં એમનો મેળાપ અવશ્ય થવો જોઇએ."

કલ્યાણી શહેરની પોલીસ ચોકી આગળ પહોંચી, એટલે પહેરેગીરે તેને અટકાવીને કહ્યું:—"કોણ જાય છે ?" કલ્યાણીએ ગભરાટમાં જવાબ દીધો:—"હું બાઇ માણસ છું." પહેરાવાળો તડૂકી ઉઠયો:—"જવાનો હુકમ નથી." વાત જમાદારના જાણવામાં આવી.

જમાદારે કહ્યું:—"બહાર જવાની મના નથી, અંદર આવવાને માટે હરકત છે." તે સાંભળી પહેરાવાળો કહેવા લાગ્યો:—"જાઓ, માજી ! જવાની મના નથી, પણ આજકાલ મામલો ગંભીર છે; કોણ જાણે રસ્તામાં તમારૂં શું થાય ? કોઈ ચોર લૂંટારા બદમાશને હાથ પડો તો જીવથી માર્યા જાઓ–મા, આજની રાત તમે બહાર નહિ નીકળો."

કલ્યાણી બોલી:—"ભાઇ, ભિખારણ છું. મારી પાસે કોડી સરખીયે નથી. લૂંટારાઓ મારી પાસેથી શું લેવાના છે ?"

પહેરેગીરે કહ્યું:—"જુવાન છો માજી, હજી તો જુવાન છો. જુવાની એ તો સ્ત્રીઓનું ઝવેરાત છે. મનેજ એમ થઈ જાય છે કે હું બદમાશ હોત, તો કેવું સારૂં !" કલ્યાણી ચેતી ગઈ કે આફતના સોદા છે, કાંઈ પણ વધતું ઓછું બોલ્યા વગર સડાક કરતી કે સોડીયું વાળીને ત્યાં આગળથી સટકી ગઈ. પહેરેગીરે ધાર્યું કે બાઇ

ઓલાદોલા જેવી છે-રમજ્ઞતા, રસિકતાની અજાણ છે, એટલે તેણે છૂટકારાનો દમ મૂકી ચલમ વતી ગાંજાનો દમ મારી એ વાતને વિસારે પાડી દીધી. અલબત્ત કલ્યાણી તે વખતે ક્યાંની ક્યાં નીકળી ગઇ હતી.

રસ્તા ઉપર ડગલે ને પગલે મુસાફરો મળી આવતા હતા. કોઈ "મારો મારો" ની ગર્જના કરતું હતું, કોઇ 'નાસો નાસો'ની બૂમાબૂમ કરી રહ્યું હતું. કેટલાક રડતા હતા, કેટલાક હસતા હતા. કોઈ હાથમાં આવતું તેને પકડતા હતા. કલ્યાણી મહા વિમાસણમાં આમ ફસાઇ ગઇ હતી. રસ્તો પણ જાણતી ન્હોતી, પરંતુ કોઇને પૂછવાની છાતી ચાલતી નહતી. બધાજ લડાયક જુસ્સાના આવેશમાં આવી ગયા હતા. જેમ તેમ લપાતી છુપાતી અંધારામાં જ્યાં પગ પડતો ત્યાં મૂકીને તે ચાલતી હતી. આમ ચોરી છુપીને ચાલતાં ચાલતાં તે અચાનક ઉદ્ધત બળવાખોરોના હાથમાં સપડાઈ ગઈ. ભયંકર કીકીયારી પાડતા, તેઓ એના ડીલ પર ધસી આવ્યા.

કલ્યાણી તે વખતે ઉંચે શ્વાસે ત્યાંથી દોડ મૂકીને જંગલની અંદર ભરાઈ ગઈ. ત્યાં પણ તેની પાછળ પાછળ બે ત્રણ બદમાશો દોડી આવ્યા. એક જણ તેના લુગડાનો છેડો પકડીને બોલી ઉઠયો:— "ઓહ તારો લટકો ને મટકો!" તેજ વખતે બીજા એક માણસે ઓચિંતા પાછળથી આવીને પેલા લાજ લૂંટવા તૈયાર થએલ નર-પશુને જોરથી ડાંગ મારી. સજ્જડ ફટકો પડતાં, તમ્મર ખાઇને તે પટકાઈ પડયો. એ વ્યક્તિએ સંન્યાસીનો પોશાક પહેર્યો હતો—મૃગચર્મ શરીર પર ઓઢી લીધું હતું, ઉમ્મર નાની હતી.

તેણે કલ્યાણીને કહ્યું:—"તમે જરા પણ ગભરાશો નહિ. મારી સાથે ચાલ્યાં આવો. ક્યાં જવું છે તમારે?"

કલ્યાણી:—"પદચિન્હ."

આગંતુક આશ્ચર્યભેર ચોંકી ઉઠયો. તે પૂછવા લાગ્યો:—"શું

કર્યું ? પદચિન્હ ?"

એમ કહી તે નવો આવનાર માણસ કલ્યાણીના બન્ને ખભા પર પોતાના હાથ મૂકીને ઘણીજ ચોકસાઈથી તેના મોં સામું અંધારામાં ધારી ધારીને જોવા લાગ્યો.

કલ્યાણી અકસ્માત્ પોતાને પુરૂષનો સ્પર્શ થવાથી, રોમાંચિત, ભયભીત, આશ્ચર્યચકિત થઇ આંસુ સારવા લાગી—તે એટલી તો બ્હાવરી અને બ્હેબાકળી થઇ ગઇ હતી કે નાસી છુટવાની પણ હામ રહી નહતી. નિરીક્ષણનું કામ ખલાસ થયા બાદ તે આગંતુક બોલી ઉઠયો:—"હરે મુરારે ! ઓળખી, ઓળખી તને, તું તો મુંઇ પેલી કલ્યાણી !"

કલ્યાણી બ્હીતી બ્હીતી પૂછવા લાગી:—"આપ કોણ છો ?"

આગન્તુક બોલ્યો:—"હું છું તમારો દાસાનુદાસ. હે સુન્દરિ ! હે મૃગનયનિ ! પ્રસન્ન થાઓ મારા ઉપર."

કલ્યાણી ઉતાવળે પગલે તે જગ્યાએથી દૂર ખસી જઇને બોલી:—"આવું અપમાન કરવા ખાતરજ મારી વ્હારે ધાયા હતા કે ? પાઘડી પહેરાવીને પછીથી માથું સુદ્ધાં વાઢી નાંખો, એવા જણાઓ છો. દીસો છો પાછા બ્રહ્મચારીના વેશમાં. બ્રહ્મચારીનો ધર્મ શું આવો હોતો હશે કે ? શું કરૂં કે હું આજે અસ્ત્રરહિત અને નિરાધાર છું, નહિતર તમારા મ્હોંમાં લાડી મારત."

બ્રહ્મચારી બોલ્યા:—"આર્ય સ્મિતવદને ! તારી આ રમ્ય મનોહર દેહલતિકાનો સ્પર્શ કરવાને હું ઘણા દિવસથી તલસી રહ્યો હતો" એમ કહી બ્રહ્મચારીએ રઘવાટભર્યાં એના તરફ ધસી જઇ કલ્યાણીને ગાઢ આલિંગન કર્યું. ત્યારે કલ્યાણી ખડખડ હસીને કહેવા લાગી:—"ઓહ, મારૂં કપાળ ! પહેલાં કહો તો ખરા ભાઇ કે મારી આ દશા છે."

શાન્તિ બોલી:—"ભાઈ, મહેન્દ્રને ખોળવા નીકળી પડ્યા છો ?"

કલ્યાણીએ કહ્યું:—"તમે કોણ છો? મારા મનની વાત પણ સઘળી જાણતા હો, એમ લાગો છો ને!"

શાન્તિ બોલી.—"હું બ્રહ્મચારી છું–સંતાન સેનાનો સરદાર છું. સિપાઇઓએ તેમજ સંતાનોએ આજે રસ્તા ઉપર જે ધીંગાણું મચાવ્યું છે તે જોતાં હમણાં તમારાથી પદચિન્હ નહિ જઈ શકાય.''

કલ્યાણી રડવા લાગી.

શાન્તિ ડોળા ધુરકાવીને કહેવા લાગી:—"બો શેનો છે? આપણે આપણાં કાતીલ નયન બાણ વડે હજારો શત્રુઓનો સંહાર કરી નાંખીશું. ચાલો, પદચિન્હ જઇએ."

આવી વિલક્ષણ બુદ્ધિમતી સ્ત્રીની સહાયતા મળી જવાથી, કલ્યાણીને મન સદેહે સ્વર્ગમાં સીધાવ્યા જેવું ભાસ્યું. તે કહેવા લાગી:—"તમે મને જ્યાં લઈ જશો, ત્યાં હું આવીશ."

શાન્તિ પછી તેને લઇને વનને રસ્તે ચાલવા લાગી.

પ્રકરણ ૨ જું.

જે વખતે અંધારી ઘોર રાતના શાન્તિ પોતાનો આશ્રમ ત-જીને શહેર તરફ સંચરી હતી, તે વખતે જીવાનંદ આશ્રમમાં બેઠા હતા. શાન્તિએ જીવાનંદને કહ્યું:—"હું નગરમાં જાઉં છું. મહે-ન્દ્રની વહુને લઇ આવું છું. મહેન્દ્રને તમે કહી દેજો કે તમારી સ્ત્રી હયાત છે."

મહેન્દ્રને જીવાનંદ પાસેથી કલ્યાણી સજીવન થયાની સઘળી બાતમી મળી હતી—તેમજ તેનું હાલનું નિવાસસ્થાન પણ સર્વ સ્થાનને વિષે સંચરનારી શાન્તિની મારફત જાણવામાં આવ્યું હતું. ધીમે ધીમે બધો ભેદ મહેન્દ્રની આગળ ખુલો થવા લાગ્યો.

પહેલાં તો મહેન્દ્રને વિશ્વાસ બેઠો નહિ. છેવટે તેના હૃદયમાં આનંદ ઉભરાઈ જવા લાગ્યો.

તેજ રજનીપ્રભાતના સન્ધિકાળમાં શાન્તિની સહાયથી મહે-ન્દ્રનો કલ્યાણીની સાથે મેળાપ થયો. સ્થિરતાથી ઠરી ગએલા તે વનમાં, ધીચોધીચ ઝુકી રહેલાં શાલવૃક્ષનાં ઝુંડની ઘેરી અંધારી છાંયમાં, પશુપક્ષીઓની નિદ્રા ભંગ થતાં આગમચ તેમને નિર્વાણ સુખ પ્રાપ્ત થયું. પરસ્પરનાં દર્શનનો લાભ મળ્યો. એની સાક્ષીમાં હતાં માત્ર તેજ નીલ ગગનવિહારી નક્ષત્ર ગણો, તેમજ અસંખ્ય શાલ તરૂઓની હારમાળા. જરાક આઘે ખડક સાથે મોજાં પછાડી મધુર

હાસ્યથી હસી રહેલી પ્રસન્નસલિલા સંકીર્ણા નદીનો ખળખળ શબ્દ થઈ રહ્યો હતો; બીજે કોઇ સ્થળે પૂર્વ દિશામાં ઉદય પામેલી સુરખિભરી ઉષાનાં તેજઃપુંજને નિહાળીને નાચી રહેલી કોકિલાનો કલકલ નિનાદ થઇ રહ્યો હતો.

એકાદ પ્રહર પછી શાન્તિ અને જીવાનંદે ત્યાં આગળ દેખા દીધી. કલ્યાણીએ શાન્તિને કહ્યું:—"વગર મૂલ્યે હું તમારી આગળ વેચાઇ ચૂકી છું. આઠ પ્રહર લગી વાંસો સરખો વાંકો વાળ્યો નથી. બે રાતના અખંડ ઉજાગરા થયા છે. હુંયે તમારી જેમ મરદ છું."

તે ધીરૂં ધીરૂં હસવા લાગી. ત્યાર બાદ જીવાનંદ મહેન્દ્રના સામું તાકી રહીને કહેવા લાગ્યો:—"એની જોખમદારી મારે માથે છે. આપ નિરાંતે પદચિન્હ પધારો—તે જગોએ આપને કન્યા મળશે."

× × × ×

નિમાઇની પાસેથી કન્યાને લઇ આવવાને જીવાનંદ ભઇરૂપુર ગયો. કામ દેખીતી રીતે ઘણું કપરૂં હતું.

નિમાઈ પહેલાં તો ઘુંટડો ગળી ગઇ—આંખ આડા કાન કરી ચોમેર નજર ફેરવવા લાગી. હોઠ લબડાવી, નાક ફુલાવીને, ચીસો તાણવા લાગી. ત્યાર બાદ ભૂસકો મારીને ડુસકેડુસકાં ભરવા લાગી. ઘણી વારે ઉંડાણમાંથી અવાજ કાઢયો:—"કન્યાને આંખ આગળથી અળગી નહિ કરાય."

નિમાઇએ બન્ને હાથ વતી આંખો લુછી નાંખ્યા બાદ, જીવાનંદે કહ્યું:—"અરે, બ્હેન! એમાં રડે છે શું કામ? એટલું બધું આઘુંયે નથી. એ લોકોનું મકાન તેં જોયું ના હોય, તો ચાલ. એ બ્હાને તારાથી જોઈ અવાશે પણ ખરૂં."

નિમાઈ હોઠ લબડાવીને કહેવા લાગી:—"ત્યારે તમારી કન્યાને લઇ જતા કેમ નથી?" એમ કહી, નિમાઈ ધબધબ કરતી કે છો-કરીને લઇ આવી, અને જીવાનંદના હાથમાં ઝીકાને હાથ પગ

પછાડીને રડારોળ કરવા લાગી. જીવાનંદ વખત વિચારી જઈ, વેળા તેની રક્ષા કરવા ખાતર આડી અવળી વાતો કરવા લાગ્યો. પરંતુ નિમાઈનો ટપકો કશાથી ઠેકાણે આવ્યો નહિ. નિમાઇએ ગુસ્સામાં ઉઠીને સુકુમારીના કપડાંની પોટલી, ઘરેણાંની પેટી, માથાનો દોરો, રમવાની ઢીંગલી, વગેરે વસ્તુઓ ઝપઝપ કરતી કે જીવાનંદના પગ આગળ ઝીંકી. સુકુમારી તે બધું પોતાની મેળે ગોઠવવા મંડી.

નિમાઇને પછી તે પૂછવા લાગી:—"હેં મા? આપણે ક્યાં જઈશું?" નિમાઈથી હવે વધુ વખત રહેવાયું નહિ. ઝટ કરતી કે સુકુમારીને હાથમાં લઇને તે રડતી રડતી ત્યાં આગળથી ચાલી ગઇ.

પ્રકરણ ૩ જું.

પદચિન્હના નવા કિલ્લામાં આજે સુખ સંમેલન ભરાયું હતું. મહેન્દ્ર, કલ્યાણી, જીવાનંદ, શાન્તિ અને નિમાઇ. નિમાઇનો પતિ તથા સુકુમારી મલકાતાં મલકાતાં મહાલી રહ્યાં હતાં. શાન્તિ નવીનાનંદના વેશમાંજ હાજર થઇ હતી. કલ્યાણીને જે રાત્રે પોતાની પર્ણકુટીમાં લઇ આવી હતી, તેજ વખતે શાન્તિએ તેને સમજાવી દીધું હતું કે હું શાન્તિ તેજ નવીનાનંદ છું, એ વાતનો ભરમ તારા સ્વા-

મીની આગળ પણ મુક્ષો પાડીશ નહિ. એક દિવસ કલ્યાણીએ તેને પોતાના ઘરમાં, અન્તઃપુરમાં બોલાવી. નવીનાનંદ તે ઉપરથી આવી પહોંચ્યા. નોકરોએ કરેલી મનાઇ અને ડખલને એણે જરા પણ લેખી નહિ.

શાન્તિ કલ્યાણીની પાસે આવીને પૂછવા લાગીઃ—"બોલાવવા કેમ મોકલ્યું હતું ?"

કલ્યાણીઃ—"આમ પુરૂષનો પોશાક કેટલા દિવસ પહેર્યાં કરવો છે ? હજી એમની મુલાકાત થઇ નથી,—વાતચિતનો પ્રસંગ પણ મળ્યો નથી. મારા સ્વામીની આગળ તમારે પ્રગટ થવું પડશે."

નવીનાનંદ ભારે ગુંચવણમાં પડી ગયા. ક્યાં સુધી તો તેનાથી કશુંય બોલી શકાયું નહિ. છેવટે કહ્યુંઃ—"એમાં વિઘ્ન ઘણા છે, કલ્યાણિ !"

બન્ને જણાં વાર્ત્તાલાપ કરવા મંડયાં. આણી તરફ જે નોકરોએ નવીનાનંદને અંતઃપુરમાં પેસવાની રૂકાવટ કરી હતી, તેઓ તરતજ મહેન્દ્રની પાસે પહોંચી ગયા, અને બધું ભડાકી દીધું કે નવીનાનંદે બળજોરીથી અંતઃપુરમાં ધુસી જઈ અમારા નિષેધનો નિષેધ કરી દીધો છે. આશ્ચર્યચકિત થઈ કુતૂહલવશાત્ મહેન્દ્ર પણ અંતઃપુરમાં ગયો. કલ્યાણીના શયનગૃહમાં જઇને જુએ છે, તો નવીનાનંદ ઓરડાની અંદર ઉભો છે. કલ્યાણી તેના ખભા પર હાથ મૂકીને, નવીનાનંદે પહેરેલા વ્યાઘ્રચર્મની ગાંઠ ખોલતી હતી. મહેન્દ્ર તે જોઇને દિગ્મૂઢ જેવો બની ગયો—અતિશય ધુંવાપુંવા થવા લાગ્યો.

નવીનાનંદે મહેન્દ્રને જોઈ હસીને કહેવા માંડયુંઃ—"કેમ ગોંસાઈ ! સંતાન સંતાનમાંયે માંહોમાંહ્ય અણવિશ્વાસ કે ?"

મહેન્દ્ર બોલ્યોઃ—"ભવાનંદ ઠાકુરે એ વિશ્વાસને કેટલો છેહ દીધો હતો, તે યાદ છે ને ?"

નવીનાનંદે આંખ ફેરવીને કહ્યુંઃ—"કલ્યાણી ક્યારે ભવાનંદના

ખભા પર હાથ મૂકીને વ્યાઘ્રચર્મ ખોલી દેતી હતી ?" એટલું બોલતાં બોલતાં શાન્તિએ કલ્યાણીનો હાથ જોરથી પકડી રાખ્યો, વ્યાઘ્રચર્મ ખોલી નાંખવા દીધું નહિ.

મહેન્દ્રઃ—"એમાં શું ?"

નવીનાનંદઃ—"તમને વ્હેમ પડતો હોય તો મારા પરજ પડવો જોઇએ—કલ્યાણીનો શું કરવા તમારે અણવિશ્વાસ કરવો જોઇએ ? એના પર વહેમ લાવવાનું કાંઇ કારણ ?"

એક વાર મહેન્દ્ર મ્હાત થઇ ગયો. ગાંગાતલાં કરતાં કરતાં તે બોલી ઉઠયોઃ—"ક્યાં ? મેં કોનો અણવિશ્વાસ કર્યો છે ?"

નવીનાનંદઃ—"તો પછી મારી પાછળ પાછળ છાનામાનાં અંતઃપુરમાં આવી પહોંચવાનું કાંઈ કારણ ?"

મહેન્દ્રઃ—"કલ્યાણીને મારે કાંઇક કહેવું હતું, એટલા માટે આવ્યો છું."

નવીનાનંદઃ—"તો પણ અત્યારે પધારો. કલ્યાણીની સાથે મારે પણ કાંઈક વાત કરવાની છે. આપ એક વાર અહિંથી ખસી જાઓ, પછી મારાથી વાત કહેવાય. આપનું તો આ પોતાનું મકાન છે, આપ તો ચાહો તે વખતે પધારી શકો છો; પરંતુ હું તો મહા કથાવટે આવ્યો છું."

મહેન્દ્ર તદ્દન ધીઘવાઇ ગયો. આભો બનીને ઉંડા વિચારમાં ગરક થઈ ગયો. વિચાર માળાના ઉપરાચાપરી મણકા જેમ તેમ તે ફેરવતો ગયો, તેમ તેમ કોકડું વધારે ગુંચવાવા લાગ્યું. વાત નથી પણ આફત છે. કલ્યાણીનું કામ પણ કાંઈક બાંકું જણાય છે ને શું ? રખેને મારા પર વહેમાશે, એવા ડરથી તે નથી ખસી જવાની વલણ સરખી પણ ધરાવતી; નથી કોઈ પ્રકારે અકળાતી કે લજવાતી.—ઉલટું ધીમું ધીમું હસી રહી છે. અને કલ્યાણી—જેણે પેલા ઝાડ નીચે ઝેર ખાધું હતું, તે કાંઇ આવો ગુન્હો એકદમ

કરી શકે ખરી ?

મહેન્દ્ર આમ વિચાર વમળમાં ગોથાં ખાયાં કરતો હતો. એવામાં શાન્તિએ અભાગણીએ મહેન્દ્રની આવી દયામણી દશા જોઇને મંદમંદ સ્મિત કરીને કલ્યાણીના પ્રત્યે એક કામણગારૂં કટાક્ષ ફેંક્યું. તેજ ક્ષણે અંધકાર પર એકાએક પ્રકાશ પથરાઈ ગયો. મહેન્દ્ર ચેતી ગયો કે એ તો નક્કી હાવભાવ ભર્યું કામિનીનું કટાક્ષ! એકદમ ઉછાંછળા બનીને તેણે સાહસ કર્યું. નવીનાનંદની દાઢીને માર્યો એક જોરથી આંચકો-તેજ ક્ષણે બનાવટી દાઢીમૂછ સરી પડ્યાં. કલ્યાણીએ પણ દાવ જોઇને સોગટી મારી—વ્યાઘ્રચર્મની ગાંઠ ઓચિંતી ખોલી નાંખી. એટલે તે પણ બીચારૂં ભોંય સરસું થયું. પોગળ ખુલ્લું થઈ જતાં શાન્તિ બીચારી વ્હીલી વ્હીલી થઇને દૂર જઇને નીચું જોઇ રહી.

મહેન્દ્રે તે વખતે શાન્તિને જીજ્ઞાસા કરી:—"તમે કોણ છો ?"

શાન્તિઃ—"શ્રીમાન્ નવીનાનંદ ગોસ્વામી."

મહેન્દ્રઃ—"એ તો તમારી ઠગાઇ કહેવાય. તમે બાઇ માણસ છો."

શાન્તિ:—"અત્યારે તો નામથીજ કામ છે ને ?"

મહેઃ—"ત્યારે એક બીજી વાતનો ડગડગો મનમાં રહી જાય છે, તેનો ખુલાસો કરો. તમે બાઈ માણસ હોવા છતાં, જીવાનંદ ઠાકુરની પાસે નિરંતર સહવાસ શા માટે કરો છો ?"

શાન્તિઃ—"એ વાત હું આપને નથી કહેવાની."

મહેઃ—"તમે બાઈ માણસ છો એ વાત જીવાનંદ ઠાકુર તો જાણે છે ખરાને ?"

શાન્તિઃ—"જાણે છે."

તે સાંભળી વિશુદ્ધ અંતઃકરણવાળો મહેન્દ્ર અતિશય ખેદ પામ્યો. મનમાં ચીડાયો પણ ખરો.

તે જોઈ કલ્યાણીથી બધો ભરમ ખુલ્લો કરી દીધા વગર રહેવાયું નહિ. તે બોલી:—"એ તો જીવાનંદ ગોસ્વામીનાં ધર્મપત્ની શાન્તિ દેવી છે."

પળવાર મહેન્દ્રનું મુખ પ્રસન્ન થએલું રહ્યું. ફરી પાછો અંધકાર તેના પર છવાઇ ગયો. કલ્યાણી તે સમજી જઇને બોલી ઉઠી:—"એ તો બ્રહ્મચારિણી છે, બ્રહ્મચારિણી."

પ્રકરણ ૪ થું.

ઉત્તર બંગાળા મુસલમાનોના હાથમાંથી તમામ ખાલી થયો. છતાં મુસલમાન કોઈ એ વાત સ્વીકારતા નહિ—આંખ મીંચામણાં કરીને કહેતા કે, કેટલાક લૂંટારાઓ ધીંગાણું કરી રહ્યા છે, અમે તેઓને સજા કરીએ છીએ. એ પ્રમાણે કેટલો કાળ વીત્યા કરત, તે કહી શકાય તેમ નથી. પરંતુ સદ્‌ભાગ્યે એ સમયે બલીયસિ ઈશ્વરેચ્છાના પ્રતાપે વોરન હેસ્ટીંગ્સ આંખ મીંચામણાં કરે એવા માણસ ન હતા—એકલાની બલા જો એમને ગળે ઉતરી હત, તો

આજે ભારતમાં બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય ક્યાં રહ્યું હોત ? એ સંતાનોને શાસન કરવાને (Major Edwards) મેજર એડવર્ડ્ઝ નામે એક બીજો સેનાપતિ નવીન સેના લઇને તાબડતોબ ત્યાં આગળ આવી પહોંચ્યો.

એડવર્ડ્ઝને માલૂમ પડયું કે આ યૂરોપીય યુદ્ધ નથી. શત્રુઓ પાસે નથી સેના, નથી નગર, નથી રાજધાની કે નથી કોઇ કિલ્લા; તેમ છતાં બધુંજ તેઓને તાબે છે. જે દિવસે જે જગોએ બ્રિટિશ લશ્કરની છાવણી રહેતી, તે દિવસને માટેજ તે સ્થાન બ્રિટિશ સેનાને તાબે રહેતું—બીજે દિવસે બ્રિટિશ લશ્કર ત્યાંથી કુચ કરી ગયું કે ચોમેરથી પાછી તેવીજ "વન્દેમાતરમ્"ની ધૂન મચી રહેતી.

સાહેબને નહિ સમજાતું કે કોણ જાણે ક્યાંથી એકજ રાતમાં જાણે કીડીયોનું વહાણ ફાટતું હોય તેમ આ લોકોનો એકાએક રાફડો ફાટે છે અને અંગ્રેજને તાબે જે ગામ હોય, તેને સળગાવી મૂકીને ચાલ્યા જાય છે; અથવા થોડું અમથું બ્રિટિશ સૈન્ય જોવામાં આવતાં તેજ ક્ષણે તેનો ખોડો કાઢી નાંખે છે. તપાસ કરતાં કરતાં સાહેબને માલૂમ પડી ગયું કે પદચિન્હમાં એ લોકો કિલ્લો ચણી દઈ, તે જગોએ પોતાના આયુધ અસ્ત્રના ભંડાર તથા ધનના ભંડારનું રક્ષણ કરે છે. એથી તે કિલ્લો સર કરવાનો એમણે દઢ નિશ્ચય કર્યો.

જાસુસો મારફતે તેને કેટલીક બાતમી મળવા માંડી; પદચિન્હમાં કેટલાક સંતાનો રહે છે, એવા સમાચાર લાવનારે ત્યાંનો કિલ્લો કબજે કરવાની જરૂર છે, એ સંબંધી ઉલ્લેખ સરખોયે કર્યો નહિ; પદચિન્હમાં સંતાનો નજરે પડયાની બાતમી મેળવી, એ જાણે તેને મન કોલંબસની અમેરિકાની શોધ જેવી મહત્વની ભાસી.

માઘ માસની પૂનેમ પાસેજ આવી પહોંચી હતી. સાહેબની છાવણીની નજીકમાંજ નદી કિનારા પર એક મોટો મેળો ભરાતો.

મેળામાં સહજ એક લાખ માણસની મેદની ભરાતી. આ વખત તો તેમાં પાછા વૈષ્ણવો રાજા થયા છે, તેથી તેઓ મોટી સંખ્યામાં એ મેળામાં ભેગા થઇને કાંઈ કાંઇ ધીંગામસ્તી મચાવવાના. સંતાન સમુદાયના સઘળાજ લોકો એ પૂર્ણિમાના મેળામાં ભેગા થવાનો સંભવ હતો.

મેજર એડવર્ડે તેથી એવું અનુમાન કર્યું કે પદચિન્હના રખેવાળો સુદ્ધાં એ મેળામાં ભાગ લીધા વગર રહેશે નહિ. એ સોનેરી તકનો લાભ લઇ આપોઆપ લાલચોળ થએલા એ પદચિન્હના લોખંડી કિલ્લાને આપણી અજસ્ત્ર તોપોના ભયંકર ભડીમારથી ટીપી નાંખીશું એટલે કિલ્લો આપણે કબજે થઈ જશે.

એવો નિશ્ચય કરીને મેજરે મેળા વખતેજ હુમલો કરવાનું નક્કી કર્યું. વૈષ્ણવો એકજ સ્થાનમાં સામટા ભેગા થશે, એટલે તેમને ચાંચડની માફક ચોળી નાંખીશું. તેમનો ખુરદો નીકળી ગયા પછી મેળો ભરાશેજ કેમ કરીને ?

એ સમાચાર ગામેગામ પ્રસરી રહ્યા. તે ઉપરથી, સંતાન સંપ્રદાયના જ્યાં જ્યાં જેટલાં માણસો હતાં, તે સઘળાંજ શસ્ત્રાસ્ત્રથી સુસજ્જિત થઇને તેજ ક્ષણે મેળાનું રક્ષણ કરવાને નીકળી પડ્યાં. બધાજ સંતાનો માઘ માસની પૂર્ણિમાને દહાડે નદી કિનારા પર ભેગા થયા. મેજરે જે ધાર્યું હતું તેમજ બન્યું. ઇંગ્રેજોનાં સદ્‌ભાગ્યનો સિતારો પાધરો. તે મહેન્દ્ર પણ પદચિન્હના કિલ્લામાં ઘણુંજ થોડું સૈન્ય રહેવા દઇને લશ્કરનો મોટો ભાગ પોતાની સાથે લઇને મેળામાં જવાને નીકળી પડ્યો.

એ સઘળી ઘટના બનતાં આગમચ જીવાનંદ અને શાન્તિ પદચિન્હ છોડીને ચાલ્યાં ગયાં હતાં. તે વખતે યુદ્ધની કોઇ વાતની ગંધ સરખીયે ન્હોતી આવી. યુદ્ધનો ઈશારો સરખોયે એમના મનમાં ન્હોતો. મહા સુદ પુનેમના પુણ્ય દિવસે, શુભ ક્ષણે, નદીના પવિત્ર

જળમાં પડી પ્રાણત્યાગ કરીને, પ્રતિજ્ઞા ભંગના મહા પાપનું પ્રાયશ્ચિત કરવાનો તેમણે સંકલ્પ કર્યો હતો. પરંતુ રસ્તે ચાલતાં ચાલતાંજ તેમના સાંભળવામાં આવ્યું કે મેળામાં ભેગાં થએલાં સંતાનોની સાથે અંગ્રેજ સૈન્યને ખૂનખાર જંગ ઝામવાનું છે.

ત્યારે જીવાનંદ બોલી ઉઠ્યાઃ—"એમ હશે, તો તો યુદ્ધમાંજ સામી છાતીએ ઘા કરતા કરતા સ્વર્ગમાં સંચરીશું. ચાલો, જલદી જઇએ."

તેઓ ઉતાવળે પગલે ચાલ્યાં. એક જગોએ એક મોટા ટેકરા ઉપર થઇને જવાતું હતું. ટેકરા પર ચઢીને વીર દંપતીએ નજર ફેંકી તો આ શું? નીચે થોડેક દૂરજ અંગ્રેજોની છાવણી પડી છે.

શાન્તિ બોલીઃ—"હમણાં મરવાની વાત મોકુફ રાખો—બોલો વન્દેમાતરમ્."

પ્રકરણ ૫ મું.

ત્યાર પછી બન્ને જણાએ કાંઇ કાંઈ મસલત કરી. મન્ત્રણા થઈ રહ્યા બાદ, જીવાનંદ એક વનમાં છુપાઇ ગયો. શાન્તિએ બીજા

એક વનમાં ઘૂસી જઇને, કાંઇક અનેરી કૌતુકભરી કલા અજમાવી.

શાન્તિ મોતનાં મ્હોંડામાં પેસવાને જતી હતી, પરંતુ મૃત્યુકાળે સ્ત્રીનોજ વેશ ધારણ કરવાનું તેણે પસંદ કર્યું. તેના એ પુરૂષ વેશને મહેન્દ્રે ઠગાઇ તરીકેજ ઓળખાવ્યો હતો. ઠગબાજી કરીને મરવું ન જોઇએ. એ વિચારથી તે પોતાની કપડાંની પેટી સાથે લઈ આવી હતી. તે પેટીમાં બધી જાતનો પોશાક પડી રહેતો. નવીનાનંદ તે પેટી ખોલીને, વેશ પરિવર્ત્તનની પ્રવૃત્તિ કરવા લાગ્યા.

ચીકણા રસવાળી ફુલની કળીઓ ઉપર એક નાના રંગેલા કાપડનો કકડો કાઢી લઇ, નાનાં નાનાં ફુમતાં જેવાં ઝાડીનાં પાંદડાંનાં ઝુમખાથી પોતાના મુખચંદ્રને ઢાંકી દઇ, શાન્તિ એક ખંજરી હાથમાં લઇને વૈષ્ણવીના વેશમાં અંગ્રેજોની છાવણીમાં જઇને ઉભી રહી. એને જોઇને મોટા મોટા થોભીયાવાળા દાઢીમૂછવાળા સિપાઇઓ મોહિત થઇ ગયા. કોઇએ ટપ્પાની તો કોઇએ ગઝલની, કોઇએ સ્ત્રી વિષયક અને કોઈએ કૃષ્ણ સંબંધી ગાયનો ગાવાની ફરમાશ કીધી. તે સાંભળીને તેઓ હરખઘેલા થઈ દાળ, ચોખા, મીઠાઈ, ફળફળાદિક તથા પૈસા સુદ્ધાં હોંસે હોંસે આપવા લાગ્યા.

વૈષ્ણવી તંબુની અવસ્થા નજરોનજર જોઇને પાછી જવા લાગી, ત્યારે સિપાઇઓએ તેને પૂછયું:—"હવે પાછી ક્યારે આવશે?"

વૈષ્ણવી બોલી:—"તે હું જાણતી નથી, મારૂં ઘર ઘણે આઘે છે?"

સિપાઇઓ પૂછવા લાગ્યા:—"કેટલે દૂર?"

વૈષ્ણવીએ કહ્યું:—"હું પદચિન્હમાં રહું છું."

તે દિવસે એજ વખતે મેજર સાહેબ પદચિન્હનીજ કાંઇક બાતમી લઇ રહ્યા હતા. સિપાઇ માંહેના એકને તે વાતની ખબર હતી. વૈષ્ણવીને બોલાવીને તે કેપ્ટન સાહેબની પાસે લઈ ગયો. સાહેબે તેને મેજર સાહેબની મુલાકાત કરાવી. મેજર સાહેબની પાસે જઇ,

વૈષ્ણવીએ મધુર હાસ્ય હસીને તીરછી નજરનાં કાતિલ કટાક્ષથી સાહેબનાં મગજને ધમધમાવી નાંખ્યું અને પછી હાથમાં ખંજરી લઈ તે ગાવા લાગી:—

'म्लेच्छनिवहनिधने कलयसि करवालं."

સાહેબે સવાલ કર્યો:—"તમારૂં મકાન કીદર, બીબી ?"

શાન્તિ બોલી:—"હું બીબી નથી. વૈષ્ણવી છું. મકાન પદ-ચિન્હમાં છે."

સાહેબ:—"Where is that Adsin Podsin? હુંવા એકટા ગર હય ?"

વૈષ્ણવી:—"ઘર, બધાં બહુયે ઘર છે."

સાહેબ:—"ગર નેઇ—ગર નેઇ—ગર—ગર"

શાન્તિ:—"સાહેબ, સમજી તમારા મનની વાત. ગડ, ગઢ, કેમ ખરૂં ને ?"

સાહેબ:—"ઇયેસ. ઇયેસ, ગર ! ગર—હ્યાય ?"

શાન્તિ:—"ગઢ છે. મોટો જંગી કિલ્લો !"

સાહેબ:—"કેટે આડમિ ?"

શાન્તિ:—" ગઢમાં કેટલાં માણુસ રહે છે ? વીસ પચીશ હજાર."

સાહેબ:—"નોન્સેન્સ ! એકટા કેલ્લેમેં ડો ચાર હાજાર રહે સક્તા. વહિંપર આબી હ્યાય ? ઈયા નીકેલ ગિયા ?"

શાન્તિ:—"વળી નીકળવાના હતા કયાં ?"

સાહેબ:—"મેલામેં. ટુમ કબ આયા હુવાંસે ?"

શાન્તિ:—"કાલે આવી સાહેબ."

સાહેબ:—"ઓ લોક આજ નિકલ ગયા હોગા.'

શાન્તિ મનમાં ને મનમાં વિચાર કરી રહી હતી કે "મુઆ, તારા બાપના શ્રાદ્ધના ચોખા હું જો નહિ ચઢાવી દઉં, તો તો

સઘળા શીખવ્યાજ ખોટા. ક્યાંસુધી શિયાળવાં તારૂં મગજ ફોલી ખાશે, તે હું નજરોનજર જોઈશ." પછી તે ચાસન કહેવા લાગીઃ—

"સાહેબ તો સાહેબજ હોઈ શકે. હું પાછી જાઉં તો પાક્કી ભાળ કાઢી લાવું. હું સાધારણ વૈષ્ણવી–સાધુડી. ગાયન ગાઇ ભિક્ષા માંગી પેટીયું કૂટી કાઢું છું. મને એ બધી વાતની ખબર ક્યાંથી હોય ? રાગડા તાણી તાણીને ગળું પણ દુખવા આવ્યું છે, કંઠ સૂકાઇ ગયો–પૈસા આપો, એટલે હું મ્હારે ચાલી જાઉં. ને બક્ષિસ આપો, તો વળી તમારી મોટી મહેરબાની—જરૂર હોય તો વળી પરમ દહાડે આવીને બધો ખુલાસો કરી જઇશ."

સાહેબે ઝટ કરતો કે એક કલદાર રૂપીઓ તેના તરફ ફેંકીને કહ્યુંઃ—"પરમ દિવસે નહિ, બીબી ?"

શાન્તિઃ—"દૂર બેટા, વૈષ્ણવી બોલ, બીબી કોને કહે છે ?"

એડવર્ડ્ઝઃ—"પરસુ નહિ, આજ રાતકો હામકો ખબર મિલના ચાહિયે."

શાન્તિઃ—"બન્દૂક માથા તળે રાખીને શરાબ બરાબ નીરાંતે પીને, નાકે તેલ ચોળીને નચિંતે નિદ્રા લેજો. આજ હું દશ કોસ રસ્તો વટાવીને જઈશ, આવીશ–અને તને ખબર આપી દઈશ. મુઆ ઢોંગી ભામટા !"

એડવર્ડ્ઝ—"ઢોંગી ભામટા કેસ્કો કયતા હય ?"

શાન્તિઃ—"જે વીર–ભારી જાંનરલ હોય તેને."

એડવર્ડ્ઝઃ—"Great General હામ હો સકતા હયાય—કલાઇવિકા માફિક. લેકિન આજ હમકો ખબર મિલના ચાહિયે. શઓ રૂપેયા બખસિસ દેંગે."

શાન્તિઃ—"સો આપો કે બસો આપો, પણ આ બે પગોએ કાંઇ વીશ કોસ ચલાય નહિ."

એડવર્ડ્ઝઃ—"ઘોડા ઉપર ?"

શાન્તિઃ –' ઘોડેસ્વાર થતાં આવડતું હતે, તો તમારા તંબુમાં આવીને આમ ખંજરી વગાડીને ભીખ માંગત ખરી ?"

એડવર્ડ્ઝઃ—"ગદી પર લે જાયગા ?"

શાન્તિઃ—"ખોળામાં બેસીને જાઉં ? મને લાજ ન આવે ?"

એડવર્ડ્ઝઃ—"ક્યા મુશ્કિલ, પાનશો રૂપેયા દેંગે."

શાન્તિઃ—"કોણ જવાનું છે ? તમે જાઓ છો ?"

સાહેબે તે વખતે હાથની આંગળી વતી પાસે ઉભેલા એક જુવાન એન્સાઈનને દેખાડીને તે યુવકને કહ્યું:—"લિન્ડલે, કેમ તમે જશોને ?"

શાન્તિનું રૂપ યૌવન જોઇને લિન્ડલે બોલ્યોઃ—"ઘણીજ ખુશીથી."

પછી એક મોટો અરબી ઘોડો જીન વગેરેથી સજ્જ થઇને આવ્યા બાદ, લિન્ડલે પણ તૈયાર થયો. શાન્તિનો હાથ ઝાલીને તે ઘોડા પર બેસાડવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો. શાંતિ બોલીઃ—"છટ્ છટ્! શું આટલા બધા માણસોનાં દેખતાંજ કે? મ્હેં કાંઈ લાજને ઘરાણે મૂકી દીધી નથી ? આગળ ચાલો. છાવણીને વટાવીને આગળ જઇએ."

લિન્ડલે ઘોડા ઉપર બેઠો. ઘોડાને ધીમે ધીમે ચલાવવા લાગ્યો. શાન્તિ પાછળ પાછળ આવવા લાગી. એ પ્રમાણે તેઓ છાવણી બહાર આવી પહોંચ્યાં.

છાવણી બહાર આવતાં નિર્જન પ્રદેશ જોઇને, શાન્તિ લિન્ડલેના પગ ઉપર પગ મૂકીને એકજ ફલંગ મારીને ઘોડા પર ચઢી બેઠી. લિન્ડલે હસીને બોલ્યોઃ—"તમે તો ઉસ્તાદ ઘોડેસ્વાર જણાઓ છો ને!"

શાન્તિ બોલીઃ—"અમે તો એવાં ઉસ્તાદ ઘોડેસ્વાર છીએ, કે તમારા જેવાની સાથે ઘોડા પર બેસતાં લજવાઇ મરીએ છીએ,

છટ્ આમ પાવડે પગ દઇને કોઈ ઘોડા ઉપર બેસતું હશે કે ?"

એક વાર ડંફાસભરી પ્રીસીયારીમાં લિન્ડલેએ પાવડા પરથી પગ લઇ લીધા. શાન્તિએ તેજ ક્ષણે તે અક્કલના ઓથમીર અંગ્રેજને ગળચીમાંથી પકડીને ધક્કો મારીને ઘોડા પરથી ફેંકી દીધો.

ત્યાર બાદ ઘોડાની પીઠ પર બરાબર બેસી જઇને ઘોડાના પેટમાં જોરથી એક ઠેસ મારીને તેને વાયુ વેગે દોડાવી મૂક્યો. ચાર વરસ સંતાન સૈન્યની સાથે રહીને શાન્તિ અશ્વવિદ્યા પણ શીખી ગઇ હતી. તે શીખી ન હોત, તો જીવાનંદની સાથે એકાંત રહી શકત કે ?

લિન્ડલેનો પગ ભાંગી જવાથી, તે બીચારો ત્યાંનો ત્યાંજ પડી રહ્યો. શાન્તિએ પૂર વેગે ઘોડો દોડાવી મૂક્યો.

જીવાનંદ જે વનમાં સંતાઇ રહ્યા હતા, તે ઠેકાણે પહોંચી જઇને શાન્તિએ તેમને બધા સમાચાર કહ્યા. જીવાનંદ બોલ્યાઃ—

"ત્યારે તો હું જલદી જઇને મહેન્દ્રને ચેતાવી દઉં છું. મેળામાં પહોંચી જઇને તમે સત્યાનંદને ખબર આપો. તમે ઘોડા પર જાઓ—જેથી પ્રભુને જલદી ખબર મળે." પછી બન્ને જણાં બે જૂદી જૂદી દિશામાં વાયુ વેગે સંચર્યાં. કહેવાની જરૂર નથી કે શાન્તિ પાછી આ વખત નવીનાનંદ બની હતી.

પ્રકરણ ૬ ઠું

એડવર્ડ્ઝ પાક્કો અંગ્રેજ હતો. ઘાટે ઘાટે તેનાં માણસો હતાં. તરતજ એને ખબર થઈ કે, પેલી વૈષ્ણવીએ લિન્ડલે સાહેબને ઘોડા પરથી ગબડાવી પાડ્યો છે; પોતે ઘોડેસ્વાર થઇને ક્યાંની ક્યાં ચાલી ગઈ છે. તે સાંભળીને એડવર્ડ્ઝ ગાજી ઉઠ્યોઃ—"An imp of Satan! Strike the tents."

તે વખતે ખટ ખટ ફટાફટ તંબુના ખીલાઓ પર હથોડાના ઘા પડવા લાગ્યા. મેઘરચિત અમરાવતીની જેમ તે વસ્ત્રનગરી અલોપ થઈ ગઇ. માલગાડીઓ સરસામનથી લદાઇ ચાલવા લાગી. માણસો ઘોડા પર કે પગે કુચ કરવા લાગ્યા. હિન્દુ, મુસલમાન, મદ્રાસી, ગોરા વગેરે ખાંધે બન્દુક ચઢાવીને રાઈટ–લેફ્ટ કરતા ચાલવા લાગ્યા.

આણી તરફ મહેન્દ્ર સંતાન સેના લઇને, ધીરેધીરે મેળાના રસ્તા તરફ આગળ વધવા લાગ્યો. તે દિવસે બપ્પોરનાં મહેન્દ્રે વિચાર્યું કે હવે વેળા બહુ વીતી ગઈ છે, અહિંજ છાવણી રચીને પડી રહેવું ઠીક થઇ પડશે.

છેવટે છાવણી રચવાનો ઠરાવજ ઉચિત જણાયો. વૈષ્ણવો પાસે તંબુ ન્હોતા; ઝાડ તળે ગુણપાટ પાથરીને અગર સાદડી બીછાવીને તે ઉપર સૂઈ રહેતા. હરિ ચરણામૃત જરાક પીને તેના પર

આખી રાત પસાર કરતા. ભૂખ જરાતરા રહી ગઇ હોય, તો સ્વપ્નને વિષે પોતાની વૈષ્ણવી સાધુડીના અધરામૃતનું પાન કરીને તે ભૂખનું દુઃખ ભાંગતા. છાવણીને ઉપયોગી થઈ પડે એવો એક નાનકડો બગીચો નજીકમાંજ હતો—તેમાં આંબા, ફણસ, બાવળ, આમલી વગેરેનાં ઝાડ આવી રહ્યાં હતાં.

મહેન્દ્રે આજ્ઞા કરીઃ—"અહિંઆજ છાવણી કરો."

તેની પાસે નજીકમાંજ એક ઉંચો ટેકરો હતો; તે ઢોળાણ પડતો હોવાથી, તેના પર ચઢવું મુશ્કેલ હતું. મહેન્દ્રને લાગ્યું કે આ ઢોળાવની ટોચ પર છાવણી નાંખી હોય, તો સારૂં! પણ જગ્યા એક વાર જોઇ આવવી જોઇશે એવો તેણે મનસુબો કર્યો.

એમ વિચારીને મહેન્દ્રે ઘોડા પર બેસીને ધીરે ધીરે તે ઢોળાવ પર ચઢવા માડયું. તે થોડેક દૂર ગયા બાદ, એક જુવાન તે વૈષ્ણવ સૈન્યમાં ધુસી જઈને કહેવા લાગ્યોઃ—"ચાલો, ઢોળાવ પર જઇએ."

જેઓ ત્યાં હાજર હતા, તેઓ વિસ્મય પામીને બોલી ઉઠ્યાઃ—"કેમ, શું કરવા ?"

તે જોધ્ધો માટીના એક ઢગ ઉપર ઉભો રહીને બોલ્યોઃ—"ચાલો, આ ચાંદની રાતના આ પર્વતના શિખર ઉપર નૂતન વસંતના નવીન પુષ્પોની સુગંધ લેતા લેતા આજે આપણે શત્રુની સાથે યુદ્ધ કરીશું" સંતાનોએ જોયું કે એ તો સેનાપતિ જીવાનંદ છે. ત્યારે તમામ સંતાન સેના 'હરે મુરારે' ની ગર્જના કરતી અને ભાલાનો ખણખણાટ કરતી ઉભી થઇ; અને તેજ સેના જીવાનંદના ચાળા પાડીને તેની પેઠે ધબધબ કરતી ઢોળાવ પર ચઢવા લાગી. એક માણસે શસ્ત્રથી સજ્જ કરેલો ઘોડો જીવાનંદને આપ્યો.

દૂર રહ્યાં રહ્યાં એ બધું જોઇને મહેન્દ્ર છક થઈ ગયો. તે વિચારમાં પડી ગયોઃ-"ઓહો ! આ શું કહેવાય? ના ક્હેતા હતા ને આવ્યા કેમ કરીને ?"

એમ વિચારી મહેન્દ્ર ઘોડાનું મુખ ફેરવી દઇ, ચાબૂક ખખડાવી પર્વત પરથી નીચે ઉતરવા લાગ્યો. સંતાન વાહિનીના સેનાપતિ જીવાનંદને જોતાં વારને તે બોલી ઉઠયો:—"આ કેવા આનંદની વાત ?"

જીવાનંદ હસીને બોલ્યો:—"આજે ઘણા આનંદનો અવસર છે. ઢોળાવની પાછળજ એડવર્ડ સાહેબ છે. જે વહેલો તે પહેલો. અને જે મોડો પડશે તેનો ખોડો નીકળી જશે."

ત્યાર પછી જીવાનંદે સંતાન સૈન્યને મોટે અવાજે કહ્યું:—"ખબર છે તમને ! હું જીવાનંદ ગોસ્વામી છું. હજારો શત્રુઓનો મેં સંહાર કર્યો છે."

ઘનઘોર ગર્જનાથી વનપ્રદેશ સઘળો પડઘો પાડીને ગાજી ઉઠયો:—"ઓળખીએ છીએ અમે ! તમે જીવાનંદ ગોસ્વામી છો."

જીવાનંદ:—બોલો "હરે મુરારે !"

વનમાં બધેજ "હરે મુરારે !"નો પ્રતિધ્વનિ ગાજી રહ્યો.

જીવાનંદ:—"ઢોળાવની પીઠ તરફ શત્રુઓ છે. આજે આ ઢોળાવની ટોચ પર નીલાંબરી રાત્રિની સાક્ષીમાં યુદ્ધ કરશે. જલદી આવી પહોંચો. શિખર પર જે વહેલો ચઢી જશે, તેનીજ જીત થશે. બોલો, વન્દેમાતરમ્."

તે વખતે વનમાં બધે "વન્દેમાતરમ્" નાં ગીતનો પડઘો પડી રહ્યો. ધીમે ધીમે સંતાન સેના પર્વતના શિખર ઉપર ચઢવા લાગી. પરંતુ એકાએક ભયભીત થઇને તેઓ જોઇ રહ્યા કે મહેન્દ્રસિંહ ઝડપબંધ ઢોળાવ ઉપરથી ઉતરતાં ઉતરતાં રણશીંગડું વગાડી રહ્યો છે. જોતજોતામાં શિખર ઉપર ભૂરા આકાશની છાંયમાં સંખ્યાબંધ બ્રિટિશ તોપો તોપચીઓનાં લશ્કર સહિત શોભી રહી.

મોટે સાદે વૈષ્ણવ સેના લલકારવા લાગી:—

"तुमि विद्या तुमि भक्ति
तुमि मा बाहुते शक्ति
त्वंम् हि प्राणाः शरीरे"

પરંતુ અંગ્રેજની તોપોના 'ગુડૂમ્ ગુડૂમ્ ગુમ્' અવાજ આગળ એ મહાગીત છૂ થઈ ગયું. સેંકડો સંતાન ઘાએલ થઇ અસ્ત્રશસ્ત્ર સહિત ઢોળાવ પર લાંબા છટ થઈ ગયા. દધીચિનાં અસ્થિને પણ હસી કાઢીને અને સમુદ્રની ભયંકર ગર્જના તુચ્છકારી કાઢીને, અંગ્રેજી તોપોનો ગુડૂમ ગુડૂમ અવાજ વજ્ર સમો હાહાકાર વર્તાવવા લાગ્યો. જીવાનંદ તથા મહેન્દ્રની મહેનત સઘળી છુટી પડી. સંતાન સેના ઢોળાવ પરથી ઉભી પૂંછડીએ નાસવા લાગી. કોણ કયાં નાસી છુટયું તેનુંયે ન મળે ઠામ કે ઠેકાણું. ત્યારે બાકીના બીજા બધાનો વિનાશ કરવાના ઈરાદાથી " હુર્રરે હુર્રરે " નો પોકાર કરતી ગોરાની પલટણ ઢોળાવ ઉપરથી નીચે ઉતરવા લાગી. ભાલા ઉંચા કરીને અસંખ્ય અજીત બ્રિટિશ સેના ઢોળાવ ઉપરથી નાસભાગ કરી રહેલા સંતાન સૈન્યની પાછળ એકકે શ્વાસે વાયુવેગે દોડવા લાગી.

મહેન્દ્ર એકાએક નજરે પડતાં, જીવાનંદે જણાવ્યું:—"આજે પૂર્ણાહૂતિ છે. આવો, અહિંજ આપણે મરીએ."

મહેન્દ્ર બોલ્યોઃ—"મર્યાથી જો રણને વિષે આપણી જીત થતી હોય, તો મરવું એ લેખાસર છે; પરંતુ વૃથા મરણ એ વીરનો ધર્મ ન હોય."

જીવાનંદઃ—"ભલે વૃથા મરીશ, તોયે યુદ્ધમાંજ મરીશ."

અને પાછા ફરી જીવાનંદે ઉંચા અવાજે કહ્યું:—"હરિ નામની ગર્જના કરતા કરતા જે મરવા ઇચ્છતા હો, તે મારી સાથે આવો."

ઘણા અગ્રસર થયા, જીવાનંદ બોલ્યોઃ—"એમ નહિ. ઈશ્વરનું નામ દઇ, પ્રતિજ્ઞા લ્યો કે જીવતા પાછા ફરીશું નહિ."

જેઓ આગળ વધ્યા હતા, તેઓ પાછા હટી ગયા–જીવાનંદ બોલી ઉઠ્યાઃ—"કોઈ નહિ આવે, તો હું એકલોજ જઈશ."

જીવાનંદે ઘોડાની પીઠ પર ઉભા થઇને પાછળ ઉભેલા મહેન્દ્રને બૂમ પાડીને કહ્યુંઃ—"ભાઇ, નવીનાનંદને કહેજે કે, હું જાઉં છું. સ્વર્ગમાં હવે મેળાપ થશે."

એમ કહી, તે વીર પુરૂષ લોખંડના ઘોધમારમાં પવન વેગે ઘોડો દોડાવી ગયો. ડાબા હાથમાં ભાલો, જમણા હાથમાં બન્દૂક, મુખેથી બસ "હરે મુરારે! હરે મુરારે! હરે મુરારે!"

પરંતુ એવા યુદ્ધનો સંભવજ ક્યાંથી હોય? એવાં સાહસનું ફળ પણ શું આવી શકે? છતાં હરે મુરારે! હરે મુરારે ગાતાં ગાતાં જીવાનંદે શત્રુ સૈન્યની મધ્યમાં પ્રવેશ કર્યો.

નાસાનાસ કરી રહેલા સંતાનોને મહેન્દ્રે બુમ પાડીને કહ્યુંઃ-"એક વાર જરા પાછું ફરીને જીવાનંદના તરફ નજર કરો. જોવાથી નહિ મરી જવાય."

પાછાં ફરીને કેટલાક સંતાનોએ જીવાનંદની અમાનુષી કીર્ત્તિ નિહાળી. પહેલાં તો તેઓને આશ્ચર્ય ઉપજ્યું, ત્યાર બાદ તેઓ બોલ્યાઃ—"જીવાનંદને મરતાં આવડે છે, તો આપણને શું નથી આવડતું? ચાલો, જીવાનંદની સાથે સ્વર્ગમાં સંચરીએ."

એ વાત સાંભળીને કેટલાંક સંતાનો પાછા ફર્યા. તેમની દેખાદેખીથી બીજા પણ કેટલાક તેઓની સાથે સામેલ થયા, અને તેની નકલ કરીને વળી બીજા પણ કેટલાક તેમાં ઉમેરાયા. ભારે કોલાહલ અને ધીંગાણું મચી રહ્યું. જીવાનંદે શત્રુના વ્યૂહને વિષે પ્રવેશ કર્યો હતો. સંતાનો માંહેના કોઇ પણ એમને જોઇ શક્યા નહિ.

આણી તરફ આખા રણક્ષેત્ર માંહેના સંતાનોએ જોયું કે, કેટલાક સંતાનો પાછા ફરે છે. બધાએજ માની લીધું કે, સંતાનોનો જય થયો છે, અને તેથી શત્રુને હાંકી કાઢવાને સંતાનો તેમની

પાછળ પાછળ જાય છે. તે ઉપરથી સઘળું સંતાન સૈન્ય 'મારો મારો'ની કારમી કીકીયારી પાડતું અંગ્રેજ લશ્કરના ઉપર ઓચિંતું તૂટી પડયું.

આણી તરફ અંગ્રેજ સૈન્યની અંદર એકાએક ભંગાણ પડી ગયું હતું. સિપાઇઓ લડવાનો વિશેષ પ્રયત્ન કરવાને બદલે બન્ને બાજુએથી નાસભાગ કરી રહ્યા હતા; ગોરૂં લશ્કર પણ બેયોનેટ ઉંચી કરી છાવણી તરફ નાસી જતું હતું. ચોમેર નજર ફેરવતાં મહેન્દ્રના જોવામાં આવ્યું કે ઢોળાવના શિખર ઉપર અસંખ્ય સંતાન સૈન્ય હજી ઉભું છે. તેઓ વીરને શોભાવે તેવા ગર્વભર્યા જુસ્સાથી અંગ્રેજ સેનાને ત્રાહ્ય ત્રાહ્ય પોકરાવી રહ્યા છે. ત્યારે સંતાન સૈન્યને બૂમ પાડીને તેણે કહ્યું:—

"મારા મરણીયા સંતાન વીરો! આ તરફ જુઓ, શિખર ઉપર પ્રભુ સત્યાનન્દ ગોસ્વામીની ધ્વજા આપણામાં શૌર્યનો સંચાર કરવાને દર્પભરી હવામાં ફરફરી રહી છે. આજે મુરારી મધુકૈટભનિષૂદન, કંસ કેશિવિનાશન સ્વયમ્ રણને વિષે અવતર્યા છે—આ શિખરની પાછળજ તમારૂં લક્ષ રાખજો. બોલો 'હરે મુરારે!' 'હરે મુરારે!' ઉઠો, મુસલમાનોને પાછળથી કચરી નાખો. શિખરની પીઠનેજ તમારૂં લક્ષ્યબિન્દુ રાખજો."

તે વખતે "હરે મુરારે"ની ભીષણ ગર્જનાથી આખો વનપ્રદેશ કંપાયમાન થઇ રહ્યો. બધાજ સંતાન "**मा भैः मा भैः**" 'ડરશો નહિ' એવી ચીસ પાડીને રણવાજીંત્રના સુંદર સુંદર સુરોનું અનુકરણ કરનારા અસ્ત્રોના ખણખણાટ વડે સકલ પ્રાણીઓને છક કરી નાંખવા લાગ્યા.

મહેન્દ્રે પોતાના તેજદાર ઘોડા ઉપર અજબ રૂવાબભેર સ્વારી કરી. મહાન શિલા એકાએક તૂટી પડવાથી ઝરાની જે સ્થિતિ થાય છે, તેજ પ્રમાણે યવન સેના ભયભીત તથા સ્તંભિત થઇ

અને તેના ભુક્કેભુક્કા નીકળી ગયા. તેજ સમયે સંતાનોની પચ્ચીશ સેના લઇને, સત્યાનંદ બ્રહ્મચારી શિખર ઉપરથી જાણે સમુદ્રનો જળધોધ પડતો હોય, તેમ શત્રુના લશ્કર ઉપર ઓચિંતા તૂટી પડ્યા. ભયંકર ખૂનખાર જંગ ઝાંમ્યું.

બે શિલાઓની વચ્ચે આવેલી માખી જેમ તેના પરસ્પર અથડાવાથી ચપ્પટ થઈ જાય છે, તેજ પ્રમાણે બે વિશાળ સંતાન સેનાઓનાં જોશભર્યાં દબાણથી સબળાં રાજસૈન્યનો કચ્ચરઘાણ નીકળી ગયો. વોરન હેસ્ટિંગ્સ પાસે ખબર લઇ જાય, એવો એક પણ માણસ જીવતો રહ્યો નહિ.

પ્રકરણ ૭ મું.

પૂનેમની રાત! તેજ ભયાનક રણક્ષેત્ર આજે શાંત હતું. ન્હોતી ઘોડાઓની તે દોડાદોડ, ન્હોતી તોપોની તે ગુડુમ્ ગુમ્ ગર્જના, બધે ફેલાઈ રહેલી તે ધામધૂમ પણ ન્હોતી દીસતી. હુર્‌રે કરનારા પણ કોઈ ન્હોતા રહ્યા. શબ્દ કરી રહ્યા હતા કેવળ શીયાળ, કૂતરાં અને ગીધ.

ઘાએલ થનાર વ્યક્તિઓની વેદનાનો પોકાર અવારનવાર કાને પડતો હતો. કોઈ હાથ વગરના થયા હતા, કોઇનાં માથાં ભાંગી ગયાં હતાં, કોઇના પગ ભાંગ્યા હતા, કોઇનાં પાંસળાં તૂટી ગયાં હતાં, કોઈ કોઈ બાપની પોક પાડી રહ્યા હતા, કોઈ પાણી માંગી રહ્યા હતા. કોઈ કોઈ મૃત્યુની ઇચ્છા કરી રહ્યા હતા. બંગાળી, હિન્દુસ્થાની, અંગ્રેજ, મુસલમાન બધાજ ભેળસેળ થઈ ગયા હતા. જીવતા, મરણ પામેલા, માણસ, ઘોડા વગેરેનો ખીચડો થઇ ગયો હતો.

તે મહા મહિનાની પૂનેમની રાત્રે, ભયંકર ઠંડીમાં ચાંદનીના ઉજળા પ્રકાશમાં રણભૂમિ ઘણી બીહામણીજ લાગતી હતી. તે જગ્યાએ આવવાની પણ કોઇને હિંમત થાય તેમ હતું.

કોઈ પણ એવું સાહસ કરે નહિ, છતાં ભર મધરાતે એક રમણી તેજ અગમ્ય રણક્ષેત્રને વિષે નીકળી પડી હતી. એક મશાલ સળગાવીને તે મુડદાંઓના ઢગલામાં કાંઈક ખોળી રહી હતી, પ્રત્યેક મુડદાંનાં મ્હોં આગળ મશાલ ધરીને તેનું મ્હોં બરાબર તપાસીને, પછી તે પાછી બીજા મુડદાંના મ્હોં આગળ મશાલ ધરતી. કોઈ ઠેકાણે ઘોડાનાં મુડદાં નીચે માણસનું શરીર જોવામાં આવતાં તે, મશાલ નીચે મૂકીને, બે હાથ વતી ઘોડાને ખસેડી દઇને, નરદેહનો ઉદ્ધાર કરતી હતી. ત્યાર બાદ જ્યાં જ્યાં શબ જણાય, ત્યાં ત્યાં તે ધારી ધારીને નિહાળતી, અને જેને શોધી રહી છે તે વ્યક્તિ નથી, એમ ખાતરી થતાં આગળ વધતી.

આમ તપાસ કરતી કરતી તે યુવતિ આખું મેદાન ખુંદી વળી, પણ જેને તે ઢુંઢતી હતી, તેનો કોઇ ઠેકાણે પત્તો ખાધો નહિ. ત્યારે તે મશાલને હાથમાંથી ફેંકી દઈ, મુડદાંથી ભરપૂર લોહીની તરબોળ થએલી જમીન ઉપર આળોટી પડીને રડવા લાગી. તે શાન્તિ હતી; જીવાનંદના દેહને તે શોધતી હતી.

શાન્તિ આળોટી પડીને રડતી હતી, એવામાં એક ઘણોજ

મધુર દયાર્દ્ર અવાજ તેના કાન પર પડ્યો. કોઈ જાણે તેને કહી રહ્યું હોયઃ—"ઉઠ બેટા! રડીશ નહિ! જીવાનંદનો દેહ હું ખોળી આપું છું, તું મારી સાથે આવ."

પછી તે પુરૂષ શાન્તિને રણક્ષેત્રની વચ્ચોવચ્ચ લઈ ગયો; તે જગોએ અસંખ્ય શબોનો ઢગલો ઉપરાચાપરી ખડકાઇ ગયો હતો. શાન્તિ તે બધા ઢગ ખસેડી શકી નહોતી. એ ઢગલાઓને ખંખોળીને તે મહાપુરૂષે છેવટે એક મૃત દેહ બહાર કાઢ્યો. શાન્તિ તરત ઓળખી ગઈ કે, એજ જીવાનન્દનો દેહ. આખે શરીરે અનેક ઘા જણાતા હતા. શરીર રૂધિરથી ખરડાઈ ગયું હતું. સામાન્ય સ્ત્રીની પેઠે શાન્ત પોકેપોક મૂકીને રૂદન કરવા લાગી.

ફરીથી તે કહેવા લાગ્યોઃ—"રડીશ નહિ બેટા! જીવાનંદ ક્યાં મરણ પામ્યો છે? શાંત થઇને પહેલાં એના શરીરની બરાબર પરીક્ષા કરી જો. સહુથી પહેલાં નાડી તપાસ."

શાન્તિએ શબની નાડી તપાસી જોઇ, સહેજ માત્ર પણ ગતિ નહોતી. તે પુરૂષ બોલ્યોઃ—"છાતી પર હાથ મૂકી જો."

શાન્તિએ તેના હૃદયપ્રવેશ ઉપર હાથ મૂકી જોયો. જરાયે હલનચલન ન્હોતું જણાતું. સઘળું ઠંડું ગાર થઈ ગયું હતું.

તે પુરૂષ ફરીથી બોલી ઉઠ્યોઃ—"નાક પાસે હાથ મૂકીને જો—સહેજસાજ પણ શ્વાસ નીકળે છે કે નહિ?" શાન્તિએ જોયું તો કાંઇ ન મળે.

તે પુરૂષે કહ્યુંઃ—"ત્યારે હવે જો, એક કામ કર, મોંઢાની અંદર આંગળી રાખીને જો—જરા પણ ગરમાટો જણાય છે કે નહિ?"

શાન્તિ આંગળી મૂકી જોઇને બોલીઃ—"કાંઈ સમજ પડતી નથી." શાન્તિ આશાઘેલી થઈ ગઇ.

મહાપુરૂષે ડાબા હાથે જીવાનંદના દેહનો સ્પર્શ કર્યો. તે

બોલી ઉઠયોઃ—"તમે ભયથી હતાશ થઈ ગયાં છો. તેથીજ તમને સમજ પડતી નથી. શરીરમાં કાંઇક ગરમી અત્યારે પણ હોય એમ લાગે છે. ફરીથી જુઓ, જોઇએ."

તે ઉપરથી શાન્તિએ ફરી પાછી નાડી તપાસી, તો કાંઈક ગતિ જણાવા લાગી. વિસ્મય પામીને હૃદય ઉપર હાથ મુકી જોયો, તો ધીમો ધીમો ધબકારો થઈ રહ્યો છે. નાકની આગળ આંગળી મૂકી જોઈ તો જરા જરા શ્વાસ વહી રહ્યો છે. મુખની અંદર પણ જરાક ગરમી હોય એમ ભાસ્યું. શાન્તિ વિસ્મિત થઇને બોલી ઉઠીઃ—"પ્રાણ હતો ખરો ? કે ફરીથી આવ્યો છે ?"

તે બોલ્યોઃ—"એમ તે કાંઇ હોય, બેટા ? તું એને લઇને પુષ્કરિણી (તળાવ) ને કિનારે આવી શકીશ ? હું ચિકિત્સક છું, એની ચિકિત્સા કરીશ."

શાન્તિ વગર વિલંબે જીવાનંદને હાથમાં ઉંચકીને તળાવ તરફ ચાલવા લાગી. ચિકિત્સકે કહ્યું:—"પહેલાં એને તળાવે લઈ જઇને એના શરીર પરનું બધું લોહી ધોઇ નાંખ. હું ઓસડ લઇને આવું છું."

શાન્તિએ જીવાનંદને તળાવને કિનારે લઈ જઇને લોહી સઘળું ધોઇ નાંખ્યું. એટલામાં પેલો ચિકિત્સક પણ વનનાં વેલા પાંદડાં વગેરેનો લેપ લઇ આવ્યો અને જીવાનંદના ઘાએલ થએલા મ્હોંડા ઉપર તે બધો ચોપડ્યો. ત્યારબાદ જીવાનંદના શરીરના તમામ ભાગો પર એ લેપ તે માલીસ કરવા લાગ્યો. થોડી વારે જીવાનંદે એક ઉંડો નિસાસો નાંખ્યો. થોડી વાર પછી તે ઉઠીને બેઠો થયો. શાન્તિના મુખ સામું જોઇ રહીને તે પૂછવા લાગ્યોઃ— "યુદ્ધમાં જય કોનો થયો ?"

શાન્તિ બોલીઃ—" તમારોજ જય. આ મહાત્માને પ્રણામ કરો."

તે પરથી બન્ને જણાએ જોયું તો કોઈ જણાતું નથી. કોણ કોને પ્રણામ કરે?

પડોશમાંજ વિજયી સંતાન સેનાનો પ્રચંડ કોલાહલ સંભળાતો હતો—પણ શાન્તિ કે જીવાનંદ કોઈજ ઉભાં થયાં નહિ. તેજ પૂર્ણચંદ્રના તળાવના કિનારા ઉપર બેસી રહ્યાં. જીવાનંદના શરીરે તે ઓસડના ગુણથી જલદી આરામ થયો. તે કહેવા લાગ્યોઃ—"શાન્તિ! એ વૈદ્યનાં ઓસડનો ગુણ અજબ આશ્ચર્યકારક છે. મારા શરીરે હવે કોઈ પ્રકારની વેદના કે ગ્લાનિ નથી—હવે જ્યાં જવું હોય ત્યાં જઈએ. ચાલો. આ સંતાન સેનાના વિજયનો મંગળનાદ સંભળાય છે."

શાન્તિ બોલીઃ—"હવે આપણે અહિં રહેવાનું કામ નથી. ભારત માતાનું કાર્ય સફળ થયું છે. આ દેશ સંતાનનો થયો છે. આપણને રાજ્યનો હિસ્સો જોઇતો નથી—હવે આપણે શું કરવાનું રહ્યું છે?"

જીવાનંદઃ—"જે બળજોરીથી છીનવી લીધું છે, તે બાહુબળથી જાળવવું પડશે"

શાન્તિઃ—"જાળવવાને માટે મહેન્દ્ર છે, સત્યાનંદ પણ જાતે છે. સંતાન ધર્મને ખાતર તમે પ્રાયશ્ચિત્ત કરીને દેહત્યાગ કર્યો છે. હવે ફરીથી પ્રાપ્ત થએલા આ દેહના ઉપર સંતાનોનો અધિકાર રહ્યો નથી. આપણે સંતાનોની દૃષ્ટિએ મરણ પામ્યા છીએ. હવે આપણને જોઇને સંતાનો કહેશે કે, જીવાનંદ પ્રાયશ્ચિત્ત કરવાના ભયને લીધે યુદ્ધના સમયે કહીં સંતાઈ રહ્યા હશે; તે જીત થઈ છે એવું જાણીને યુદ્ધનો ભાગ લેવાને આવ્યા છે."

જીવાનંદઃ—"આમ કેમ કહે છે, શાન્તિ? લોકનિન્દાના ડરથી આપણે શું આપણું કાર્ય તજી દેવું? માતૃસેવા આપણું પવિત્ર વ્રત છે. જેને જે કહેવું હોય તે ભલે કહે, હું તો માતૃ-

સેવાજ કરવાનો."

શાન્તિઃ—"હવે એમાં તમારો અધિકાર રહ્યો નથી-કેમકે માતૃસેવાને કાજે તમે દેહત્યાગ કર્યો છે. તમે જો ફરીથી માતૃસેવા કરવા મંડી જશો, તો તેથી શું તમારૂં પ્રાયશ્ચિત્ત થએલું ગણાશે? માતૃસેવામાંથી મુક્ત થવું એજ એ પ્રાયશ્ચિત્તનો પ્રધાન અંશ-મુખ્ય સ્વરૂપ–છે. નહિતર ફક્ત એકલા તુચ્છ પ્રાણત્યાગથી કાંઈ કોઈ મહાન્ કાર્ય સાધી શકાશે નહિ."

જીવાનંદઃ—"શાન્તિ! તુંજ યથાતથ્યને જાણવાવાળી છે. ધન્ય છે તારી સૂક્ષ્મ બુદ્ધિને! હું એ પ્રાયશ્ચિત્તને અસંપૂર્ણ રાખવા માંગતો નથી–મારૂં સુખ સંતાન ધર્મનું છે, એ સુખમાંથી હું મારી જાતને વંચિત રાખીશ. પરંતુ હવે જઇશું ક્યાં? માતૃસેવાનો ત્યાગ કરી, ઘેર જઇને સુખોપભોગના લીલા ખેલજ ભજવવાના રહ્યા ને?"

શાન્તિઃ—"હું ક્યાં એમ કહું છું? આપણે હવે ગૃહસ્થાશ્રમી નથી રહ્યા; આમજ આપણે બંને સંન્યાસી ધર્મ પાળીશું-કાયમને માટે બ્રહ્મચર્ય સેવીશું. ચાલો, હવે આપણે દેશદેશ ફરીને તીર્થયાત્રા કરીએ."

જીવાનંદઃ—"ત્યાર પછી?"

શાન્તિઃ—"ત્યાર પછી—હિમાલય ઉપર એક પર્ણકુટી બાંધીને બંને જણા દેવતાની આરાધના કરીશું—માતાનું મંગલ થાય એવું વરદાન યાચીશું."

પછી બંને જણાં ઉભાં થઈ એક બીજાના હાથ ઝાલીને તે ખીલેલી ચાંદનીવાળી મધરાતે કોણ જાણે ક્યાં અલોપ થઇ ગયાં.

હાય! તેઓ ફરી પાછાં અહિં આવશે ખરાં કે? હે ભારત માતા! જીવાનંદના સમા પુત્ર અને શાન્તિ સમી કન્યાઓને તું ફરી પાછી તારા ભૂગર્ભને વિષે ધારણ કરીશ ખરી કે?

પ્રકરણ ૮ મું.

સત્યાનંદ ઠાકુર કોઇને કાંઇ પણ કહ્યા વગર રણક્ષેત્રમાંથી આનંદમઠમાં ચાલ્યા આવ્યા. તે જગાએ મધરાતે વિષ્ણુ મંડપમાં એકલા બેસીને ધ્યાન ધરવા લાગ્યા. એ સમયે પેલો ચિકિત્સક એકાએક ત્યાં આવી પહોંચ્યો. તેને જોઈને સત્યાનંદે ઉભા થઇને પ્રણામ કર્યા.

ચિકિત્સકે કહ્યું:—"સત્યાનંદ! માઘ માસની પૂર્ણિમા આજે છે."

સત્યાનંદ:—"ચાલો તૈયાર છું. પરંતુ, હે મહાત્મન્ મારા એક સંદેહનું નિવારણ કરો. જે સમયે મેં યુદ્ધને વિષે જય મેળવીને સનાતન ધર્મને નિષ્કંટક કર્યો છે, એવા સમયેજ મને આજે પ્રત્યાખ્યાનનો (વ્રત ભંગ કરવાનો) આદેશ કેમ થાય છે?"

મહાત્માએ કહ્યું:—"સિદ્ધ થયું છે તમારૂં કાર્ય, મુસલમાન રાજ્યનો ધ્વંસ થયો છે. હવે તમારે બીજું કાંઇ કાર્ય કરવાનું રહેતું નથી. વિના કારણ પ્રાણીહત્યા કરવી નિરર્થક છે."

સત્યાનંદ:—"મુસલમાન રાજ્યનો નાશ થયો છે. પરંતુ હિન્દુ રાજ્યની સ્થાપના થઈ શકી નથી-અત્યારે કલકત્તામાં અંગ્રેજોનું ખૂબ બળ જામ્યું છે."

મહાત્મા:—"પણ હિન્દુ રાજ્ય અત્યારે નહિ સ્થાપી શકાય—તમે અહિં રહેશો, તો નિરર્થક પ્રાણીહત્યાજ થયાં કરશે; માટે ચાલો."

તે સાંભળીને મર્મ વેદનાથી સત્યાનંદ અતિશય વ્યાકુળ થવા લાગ્યા. તે બોલ્યાઃ—"હે પ્રભુ! હિન્દુ રાજ્ય નહિ સ્થાપવામાં આવી શકે, તો રાજા કોણ થશે? ફરી પાછા મુસલમાનોજ રાજા થશે કે?"

મહાત્મા બોલ્યાઃ—"ના, હવે અંગ્રેજો રાજા થશે."

સત્યાનંદની બન્ને આંખોમાંથી આંસુની ધારા વહેવા લાગી. પાસે આવેલી માતૃરૂપિણી જન્મભૂમિની પ્રતિમા તરફ ફરી જોઇને બેઉ હાથ જોડીને ગળગળા સાદે તે કહેવા લાગ્યાઃ—"હાય મા! તારો ઉદ્ધાર મારાથી સાધી શકાયો નહિ. હવે પાછી તું મ્લેચ્છોને હાથ પડીશ. સંતાનોના અપરાધને મનમાં લાવીશ નહિ, હાય મા! આજે રણક્ષેત્રમાં મારૂં મૃત્યુ કેમ નહિ નીપજ્યું?"

ચિકિત્સક બોલી ઉઠ્યોઃ—"સત્યાનંદ! આમ જીવ બાળશો નહિ. તમે બુદ્ધિભ્રમથી ભ્રમિત થઈ લૂંટફાટ અને ચોરી વડે ધન ભેગું કરીને રણમાં જય સંપાદન કર્યો છે. પાપનું ફળ કદી પવિત્ર નીવડતું નથીજ. એજ કારણને લીધે તમે દેશનો ઉદ્ધાર કરી શકશો નહિ. અને જે થશે, તે સારૂંજ થવાનું. અંગ્રેજ રાજા થયા વગર સનાતન ધર્મનો પુનરૂદ્ધાર થવાનો સંભવ નથી. મહાપુરૂષો આ વાતને જે પ્રમાણે સમજ્યા છે, તેજ પદ્ધતિથી મેં તમને એનો ખુલાસો કર્યો છે. જૂઓ.

ધ્યાન દઇને સાંભળો. તેત્રીશ કરોડ દેવતાની પૂજા એ સનાતન ધર્મ નથી. એ તો એક પ્રકારનું લૌકિક તેમજ ગૌણ સ્વરૂપ છે. અને એનાજ પ્રતાપે પ્રકૃત સનાતન ધર્મ—મ્લેચ્છો જેને હિન્દુ ધર્મ કહે છે તે—નો લોપ થયો છે. પ્રકૃત હિન્દુ ધર્મ જ્ઞાનાત્મક છે, કર્માત્મક નથી. તે જ્ઞાન બે પ્રકારનું છે—બાહ્ય વિષયક અને અન્તર્વિષયક. અન્તર્વિષયક જે જ્ઞાન છે, તેજ સનાતન ધર્મનો પ્રધાન ભાગ છે. પરંતુ બહિર્વિષયક જ્ઞાન પહેલું ઉત્પન્ન થયા

વગર આન્તરિક જ્ઞાન જન્મવાનો કોઈ પ્રકારનો સંભવ નથી. સ્થૂલ શું છે, તે જાણ્યા વગર સૂક્ષ્મ શું, તે સમજી શકાય નહિ. અત્યારે લાંબા સમયથી આ દેશમાં બહિર્વિષયક જ્ઞાન વિલુપ્ત થઇ ગયું છે–અને તેથીજ પ્રકૃત સનાતન ધર્મનો લોપ થઈ ગયો છે. સનાતન ધર્મનો પુનરૂદ્ધાર કરવા સારૂ સહુથી પહેલાં બહિર્વિષયક જ્ઞાનનો પ્રચાર કરવો આવશ્યક છે. અત્યારે આ દેશમાં બહિર્વિષયક જ્ઞાન નથી–શીખવે એવા માણસો પણ રહ્યા નથી. લોકોને શિક્ષણ આપવામાં આપણે નિપુણ નથી. એટલા માટે ભિન્ન ભિન્ન દેશોમાંથી આપણે બાહ્ય વિષયક જ્ઞાન સંપાદન કરવું પડવાનું. અંગ્રેજ બાહ્ય વિષયક જ્ઞાનને વિષે ઘણાજ પારંગત હોઇ લોકશિક્ષણમાં ઘણા કુશળ છે. અંગ્રેજો સુશિક્ષિત થઈ, આન્તરિક તત્વોનું જ્ઞાન સંપાદન કરવાની યોગ્યતા ધરાવી શકશે. તે વખતે સનાતન ધર્મનો પ્રચાર કરવામાં કોઇ પ્રકારનાં વિઘ્ન નડશે નહિ. અને એવી પરિસ્થિતિમાં પ્રકૃત ધર્મ આપોઆપ પુનઃ ઉદ્દીપ્ત થશે. જેટલા દિવસ એમ નહિ થઇ શકે, ત્યાં સુધી હિન્દુઓ ફરી પાછા જ્ઞાનયુક્ત, ગુણવાન્ અને બળવાન્ નહિ થાય, ત્યાં સુધી અંગ્રેજોનું રાજ્ય રહેશે. અંગ્રેજોના રાજ્યમાં પ્રજા સુખી થશે—વગર મુશીબતે ધર્મકર્મનું પાલન કરી શકશે. એથી કરીને, હે બુદ્ધિમાન ! અંગ્રેજોની સાથે યુદ્ધ કરવાનો વિચાર દૂર કરી દઇને, મને અનુસર–મારી સંગાથે ચાલ્યો આવ."

સત્યાનંદ બોલ્યાઃ—"હે મહાત્મન્! અંગ્રેજને રાજા બનાવવાનોજ જો આપનો અભિપ્રાય હોય, અંગ્રેજનું રાજ્યજ જો અત્યારે દેશનાં હિતને સાધે એવું મંગળકારી હોય, ત્યારે મને શા માટે આવા ખુનખાર ઘાતકી યુદ્ધને વિષે ઝંપલાવવાની પ્રેરણા કીધી ?"

મહાપુરૂષ બોલ્યાઃ—"અંગ્રેજ અત્યારે વેપારી વાણીયા છે—અર્થસંગ્રહ એજ તેઓનો ઉદ્દેશ છે. રાજ્યાધિકારની લગામ તેઓ હાથમાં લેવા ઇચ્છતા નથી. સંતાનોના બળવાને લીધે તેઓને રાજ્ય

શાસનનો ભાર ઉપાડવો પડયો છે. કેમકે રાજ્યતંત્રની જોખમદારી ખેડયા વગર દ્રવ્યનો સંચય થઈ શકતો નથી. અંગ્રેજો રાજ્યની લગામ પોતાના હાથમાં લઇ લેશે, એવી ભીતિથીજ સંતાનોએ બળવો જગાડયો હતો. અત્યારે ચાલો મારી સાથે, જ્ઞાન લાભ કરો એટલે આ બધી વાત તમે તમારી મેળે સમજી શકશો."

સત્યાનંદઃ—"હે મહાત્મન્! હું જ્ઞાન મેળવવાની આકાંક્ષા રાખતો નથી–જ્ઞાનનો મારે ખપ નથી–જે વ્રતનું મેં અનુષ્ઠાન કરવા માંડયું છે, તેનીજ સાધના હું તો કર્યા કરીશ. આશીર્વાદ એવો આપો કે મારી માતૃભક્તિ અચલ રહે."

મહાપુરૂષઃ—"વ્રત સફળ નીવડયું છે–તમે માતાનું મંગલ સાધ્યું છે. અંગ્રેજી રાજ્ય સ્થાપ્યું છે. યુદ્ધવિગ્રહનો પરિત્યાગ કરો; ખેતીના ધંધાને ખીલવો; જેથી પૃથ્વી અઢળક ધાન્ય ઉપજાવે, લોકોની સંપત્તિમાં વૃદ્ધિ થાય."

સત્યાનંદનાં નેત્રમાંથી અગ્નિ ભભુકવા લાગ્યો. તે બોલી ઉઠયાઃ—"શત્રુનાં લોહીનું સિંચન કરીને ભારત માતાને શસ્યશામલા કરીશ."

મહાપુરૂષઃ—"શત્રુ કોણ છે? શત્રુ હવે કોઇ નથી. અંગ્રેજ મિત્ર રાજા છે. અને અંગ્રેજોની સાથે યુદ્ધમાં વિજય સંપાદન કરે, એવી શક્તિ પણ કોઈનામાં રહી નથી."

સત્યાનંદઃ—"નહિ રહી હોય, તો આ ભારત માતાની મૂર્ત્તિ સમક્ષ દેહત્યાગ કરીશ."

મહાપુરૂષઃ—"અજ્ઞાન! ચાલો, જ્ઞાન લાભ કરવા ચાલો, હિમાલયના શિખર ઉપર માતાનું મંદિર છે. તે જગ્યાએથી માતાની મૂર્ત્તિ દેખાડીશ."

એમ કહી, તે મહાપુરૂષે સત્યાનંદનો હાથ પકડયો.

કેવી અપૂર્વ શોભા! તે ગંભીર વિષ્ણુમંદિરમાં પ્રચંડ ચતુર્ભુજ

મૂર્ત્તિની સામે ઝાંખા પ્રકાશમાં તે મહાપ્રતિભાપૂર્ણ બે મૂર્ત્તિઓ શોભી રહી હતી–એકે બીજાનો હાથ ધારણ કર્યો હતો. કોણે કોનો હાથ ઝાલ્યો હતો ? જ્ઞાને આવીને ભક્તિને ધારણ કરી હતી; ધર્મે આવીને કર્મનો ઉદ્ધાર કર્યો હતો, વિસર્જને આવીને પ્રતિષ્ઠાને પકડી લીધી હતી—કલ્યાણીએ આવીને શાન્તિને ધારણ કરી હતી !

એજ સત્યાનંદ તે શાન્તિ;
એજ તે મહાપુરૂષ તે કલ્યાણી.
સત્યાનંદ પ્રતિષ્ઠા અને મહાપુરૂષ તે વિસર્જન.

વિસર્જન આવીને પ્રતિષ્ઠાને લઇ ગયા.

